ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXII • 2013. • BROJ 114 • CIJENA 40 KN

BEHAR

TRAJNI KNJIŽEVNI ZNAMEN ENVERA ČOLAKOVIĆA

Međunarodni znanstveni simpozij povodom 100. godišnjice rođenja književnika Envera Čolakovića

ESAD ČOLAKOVIĆ

SALMIR KAPLAN

BOŽIDAR PETRAČ

SANJIN KODRIĆ

EMSUD SINANOVIĆ

SEAD BEGOVIĆ

MIRSAD KUNIĆ

MURIS BAJRAMOVIĆ

DIJANA HADŽIZUKIĆ

DAVOR ŠALAT

STIJEPO MIJOVIĆ KOČAN

AMIRA DERVIŠEVIĆ

AJKA TIRO SREBRENIKOVIĆ

VILDANA PEČENKOVIĆ

AMEL ALIĆ

MARIJA GAVRAN

KNJIŽEVNI PODLISTAK:

Enver Čolaković: ***Minijature*** • ***Haiku*** • ***Biblijske priče XX. stoljeća*** • ***Bosni*** • ***Prizori*** (ulomak iz *Knjige majci*)

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Urednik broja 114:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Ervin JAHIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
casopisbehar@gmail.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Korektura: **Damir Muhamerović**

Tisak: **top grafika, Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Ureda za kulturu grada Zagreba

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

Na naslovnici: Mehmed Akšamija, *portret Envera Čolakovića*

Međunarodni znanstveni simpozij povodom 100. godišnjice rođenja književnika Envera Čolakovića

TRAJNI KNJIŽEVNI ZNAMEN ENVERA ČOLAKOVIĆA

4 Esad Čolaković: **Prilog za biografiju Envera Čolakovića**

12 Mr. Salmir Kaplan (ministar kulture i sporta Federacije BiH): **Pozdravni govor**

14 Božidar Petrač (predsjednik DHK): **Pozdravni govor**

16 Prof. dr. sc. Sanjin Kodrić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu): **Izgubljeno u povijesti: Književno djelo Envera Čolakovića i njegovi kulturalno-poetički konteksti**

24 Božidar Petrač (književnik): **Književnik Enver Čolaković – skica za portret**

29 Dr. sc. Emsud Sinanović: **Osnovne crte Čolakovićeve poetike**

37 Sead Begović (književnik): **Enver Čolaković: Doživljaj u koji može stati svemir, ili poezija kao život, a život kao poezija**
O zbirkama poezije *Minijature*, *Evropski haiku*, *Biblijske priče XX. stoljeća* i *Bosni*

42 Prof. dr. sc. Mirsad Kunić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli): **Dva Đerzeleza – Čolakovićev i epski**

47 Doc. dr. sc. Muris Bajramović (Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici): ***Lokljani* i *Iz Bosne o Bosni* Envera Čolakovića**

51 Doc. dr. sc. Dijana Hadžizukić (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru): **Semiotika prostora u pripovijetkama Envera Čolakovića**

55 Davor Šalat (književnik): **Slika Boga, svijeta i čovjeka u poemi Envera Čolakovića *Stvaranje svijeta***

58 Prof. dr. sc. Stijepo Mijović Kočan: **Pogled na *Biblijske priče XX. stoljeća* Envera Čolakovića**

KNJIŽEVNI PODLISTAK

Enver Čolaković:
67 **U zasjenku Allahova vrta**

68 Zlatan Čolaković: **Zbirke poezije nastale u doba Čolakovićevog najzrelijeg stvaralaštva**

69 Enver Čolaković: **Minijature**

73 Enver Čolaković: **Haiku**

75 Enver Čolaković: **Biblijske priče XX. stoljeća**

85 Enver Čolaković: **Bosni**

96 Zlatan Čolaković: ***Knjiga majci* – Čolakovićev testament**

96 Enver Čolaković: **PRIZORI** (ulomak iz *Knjige majci*)

TRAJNI KNJIŽEVNI ZNAMEN ENVERA ČOLAKOVIĆA

123 Doc. dr. sc. Amira Dervišević (Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću): **Usmenoprozna linija u romanu Envera Čolakovića *Legenda o Ali-paši***

126 Mr. sc. Ajka Tiro Srebreniković: **Likovi u romanu *Legenda o Ali-paši***

129 Mr. sc. Vildana Pečenković (Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću): **Refiguracija slike patrijarhalne porodice u romanu *Legenda o Ali-paši***

133 Prof. dr. sc. Amel Alić (Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici): **Identitet u strukturi odnosa tradicionalne obitelji: Optika transgeneracijskog modela na primjeru Čolakovićevih pripovijetki**

140 Mag. Marija Gavran: **Važnost i vrsnost Čolakovićeve *Zlatne knjige mađarske poezije***

142 **Zagreb će dobiti ulicu Envera Čolakovića**

BERIĆET RIJEČI

144 Enver Čolaković: **"Cvijeće"**

Mr. sc. Esad Čolaković

Prilog za biografiju **Envera Čolakovića**

Ne kanim pisati romansiranu biografiju svog pokojnog oca povodom 100. obljetnice njegova rođenja, a još manje se usuđujem upuštati u vrijednosne ocjene njegova literarnog stvaralaštva. Za takvo što sasvim sigurno nisam profesionalno dorastao, a i inače smatram da djeca nikad ne mogu biti najbolji, pa ni sasvim vjerodostojni interpreti rada, talenta i svjetonazorskih opredjeljenja svojih roditelja – čak ni onda kada to čine s vremenskom i emotivnom distancom interesno neutralnih tumača.

Moja je isključiva namjera u ovom osvrtu oteti zaboravu neke važne činjenice iz života i rada Envera Čolakovića i portretirati svog nezaboravnog oca kao čovjeka u obiteljskoj atmosferi i u kontekstu ideološko-političkih (ne)prilika zatiranja slobode kulturnog stvaralaštva u vrijeme vladavine KPJ/SKJ na prostoru bivše države.

Prvo je potrebno zato da oni koji nisu poznavali Envera Čolakovića dobiju iz prve ruke svjedočanstvo o njegovom radu i svjetonazorskim poimanjima u duhu kojim je odgajao nas djecu, što smatram važnim već i zato jer je u dosad objavljenim bio-bibliografskim crticama sadržano previše mistifikacija, netočnosti i vrijednosnih predikata koji nisu vjerodostojni, a ponekad su i maliciozni ili površno dokumentirani prikazi njegova života i književnog stvaralaštva.

Drugi aspekt važno je izložiti barem u skici, da bi suvremeni čitatelji Čolakovićeve literature lakše razumjeli kako je bilo moguće da njegovi roma-

ni, pripovijetke i ogromni pjesnički opus nisu bili nimalo kontaminirani okrutnom privatnom sudbinom umjetnika koji je nakon 1945. g. bio doživotno ekskomuniciran s kulturne scene komunističkog režima, premda nikad nije bio ni optužen ni osuđen zbog bilo kakvog zločinačkog ili neprijateljskog djelovanja spram naroda ili poretka, niti je ikada koketirao a kamoli pripadao javnim ili tajnim disidentskim skupinama intelektualaca u bivšoj SFRJ ili među političkim emigrantima.

Roditelji i djetinjstvo

Enver Čolaković rodio se u Budimpešti 27. svibnja 1913. g. kao prvo i jedino dijete iz braka Vejsil-bega Čolakovića, podrijetlom iz Sarajeva, i naturalizirane Mađarice Illone Mednansky, čija je plemićka obitelj u mađarsku metropolu doselila iz Slovačke. Kao što je i inače zagonetno dokučiti kako i zašto se neki ljudi pronađu, mimoilaze ili rastaju, može se jedino logički pretpostaviti da je Vejsil-beg kao industrijalac iz Bosne (bio je vlasnik i upravitelj jedne od prvih industrijskih ciglana u Sarajevu) imao poslovne razloge često putovati u Budimpeštu, pa je tako nekom zgodom tamo upoznao svoju buduću suprugu. Kako djecu te okolnosti ne zanimaju, a roditelji ih i ne žele opterećivati svojim emotivnim legitimacijama, tako o toj temi ni moj pokojni otac nije znao ništa sasvim pouzdano.

Iz autobiografskih zapisa i, sasvim eksplicite, iz "Knjige majci" može se zaključiti da je majka, osim prirodne vezanosti uz sina jedinca, imala i presudan utjecaj na formiranje intelektualnog, kulturološkog i vrijednosnog sustava Envera Čolakovića. Ali je isto tako prilično izvjesno da je od oca naslijedio ne samo tradicionalni islamski svjetonazor, nego i mnogo karakternih osobina, ponajprije principijelnost, radišnost, upornost, osjećaj društvene odgovornosti i samopouzdanje u smisao vlastitog rada.

Illona Mednansky je vjerojatno u očima vlastite (doduše ekonomski propale) baronske obitelji bila *énfant terible* kada je odlučila zasnovati brak s "provincijalnim" muslimanskim podu-

zetnikom, premda begovskog porijekla. Vejsil-beg čak nikada nije ovladao mađarskim, a njegovo formalno obrazovanje bilo je u svakom pogledu skromnije od onog njegove izabranice koja je bila među prvim damama ondašnjeg građanskog društva Austrougarske monarhije koje su uopće pohađale sveučilišne studije, a svakako prva žena koja je na Sorboni studirala orijentalistiku i branila disertaciju o položaju žena u islamskom društvu. Kako se povijest zna našaliti s društvenim konvencijama i nasljednim statusnim privilegija-

Prije nekoliko godina kontaktirali su me iz zagrebačke Židovske općine u svezi procedure imenovanja Pravednikom među narodima, jer je tu inicijativu pokrenuo Američki židovski kongres povodom testamenta i svjedočenja članova jedne sarajevske židovske obitelji koja je za vrijeme Luburićevih racija 1944. g. i prije emigracije u SAD našla utočište u kući Vejsil-bega Čolakovića, što je i za njegovu obitelj moglo biti pogibeljno u doba bjesomučnog Holokausta. Toliko o budalaštinama onih književno-povijesnih kritičara koji uz Envera Čolakovića i njegova djela nastoje vezati objedu o njegovoj prikrivenoj proustaškoj orijentaciji.

ma, nekoliko godina kasnije, tj. nakon Prvog svjetskog rata, propasti KuK monarhije i kratkotrajne Mađarske sovjetske republike pod diktaturom Bele Kuna, 1919. g. okolnost da je Illona bila supruga nerezidenta spasila je nekretnine obitelji Mednansky od nacionalizacije, kao što je utemeljenje Jugoslavije pod krunom Karađorđevića označilo, između ostalog, početak propadanja tradicionalnih begovata u BiH, te su ciglane Vejsil-bega u tim okolnostima dospjele pod državni sekvestar, što je i bio razlog da se početkom 1923. g. obitelj Čolaković preselila u Sarajevo.

Nulla dies sine linea

Iako od pisanja nije mogao živjeti, on je živio da piše i marljivo, potpuno samozatajno, naravno na uštrb vlastitog stvaralaštva – valja naglasiti, ne po narudžbi nakladnika nego u najvećoj mjeri po vlastitu izboru – prevodi mađarsku i njemačku poeziju, koju je poput nekog samozvanog kulturnog ambasadora tih književnosti, želio približiti čitateljima na našim prostorima.

Volumen rukopisne ostavštine impresivan je. Obuhvaća preko tristo bibliografskih jedinica u rasponu od ciklusa europskog haikua i minijatura, do poema i ciklusa pjesama epskih razmjera, te pripovijetki, novela, drama i romana. Nema skoro ni jedne književne forme u kojoj se nije okušao (prvi, tj. jedini sistematizirani prikaz priredio je i objavio u časopisu HAZU moj pokojni brat dr.sc. Zlatan Čolaković 1980. g.). Premda je pisao s lakoćom, ostaje zagonetno kada je i kako stigao sve to napraviti. Svoje rukopise nije cizelirao, nego ih je eventualno dotjerao prilikom prijepisa na pisaću mašinu. Ali je zato znao utrošiti dane i tjedne razmišljanja, istraživačkog rada i konzultacija da pronađe neku adekvatnu riječ, frazu ili idiom u duhu hrvatskog jezika kojim bi najvjernije i najplastičnije izrazio sadržaj, melodiju i smislenost izvornika nekog prijevoda. Sjećam se, anegdotalno, kada je za prigodu svečanog otvorenja renovirane zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu moj otac dobio posao da priredi libreto za praizvedbu Wagnerovih "Majstora pjevača". On to nije shvatio samo kao zanatski profesionalni zadatak izrade kvalitetnog prepjeva, nego je danima tražio od naše majke i Nikše Bareze, koji je dirigirao opernim ansamblom, da mu na klaviru sviraju partituru najkompliciranijih opernih dionica, kako bi izabrao one riječi koje bi solisti i zbor mogli najlakše uskladiti s muzičko-scenskim prizorom, a publika razumjeti sukladno dramaturškom kontekstu opere. Kada je predstava

konačno bila izvedena kao kulturni događaj *par excellence,* ispostavilo se da je, eto, tehničkom omaškom na plakatima i u divot izdanju brošure povodom praizvedbe opere i jubilarne godišnjice obnovljenog HNK zaboravljeno navesti tko je bio autor libreta, ali su zato, osim solista i članova ansambla, bili navedeni svi, pa i tehnički realizatori predstave.

Taj "propust" nije bio slučajnost i, znajući duh vremena kada se to i dogodilo (1969. g.), može se razumjeti i zašto se tako moralo dogoditi. Puno je teže razumjeti zašto i četrdeset godina nakon smrti Envera Čolakovića njegovo djelo još uvijek prati neki zloduh zaborava i nezainteresiranosti književne kritike i kulturnih poslenika – podjednako u RH kao i u suvremenoj BiH. Još se iz današnje perspektive može nekako razumjeti – što ne znači i opravdati – kako je i zašto poslijeratna komunistička agitpropaganda u znaku angažirane književnosti Envera Čolakovića smatrala potencijalno opasnim građanskim elementom tzv. "sumnjive", (čitaj: nezavisne) inteligencije, premda on u političkom smislu nije bio nikakav faktotum, niti pritajeni, a kamoli djelatno opasni disident ili pripadnik kakve revizionističke konspiracije. Za razliku od mnogih drugih intelektualaca svoje generacije, koji su razvili začudujuću sposobnost ideološke mimikrije i koji su se s nevjerojatnom lakoćom odrekli neugodnih epizoda svojih političkih biografija ili "ranih radova" za vrijeme NDH i fašističkog terora u području kulture – i zato su bili amnestirani ili čak kao konvertiti unovačeni u komunističku avangardu kulturnih radnika – Enver Čolaković nije doista imao ni razloga, a ni potrebe tražiti bilo kakvu rehabilitaciju. Možda baš zato što je bio potpuno bezopasan i nespreman da pravi loše kompromise s vlastitom savješću jer se ni kao građanin ni kao književnik ni za što nije osjećao krivim, ni pred Bogom ni pred suvremenicima. Međutim, bio je stigmatiziran, zaboravljen i marginaliziran kao autorska pojava u okvirima hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti XX. stoljeća.

Ipak, na jedan sasvim opak i misteriozan način, politika i policija stalno su se upletali u njegov profesionalni i građanski život. Usprkos tome što nije bio ni optužen ni osuđivan za bilo kakvo kazneno djelo, prvu putovnicu dobio je tek 1968. g., a kada je Hrvatski državni arhiv omogućio istraživačima i zainteresiranim osobama uvid u djelomično otvorene arhive Službe unutrašnje državne bezbjednosti (nekadašnja UDBA), zanimalo me da *ex post* pokušam izviditi na tom neugodnom izvoru naše nedavne stvarnosti ima li

Ilona Mednyanszky, Budimpešta, oko 1900.

Vejsil-beg Čolaković, 1909., Sarajevo

kakvih zapisa i što je bio njihov inkriminirajući sadržaj. Tamo sam doista pronašao tridesetak mikrofilmiranih autentičnih zapisnika s rutinskih saslušanja koje su sastavili uglavnom polupismeni isljednici, a nekoliko dokumenata odnosi se na prekršajne prijave protiv mog djeda Vejsila Čolakovića, kojega je neki kondukter u vlaku za Beograd prijavio nakon uvođenja Šestojanuarske diktature zbog klevetanja Nj. Kr. Veličanstva i verbalnog zazivanja propasti Kraljevine Jugoslavije. Međutim, osim što su dotični istražitelji u zapisnicma saslušanja uzeli sebi slobodu iznositi vlastite procjene karaktera ispitanika – poneke čak i objektivne – iz tog izvora nisam pronašao ama baš ništa supstancijalno vrijedno ili stvarno optužujuće. Postojale su objektivno samo dvije metafizičke hipoteke. Prva se odnosila na diplomatski status Envera Čolakovića u ulozi atašea za kulturu pri veleposlanstvu NDH u Mađarskoj 1945. g., a druga je bila vezana uz njegovo građansko i političko opredjeljenje u smislu hrvatskog državljanstva i kulturnog identiteta hrvatskog književnog jezika.

Ovo posljednje pitanje, naravno ne u lingvističkom smislu, bilo je delikatno u cijeloj poslijeratnoj povijesti SFRJ, jer se vezivalo uz nacionalni identitet i kulturnu samobitnost naroda i narodnosti na području bivše države i utoliko ugrožavalo propagandu ideologije bratstva i jedinstva - osobito na relaciji hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski, odnosno hrvatski ili srpski i *vice versa*. Dakle, neoprostivi "grijeh" mog oca bio je taj što se otvoreno deklarirao kao hrvatski pisac, štoviše i kao potpisnik Deklaracije o hrvatskom književnom jeziku, i kao jedan od utemeljitelja i članova redakcija književnih časopisa "Marulić" i "Hrvatski književni list", koji su kasnije označeni kao subverzivni elementi nacionalističke euforije tzv. "Hrvatskog proljeća" 1971. g. Politički bezazlen kakav je doista bio, Enver Čolaković imao je građanske hrabrosti među prvima pridružiti se ovim spontanim inicijativama hrvatskih intelektualaca, ali njegov motiv bio je isključivo taj što se naivno nadao da će napokon moći negdje objavljivati svoju literaturu.

Ilona Mednyanszky-Čolaković i Vejsil-beg Čolaković sa sinom Enverom, Sarajevo, 1920.

Iz autobiografskih zapisa i, sasvim eksplicite, iz "Knjige majci" može se zaključiti da je majka, osim prirodne vezanosti uz sina jedinca, imala i presudan utjecaj na formiranje intelektualnog, kulturološkog i vrijednosnog sustava Envera Čolakovića. Ali je isto tako prilično izvjesno da je od oca naslijedio ne samo tradicionalni islamski svjetonazor, nego i mnogo karakternih osobina, ponajprije principijelnost, radišnost, upornost, osjećaj društvene odgovornosti i samopouzdanje u smisao vlastitog rada.

Doista, nakon 1945. g. političke okolnosti uvijek su se na najrigidniji način ispreplitale sa životom Envera Čolakovića. Kada je Miroslav Krleža sebi uzeo u zadatak da ustroji Jugoslavenski leksikografski zavod i prionuo poslu sistematiziranja enciklopedijske građe iz dalje i suvremene povijesti, među inima pozvao je i mog oca da bude redaktor za bibliografske jedinice vezane uz utjecaj mađarske književnosti i kulture na prostorima bivše države i da usput (zapravo primarno) anonimno prevodi na hrvatski romane i publicističke radove njegova i Titova intimusa, mađarskog revolucionara i visokopozicioniranog partijskog člana ondašnjeg polit-biroa Ervina Šinka, koji je za života slabo govorio hrvatski, ali je imao žarku ambiciju da bude zapamćen kao bilingvalni pisac. Krleža je poznavao mog oca i izuzetno cijenio njegov književni rad, a još više njegovu erudiciju. Napokon, ili prije svega, ambiciozan i cjeloživotni plan djelatnosti matičnog leksikografskog zavoda on i nije mogao započeti regrutirajući samo provjerene partijske kadrove, nego je morao zvati na suradnju širi krug intelektualaca. Međutim, kada je nakon rezolucije Informbiroa i razlaza s Rankovićem, jedan od prigovora kontra Krleže bio i taj, da se u JLZ okružio sumnjivim građanskim elementima, poput Mate Ujevića, Envera Čolakovića et al. Krleža se podvinuo partijskoj disciplini, ostao član CK SKJ i nastavio se voziti u državnom mercedesu, ali su otkazom državne službe (druge tad nije moglo ni biti) ceh platili sumnjivi intelektualci iz njegova zavoda. Ukratko, nakon 1950. g. Enver Čolaković više nije mogao dobiti nikakvo zaposlenje, a zbog opisanog incidenta ostao je trajno nepoćudan i potencijalno opasan politički element. Istini za volju, sve da je i htio, Krleža po svoj prilici ne bi mogao spasiti ni mog oca, ni mnoge druge suvremenike iz kruga svojih suradnika, bez da se izloži opasnosti da i sam završi na Golom otoku ili kakvoj nježnijoj izolaciji iz javnog života.

Osim rečenog, jedan od formalnih prigovora glede zaposlenja mog oca u redakciji JLZ bio je i taj, da on nema diplomu profesora matematike i fizike, iako je u tom statusu bio primljen u radni odnos. Doista, moj otac tu diplomu nije imao jer se, prema njegovu kazivanju, taj papir izgubio u paležu

obiteljske kuće u Sarajevu, a ionako se ne bi mogao nostrificirati jer je stečen na Politehničkoj školi u Budimpešti. Je li doista tamo diplomirao ili nije, nevažno je, jer bio je izvrstan matematičar, a nakon što je izgubio mogućnost da dobije državnu službu u bilo kojem svojstvu, naš obiteljski dom u Martićevoj ulici u Zagrebu postao je prava mala privatna akademija koju su pohađali i srednjoškolci i studenti strojarstva, elektrotehnike ili PMF-a. Pošto je matematiku i fiziku volio baš kao i poeziju, njegove instrukcije došle su na glas kao najbolje u Zagrebu, a skripte koje je moj otac priredio kao repetitorij za učenike i studente cirkulirale su kao najtraženije gradivo. Kasnije, kad je moj otac završio i studij povijesti na Zagrebačkom filozofskom fakultetu, sjećam se njegove izjave da bi volio napisati povijest matematike kao gradivo s pedagoškom svrhom lakšeg razumijevanja te fundamentalne znanosti. Za njega je matematika bila i strast i ljubav i znanje, baš kao i poezija, i zato je na najjednostavniji način znao kako svojim školarcima prenijeti to znanje, alate izračuna i zadovoljstvo razumijevanja svih postupaka i formula u rješavanju zadataka. Usmenom predajom generacija zadovoljnih studenata, ali i njihovih profesora, on je postao neka vrsta institucije za vrhunske instrukcije iz matematike i fizike, a od toga je i živio, premda je i mnogim siromašnim studentima rado davao poduku *pro bono*.

Osim ovih predmeta, u našoj maloj privatnoj školi bilo je i učenika koji su trebali instrukcije iz latinskog, povijesti, nacrtne geometrije, statistike ili hrvatskog jezika. Po savjet ili radi provjere nekih vlastitih istraživačko-znanstvenih dilema k mom ocu su dolazili mnogi mladi ljudi, čiji autorski ugled

Enver Čolaković kao gimnazijalac, Sarajevo, oko 1928.

Stella Podvinec-Čolaković, 1946., Zagreb

ili akademska karijera su bili tada u fazi etabliranja u raznim prirodoslovnim ili humanističkim disciplinama. I među danas živućim akademicima ima onih koji su znali na ogled i sugestiju donositi mom ocu svoje znanstvene ili književne radove, jer su cijenili njegovo mišljenje i besplatni konzalting. A, kako i ne bi, kad su redoviti članovi kružoka obitelji Čolaković u to vrijeme bili najistaknutiji intelektualci i umjetnici iz kruga književnosti, muzike, likovne umjetnosti i kulture. Primjerice, među kućnim prijateljima bili su: Vesna Parun, Mak Dizdar, Nusret Idrizović, Vladimir Kranjčević, Vanja Sutlić, Slavko Ježić, Nerkez Smailagić, Aleksandar Hondl, Rudolf Matz, Ksenija Kantozzi, Frane Šimunović, Jerolim Miše, Melita Lorković, Jurica Murai, Mladen Raukar, Toma Prošev, Truda Reich, Milivoj Slaviček, Nikša Bareza, Enes Čengić, Marijan Matković - da se prisjetim samo nekih.

Kada je, nakon rezolucije Informbiroa i razlaza s Rankovićem, jedan od prigovora kontra Krleže bio i taj, da se u JLZ okružio sumnjivim građanskim elementima, poput Mate Ujevića, Envera Čolakovića et al., Krleža se podvinuo partijskoj disciplini, ostao član CK SKJ i nastavio se voziti u državnom mercedesu, ali su otkazom državne službe (druge tad nije moglo ni biti) ceh platili sumnjivi intelektualci iz njegova zavoda. Ukratko, nakon 1950. g. Enver Čolaković više nije mogao dobiti nikakvo zaposlenje.

Enver je bio izuzetno komunikativan, obazrivo neposredan i izrazito empatičan sugovornik. Iako je bio hodajuća enciklopedija, nikad se nije razmetao svojim znanjem i razumijevanjem u toliko različitih područja. Poštujući svakog, nije se dao impresionirati formalnim titulama i položajnim autoritetima, ali je znao cijeniti tuđe svjetonazore i argumente i bio izuzetno koncilijantan spram njemu tuđim stavovima. U ophođenju s ljudima bio je strpljiv slušač i naročito je nastojao nikoga ne povrijediti. Iako je imao crtu neke staromodne plemenitaške otmjenosti u smislu samosvijesti o vlastitom porijeklu i osjećaju društvene odgovornosti, u komunikaciji nije mario za formalnu građansku uljudnost. Ne mogu se sjetiti da je ikada u životu izgovorio psovku, čak niti govorio povišenim tonom, a vulgarni izrazi ionako nisu bili dio njegova vokabulara. Volio se izražavati u slikama i duhovitim živopisnim metaforama, često i retoričkim pitanjima ako se radilo o metafizičkim konverzacijama, ali je isto tako znao biti nedvosmisleno jasan i matematički koncizan kada se oko nekog pitanja tražilo njegovo mišljenje ili konkretan odgovor. Kao što je majstorski vladao perom, bio je i apsolutni vladar izgovorenih riječi. Čak i kada je sudjelovao u raspravama koje podrazumijevaju ozbiljnost ili viši stupanj emocionalne os-

jetljivosti, njegov govor se doimao kao da čita netom napisani tekst. Riječi bi jednostavno tekle kao moćni vodopad iz vrela misli i autentične senzacije doživljaja. Kada bi u krugu prijatelja čitao svoje pjesme ili fragmente eseja – a nerado se producirao – bio je užitak ne samo slušati melodiju recitacije, nego i doživjeti interpretaciju autora koji vlastiti tekst prezentira kao da ga prvi put susreće, skoro kao da čita tuđe djelo na nekoj večeri poezije ili za publiku radioemisija u kasnim noćnim terminima.

Za mene i one koji su ga izbliza poznavali i voljeli, Enver Čolaković je bio ponajprije rođeni pjesnik. Opus koji obuhvaća preko tri tisuće sačuvanih pjesama toliko je raznovrstan, da ga je teško klasificirati u neku od tipičnih kategorija poezije. U malo riječi kazati puno nije samo stvar ekonomike vokabulara i stila pisanja, nego podrazumijeva moć duhovnosti, osjećajnosti i etičnosti. Premda je imao apsolutno istančan osjećaj za metriku i značenje ritma u svim formama poezije, njegove pjesme u najvećoj su mjeri oslobođene discipline sloga i zato su puno prijemljivije za intimno čitanje nego za recitiranje. Bilo da su potpuno kratke poput onih iz ciklusa "Evropski haiku" iz 1960-ih godina ili poeme epskih razmjera poput "Stvaranja svijeta" ili "Biblijskih priča XX. stoljeća", njegove pjesme kao da namjerno ne žele biti dopadljive za slušanje, nego radije poticajne za čitanje, razmišljanje i intimni svijet doživljaja. Tematski opseg, osim "Bosne", kojoj je posvećeno oko četvrtine volumena rukopisa, kreće se u rasponu od egzistencijalnih briga svakodnevice običnog čovjeka, do prvih i posljednjih pitanja filozofske antropologije. Sasvim rijetko dozvolio si je da u nekim od autoportretskih pjesama izrazi vlastite brige i ožiljke osobnog životnog iskustva (imao je običaj da svake godine na Silvestrovo napiše pjesmu kojom bi ispratio staru i dočekao Novu godinu, a i one su više dokumentarne nego autobiografske). Većina Čolakovićevih pjesama ostavlja dojam kao da su pale s neba poput rose ili kiše, a poneke uz grmljavinu božanskih oluja. Neke, osobito one vezane uz Bosnu i sudbinu Bošnjaka, toliko su snažne da imaju doseg najljepših patriotskih himni izniklih iz samog duha i bića naroda, a ne iz umjetničke tvorbe pjesnika. Ljepota i bogatstvo te lirike je u autentičnosti nadahnuća, jednostavnosti i kristalnoj jasnoći izričaja i poruka koje ne ciljaju samo na intelektualnu razinu razumijevanja, nego traže i pogađaju i srce i dušu onih zbog kojih su pjesme nastale. Ako su inspirirane povijesnim motivima ili legendarnim narodnim predanjem, onda one ne zvuče samo kao jeka pradavnih zbivanja otrgnutih zaboravu, već žele osnažiti suvremenike da čuvaju najbolju tradiciju kulturne samobitnosti i s ponosom ostanu svoji na svome. Takve

Enver Čolaković, 1935., Sarajevo

su, primjerice, pjesme "Bosni", "Đerzelezu Ale", "Ovim je kamenim pločama" i mnoge druge posvećene Bosni, koje zvuče kao da su same od sebe nastale, odnosno djeluju izvanvremenski i tako kao da ih je slučajno zapisao Enver Čolaković, a da on to nije učinio, prije ili kasnije netko drugi bi ih morao prepoznati i ugraditi u mozaik bošnjačke kulturne baštine, jer su od tamo došle i tamo zbiljski pripadaju.

Za razliku od većine umjetnika koje život često baš ne mazi, ali im zato okolina tolerira boemštinu i "oprašta" ekstravaganciju ili bijeg u opijate, moj otac nikada nije ostavljao dojam neshvaćene veličine ili čovjeka kome je učinjena teška nepravda. Bio je pjesnik ljubavi, a ne mizantrop, i naivno je htio vjerovati da je ponašanje onih koji su mu zagorčavali život više proizvod nevolja u kojima su se i sami našli, jer je u zadanim okvirima političke indoktrinacije bilo teško sačuvati vlastiti integritet. Vlastiti ego ionako je od najranijeg djetinjstva znao obuzdavati, jer je već kao mladić spoznao uzaludnost nastojanja da se u kovitlacu revolucija i svjetskih ratova spriječi erozija morala i ekonomsko propadanje čitavih socijalnih klasa, a kada je njegov romanprvijenac "Legenda o Ali-paši", kojeg je napisao s nepunih 30 godina, ovjenčan nagradom "Matice Hrvatske" kao najbolje literarno djelo 1944. g. bio dočekan superlativnim književnim recenzijama i odmah postao jednom od najčitanijih i najtraženijih knjiga – doživio je i svojih pet minuta slave.

Naravno da mu je kao autoru to priznanje godilo, a po svemu sudeći, značilo mu je podjednako i kao privatna poruka ocu, koji bi, da je mogao utjecati, radije vidio svog sina kao nasljednika u vođenju ciglane i obiteljskog imanja, nego kao čovjeka od pera koji se kreće u oblacima fantazije. U "Knjizi majci", pisanoj također tih ratnih godina, nastala je i monodrama "Sud razuma", u kojoj Enver Čolaković sebe razdvaja na čovjeka bačenog u svemir i onog astralnog, koji je od tamo upravo došao da kao umjetnik svojim suvremenicima rasvijetli put k imaginarnom svijetu dobrote, ljubavi i univerzalne skladnosti. Iz tog je najintimnijeg štiva posve jasno da ni jedan ni drugi Enver Čolaković nisu mogli biti častohlepni ili gramzivi za novcem i moći i da su oba mnogo prije francuskih egzistencijalista raskrstili s blochovskom dilemom "imati ili biti", i to ne samo na razini filozofsko-antropološke apstrakcije, nego i na razini sasvim pragmatičnih izazova karijere ili društvenih položaja. Pjesnik Čolaković je znao da se kao čovjek ne može istovremeno družiti s Mammonom i muzama. Inspiracija za pisanje "Legende o Ali-paši" usred ratnog vihora 1942./43.

sigurno nije bila karijeristička, niti je motiv nastanka tog djela mogla biti literarna nagrada ili osobno samodokazivanje autora. Isto kao što je upomoć zvao legendarnog junaka Đerzeleza Alu da spasi Bosnu i jadnu raju, tako je i "Legenda" u suštini duboko antiratni roman koji nije mogao nastati u radionici salonskog intelektualca, nego je stvoren kao izraz užasnutosti nad sudbinom svog naroda i putokaz spasa ili barem utjeha za nedužne i nemoćne ljude zahvaćene mržnjom, indoktrinacijom i karnevalom destruktivne energije geopolitičkih igara. U toj svjetlosti ne može nikako biti slučajnost da je "Legenda o Ali-paši" za vrijeme brutalne opsade Sarajeva i nedavnog rata u BiH opet "uskrsnula" kao najčitaniji i najomiljeniji roman koji zrcali najbolju tradiciju širine i kulturne samobitnosti bošnjačkog duha, sasvim nezavisno o prolaznim povijesnim peripetijama državno-pravnih okvira suživota pripadnika različitih naroda i vjera. I opet se pokazalo koliko je velika i izvanvremenska moć Riječi koja, doduše, ne može zaustaviti krvarenje i bratoubilačke ratove, ali zato - bolje nego išta drugo - može itekako bodriti ljude da moralno uspravni izdrže i ustraju u borbi i ljubavi za svoju domovinu i slobodu. Pjesme koje su nastale tijekom Drugog svjetskog rata, a objavljene tek 2000. g. u knjizi "Bosni", najbolje dokumentiraju ovu tezu, a kada ih čovjek čita, ima dojam kao da su napisane jučer, a ne prije sedamdesetak godina.

Slom

U vrijeme kada je završavao rukopis "Legende o Ali-paši", a među mlađim sarajevskim piscima imao već etabliran položaj kao autor nekoliko drama i član redakcija kulturnih časopisa, silno ga je pogodila vijest da je njegova zaručnica, zbog teškog živčanog sloma i nepopravljivog duševnog poremećaja, morala biti hospitalizirana s dijagnozom koja nije davala izglede da će se njezino stanje ikada "normalizirati". To je i bio jedan od privatnih razloga da odluči napustiti Sarajevo i da koncem 1944. g. prihvati funkciju kulturnog atašea veleposlanstva NDH u Mađarskoj kako bi se u Budimpešti posvetio stvaranju mostova kulturne suradnje. Međutim, koncem iste godine tamo mu stiže vijest da su njegovi roditelji stradali u pogibiji skoro 300 civila koji su potražili zaklon u sarajevskom gradskom skloništu na koje je pao neki od projektila što su ih saveznički bombarderi bacili na Sarajevo kada je već bilo sasvim izvjesno da je rat u BiH okončan.

Usprkos razboritim upozorenjima prijatelja Hamida Dizdara da se ne izlaže opasnosti i ne dolazi u Sarajevo u okolnostima kada su partizanski Narodno-oslobodilački odbor i nova revolucionarna vlast već počeli provoditi revandikacijske mjere i istrage protiv

Ne može nikako biti slučajnost da je "Legenda o Ali-paši" za vrijeme brutalne opsade Sarajeva i nedavnog rata u BiH opet "uskrsnula" kao najčitaniji i najomiljeniji roman koji zrcali najbolju tradiciju širine i kulturne samobitnosti bošnjačkog duha, sasvim nezavisno o prolaznim povijesnim peripetijama državno-pravnih okvira suživota pripadnika različitih naroda i vjera.

Enver i Stella Čolaković u šetnji sa sinom Esadom, Zagreb, 1953.

stvarnih i suspektnih kolaboracionista i narodnih neprijatelja, dakle u vrijeme kada se već počinje formirati dugačka povorka prema Bleiburgu, Enver Čolaković kreće put Sarajeva s namjerom da se dostojno oprosti s pokojnim roditeljima i uz ogromnu grižnju savjesti, koja ga je doživotno pratila, da je za taj tragični događaj bio sukrivac jer je, predostrožnosti radi, svoje roditelje uporno nagovarao da u slučajevima zračnih uzbuna potraže zaklon u sigurnosti skloništa radije nego da fatalistički ravnodušno ostaju kod kuće ili na otvorenom prostoru (što su očigledno češće prakticirali). Dizdarovo upozorenje obistinilo se i tako je Enver Čolaković uskoro po dolasku u Sarajevo bio uhapšen i, s kvalifikacijom sumnjivog člana diplomatskog kora NDH, nakon nekolko tjedana internacije bio transferiran u istražni zatvor u Zagrebu. Tu provodi nekoliko mjeseci teške i životno opasne neizvjesnosti, da bi tek onda kada je nastupila amnestija za one političke zatvorenike koji sasvim sigurno nisu okrvarili ruke ili indirektno sudjelovali u zločinima ustaškog režima, dobio status slobodnog građanina uz obvezno javljanje na periodične "informativne" razgovore s nadležnim isljednicima SDB-a, kasnije SUP-a. Te neugodne konverzacije pratile su ga kao ružna sjena sve do 1973. g. i uvijek se njegovo ime provlačilo kroz registre nepostojećih "Crnih" ili "Bijelih" knjiga i povjerljivih partijskih biltena o sumnjivim intelektualcima kojima je, za svaki slučaj, trebala biti uskraćena svaka mogućnost javnog djelovanja, a u iznimno opasnim primjerima, i mogućnost državne službe i slobode kretanja.

Dakle, jedini "crimen" ili grijeh Envera Čolakovića i formalni razlog njegova cjeloživotnog stigmatiziranja bio je taj, što je pod sam kraj rata epizodno sudjelovao u diplomatskoj misiji propale države i što se dosljedno deklarirao kao Hrvat muslimanske vjeroispovijesti, premda se i po mjestu rođenja i po obiteljskom podrijetlu mogao jednako tako politički legitimirati kao Mađar ili Europljanin islamske konfesije. Postojali su i neformalni, možda čak i važniji razlozi njegovog isključe-

Ne mogu se sjetiti da je ikada u životu izgovorio psovku, čak niti govorio povišenim tonom, a vulgarni izrazi ionako nisu bili dio njegova vokabulara. Volio se izražavati u slikama i duhovitim živopisnim metaforama, često i retoričkim pitanjima ako se radilo o metafizičkim konverzacijama, ali je isto tako znao biti nedvosmisleno jasan i matematički koncizan kada se oko nekog pitanja tražilo njegovo mišljenje ili konkretan odgovor.

Stella i Enver Čolaković, Zagreb, 1974.

nja iz javnog života, o kojima, naravno, iz današnje perspektive analitičari mogu tek spekulirati. Jedan je bio vezan uz samo ime i prezime, jer je njegov vršnjak Rodoljub Čolaković, revolucionar, bliski Titov suradnik i visoki državni dužnosnik, također bio i istaknuti srpski književnik, doduše poznatiji kao prevoditelj Marxova "Kapitala" nego po svojim posljeratnim partizanskim pripovjetkama. Ali, u maloj zemlji bilo bi pretijesno za dva istoimena književnika, iako je samo jedan od njih stvarao beletristiku, dok se drugi bavio angažiranom literaturom. Nadalje, razlog je mogao biti i taj, da se nesmetano nacionalizira obiteljska imovina preostala nakon pogibije roditelja Envera Čolakovića – što je temeljito i sprovedeno, jer konfiskacija ipak nije mogla biti učinjena pošto nitko od obitelji Čolaković nije bio kolaboracionist. Suprotno tome, prije nekoliko godina kontaktirali su me iz zagrebačke Židovske općine u svezi procedure imenovanja Pravednikom među narodima, jer je tu inicijativu pokrenuo Američki židovski kongres povodom testamenta i svjedočenja članova jedne sarajevske židovske obitelji koja je za vrijeme Luburićevih racija 1944. g. i prije emigracije u SAD našla utočište u kući Vejsil-bega Čolakovića, što je i za njegovu obitelj moglo biti pogibeljno u doba bjesomučnog Holokausta. Toliko o budalaštinama onih književno-povijesnih kritičara koji uz Envera Čolakovića i njegova djela nastoje vezati objedu o njegovoj prikrivenoj proustaškoj orijentaciji, ako već ne i pripadnosti tom zločinačkom režimu.

Mađarsku je volio i osjećao kao svoju civilizacijsku domovinu, a Bosnu je volio kao svoju izvornu duhovnu domovinu. Međutim, stradao je i patio zbog hrvatstva, a ne zbog – recimo – islamskog fundamentalizma ili kontrarevolucionarne djelatnosti. Iako se nije pridržavao strogih vjerskih rituala – u džamiju bi išao samo za Bajram – istinski je vjerovao u moć islama kao poveznice univerzalnog etičkog habitusa i svjetovne odgovornosti svakog sljedbenika Muhammedova i sukladno tome živio svoj život. Smatrao je da vjera ne stanuje u bogomolji i prakticiranju religioznih rituala, nego da je ima ili nema u srcima, dušama i postupcima poklonika.

Pogled unaprijed

Povijesne nepravde i okrutne životne okolnosti ionako se ne mogu *ex post* ispraviti. Uostalom, Envera Čolakovića se i ne treba "rehabilitirati" ili pred bilo kime braniti ni zbog stvarnog ni zbog verbalnog delikta. Ali, zato se može i treba "otkriti" riznica njegove rukopisne ostavštine koja je nadživjela autora "Legende o Ali-paši" i koja sigurno sadrži elemente antologijske vrijednosti bez kojih bi mozaik kulturne baštine u području hrvatske, bošnjačke, pa i mađarske književnosti XX. stoljeća ostao nepotpun.

Nadam se da će netom održan međunarodni simpozij o stvaralaštvu Envera Čolakovića otvoriti novo poglavlje istraživačke radoznalosti poslenika struke i književnosti, s konačnim ciljem da se književno-kritički valorizira njegova cjelokupna rukopisna ostavština. Naznake interesa, barem u krugovima struke, za to postoje. Premda rukopise valja repatrirati (moj pokojni brat dr. sc. Zlatan Čolaković posvetio je dobar dio života da radi na njima i zato ih ponio u Ameriku, gdje su i danas u posjedu njegove obitelji), velika riznica autentičnih rukopisa poezije pohranjena je u arhivi Razreda za književnost i teatrologiju pri HAZU i dostupna je za proučavanje. Volio bih doživjeti da se prilike u nakladničkoj djelatnosti na našim prostorima poprave, barem u tolikoj mjeri da se uz potporu kulturnih institucija RH i BiH ostvari zamisao objavljivanja kritičkog izdanja izabranih djela mog pokojnog oca. ■

Mr. Salmir Kaplan, ministar kulture i sporta Federacije BiH

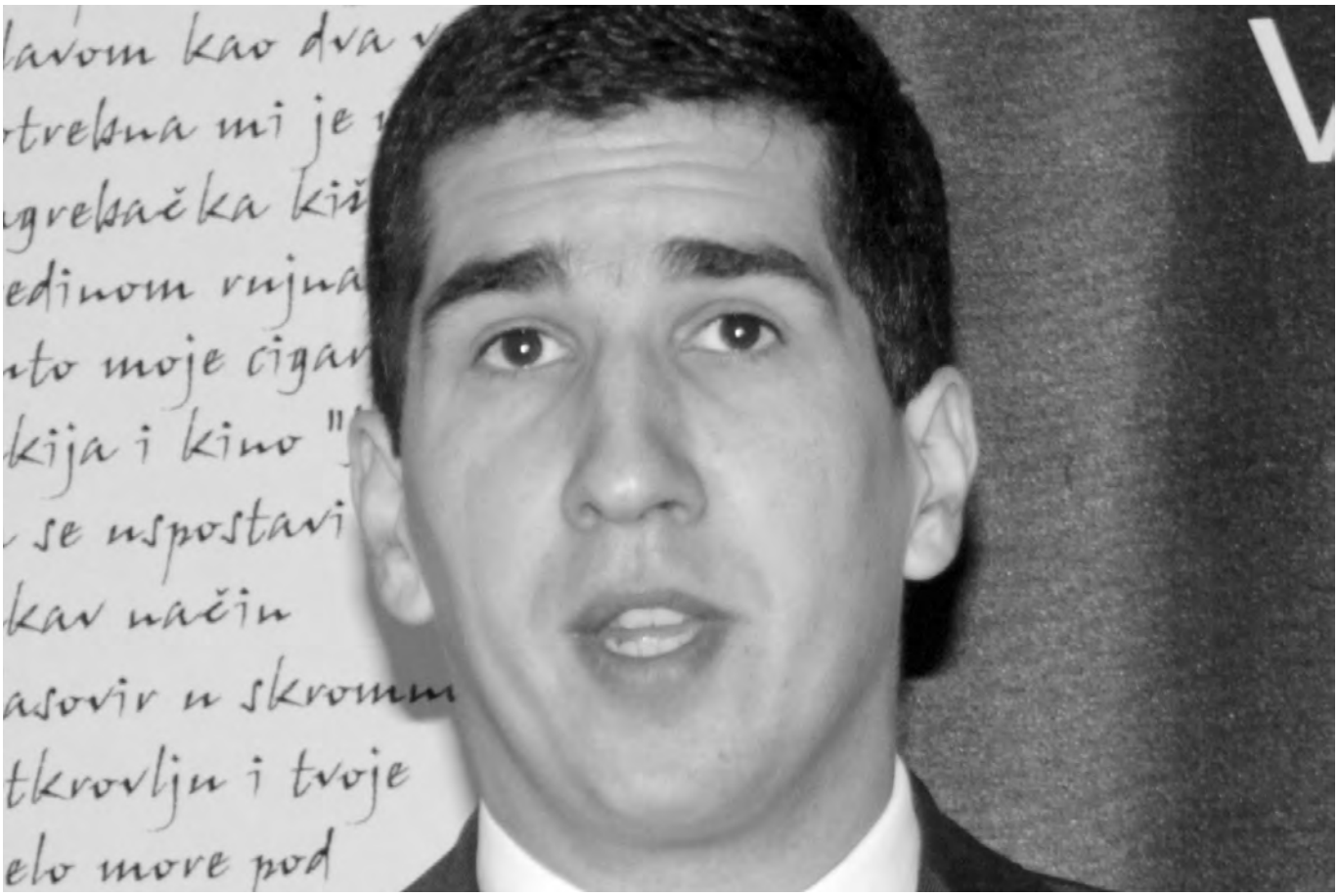

Pozdravni govor

ministra kulture i sporta Federacije BiH

Čolaković je naprosto među nama kao dobri duh naših zajedničkih književnosti, tim prije što on nije tek hrvatski ogranak bošnjačke književnosti, niti bošnjački ogranak hrvatske, već podjednako participira u iskustvima obje ove književnosti, kao što u njima i egzistira.

Poštovani učesnici Međunarodnog naučnog simpozija koji se održava povodom stogodišnjice rođenja književnika Envera Čolakovića, predsjedniče Društva hrvatskih književnika gospodine Božidare Petraču, predsjedniče Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod" gospodine Senade Naniću, kao i svi zainteresovani za književni opus i doprinos Envera Čolakovića koji ste se danas ovdje okupili – sve vas srdačno pozdravljam, sretan što ste se odazvali u ovom malom, ali, vjerujem, izabranom skupu!

Također mi je drago što mogu ustvrditi (a na što će, vjerujem, ukazati i ovaj simpozij), da prijem Envera Čolakovića u dvije i čak tri ili četiri književnosti: bosanskohercegovačku, bošnjačku, hrvatsku, ali i mađarsku, kao i recepcija njegova djela još nisu završeni, i bit će, također vjerujem u to, još više nadahnuta novim otkrićima i naučnom – književnohistorijskom i kritičkom podrškom, što već dokazuje i ovaj skup.

Čolaković je jednostavno književnik koji ima višestruki status, kao uostalom i niz drugih naših književnika. Neki od njih su se ostvarivali i književno izgrađivali u Hrvatskoj, gdje su kao i Čolaković proveli i još uvijek provode svoj radni i životni vijek kao uglednici koji su u svoja djela bez poteškoća ugrađivali jezičkostilske, sadržajne i etno-historijske ornamente bosanskog miljea, djelujući tako kao uzorno izgrađeni most između naših kulturnih baština i savremenosti. U tom smislu, Čolaković je naprosto književnik koji je zadužio nekoliko vrlo značajnih i prepoznatljivih kultura na

Balkanu i Evropi dajući svoj obol onome što su ponajbolje iznjedrile južnoslavenske književnosti. Mogli bismo reći da su sve te književnosti nepotpune bez uvida u književnu ličnost Envera Čolakovića.

Za ovog vrlog književnika jednostavno ne postoje geografske i civilizacijske koordinate na književnoj ljestvici, koje s lahkoćom briše i prelazi, a opet je riječ o autoru koji je čvrsto vezan za tlo svoga porijekla i bivanja, za Bosnu, Mađarsku, kao i Hrvatsku. Potrebno je istaći i to da je Čolaković poetski znao obraditi sakrosanktne vrijednosti islamske i kršćansko-katoličke duhovnosti, kao i nacionalne vrijednosti različitih kultura – na ljudski dostojanstven način kroz sistematizaciju vlastitog poetskog iskustva, naprimjer u "Biblijskim pričama". Riječ je, dakle, o poetsko-proznoj kozmogoniji koja u prvi plan ističe životne pulsacije za sva vremena. I upravo su fantazije i folklor ispunili i roman "Legenda o Ali-paši", za koji su književni historičari ustvrdili da je riječ o jednom od naših najboljih romana objavljenih za vrijeme Drugog svjetskog rata, romanu u kojem dolazi do izražaja iskustvo islamskog kolorita u pretapanju s multikulturalnom i multikonfesionalnom Bosnom.

Kao višejezički pisac, koji je pisao na bosanskom i hrvatskom, kao i na mađarskom, ali i njemačkom jeziku, u skladu s karakterom onodobnog pisanja, mogao je iz Bosne, Hrvatske ili Budimpešte (gdje je rođen) s distance obuhvatiti i sintetizirati toliko kulturološki različite, a opet povijesno bliske sredine koje je još jednom u duhovno-književnom smislu bremenita sadržaja – obnavljao. Sada, u naše doba, to je napokon prepoznato kao nepromjenjiva vrijednost i lično mislim da će to i ovaj simpozij dokazati. Ne, dakle, neku duhovno-entitetsku rasutost, već, naprotiv, koherenciju onog što je bitno i esencijalno za sve nas. Nadam se da ćemo na taj način još jednom dubinski afirmirati one vrijednosti koje podrazumijevaju humano zajedništvo. Jer, Čolaković je naprosto među nama kao dobri duh naših zajedničkih književnosti, tim prije što on nije tek hrvatski ogranak bošnjačke književnosti, niti bošnjački ogranak hrvatske, već podjednako participira u iskustvima obje ove književnosti, kao što u njima i egzistira.

Rijetko mi se pruža prilika da, kao ministar kulture Federacije BiH, imam čast, uz pokroviteljstvo, govoriti na skupu koji u sebi nosi one identitetarne elemente koji na najljepši mogući način svjedoče nacionalnu raznolikost BiH, baš kao i potencijal potreban za međudržavnu kulturnu saradnju.

Nadam se, također, da će ovim simpozijem još jednom biti sastavljena vjerodostojna i više nego mozaična slika ovog nezaobilaznog književnika, koja će biti okrenuta novim kontekstima i kriterijima, i da se pritom ništa neće izgubiti iz vida. Na taj način će opća mjesta u prošlosti i sadašnjosti zadobiti puni smisao književne egzistencije važnog djela Envera Čolakovića s pogledom na budućnost.

Želim isto tako kazati i to da mi se rijetko pruža prilika da, kao ministar kulture Federacije BiH, imam čast, uz pokroviteljstvo, govoriti na skupu koji u sebi nosi one identitetarne elemente koji na najljepši mogući način svjedoče nacionalnu raznolikost BiH, baš kao i potencijal potreban za međudržavnu kulturnu saradnju. Posebno sam ponosan što smo na ovom skupu uspjeli na jednome mjestu, kroz organizatore, zadovoljiti tri sastavna identitetarna elementa Federacije BiH: kroz Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske onaj bošnjački, kroz Društvo hrvatskih književnika onaj hrvatski i kroz Bosansko filološko društvo onaj bosanski, koji, barem što se tiče BiH, djeluje objedinjujuće za sve narode.

Moram, uza sve ovo, istaknuti i to da me kao ministra kulture izrazito veseli svaka svrsishodna i kvalitetna saradnja bošnjačkih kulturnih udruženja u dijaspori i temeljne kulturne institucije Republike Hrvatske, kakvo je nesumnjivo Društvo hrvatskih književnika. I ne samo to, ovaj simpozij je jedan od pokazatelja, da je za razliku od stanja u ostatku bošnjačke dijaspore, Republika Hrvatska pohvalan primjer kako riješiti model kulturne autonomije za svoje nacionalne manjine. Jer, ovaj skup, među ostalim, svjedoči dva desetljeća uspješne integracije Bošnjaka u Republici Hrvatskoj.

Izrazito mi je drago da je medijski pokrovitelj skupa Časopis za kulturu i društvena pitanja "Behar", koji je, posebno u posljednjih nekoliko godina, uređivačkom politikom pokazao šta znači graditi kulturne mostove između dva naroda – bošnjačkog i hrvatskog.

Prije dvije godine svjedočio sam obilježavanju dvadeset godina Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod" u Matici hrvatskoj, kada su uvodničari bili predsjednik Republike Hrvatske Ivo Josipović i tadašnji predsjednik Predsjedništva BiH Bakir Izetbegović. Tada sam se uvjerio da Bošnjaci u Hrvatskoj itekako dobro artikuliraju svoje prisustvo i nemali doprinos hrvatskoj kulturi (bilo bi predugo da na ovom mjestu uz književnike navodim sve znamenite Bošnjake koji su kroz film, pozorište, slikarstvo, nauku itd. zadužili hrvatsku kulturu).

Također, izrazito mi je drago da je medijski pokrovitelj skupa Časopis za kulturu i društvena pitanja "Behar", koji je, posebno u posljednjih nekoliko godina, uređivačkom politikom pokazao šta znači graditi kulturne mostove između dva naroda – bošnjačkog i hrvatskog.

Na kraju, izražavajući svoje iskreno zadovoljstvo što sam ovdje i što je Ministarstvo kulture i sporta FBiH moglo podržati ovaj simpozij, učesnicima Simpozija želim ugodan i uspješan rad, a svima drugima još jednom zahvaljujem na prisustvu! ■

Književnik Božidar Petrač, predsjednik DHK-a

Pozdravni govor

predsjednika Društva hrvatskih književnika

Duboko vjerujem da će ovaj simpozij otvoriti novo poglavlje u proučavanju Čolakovićeva literarnoga opusa, identitetski čvrsto povezana uz hrvatsku, bošnjačku, mađarsku i austrijsku kulturnu i književnu baštinu.

Poštovane gospođe i gospodo, cijenjeni uzvanici, dragi gosti i prijatelji,

Čast mi je pozdraviti vas u ime Društva hrvatskih književnika u prigodi svečanog otvaranja Međunarodnoga znanstvenoga simpozija "Trajni književni znamen Envera Čolakovića" u povodu njegove 100. obljetnice rođenja. Naš današnji skup svakako je višekratno zanimljiv i značajan. Naš se simpozij o Čolakovićevu književnom opusu održava pod visokim pokroviteljstvom dvaju ministarstava: Ministarstva kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine i Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Dopustite mi stoga da najprije pozdravim ministra kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine mr. sc. Salmira Kaplana i ministricu kulture Republike Hrvatske prof. dr. sc. Andreu Zlatar Violić, čiju izočnost ispričavam zbog vama već dobro znane obavijesti o sjednici Vlade RH. Osim toga, simpozij se održava u suorganizaciji Kulturnoga društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Bosanskoga filološkoga društva iz Sarajeva i Društva hrvatskih književnika. Srdačno pozdravljam predsjednika Preporoda mr. sc. Senada Nanića i prof. dr. sc. Sanjina Kordića. Hvala gospodinu gradonačelniku Grada Zagreba Milanu Bandiću, koji će organizirati prijam za sudionike u Dvercima, a pozdravljam njegova izaslanika Dragutina Palašeka, pomoćnika pročelnika Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i šport. Hvala svima koji su na bilo koji način omogućili organizaciju i realizaciju ovoga međunarodnoga skupa.

Prije sto godina 27. svibnja 1913. rodio se u Budimpešti prozaist, pjesnik, esejist, dramski pisac i prevodilac Enver Čolaković. Do 1945. književno je djelovao i živio u Budimpešti i Sarajevu, a zatim u Zagrebu, gdje je na Filozofskom fakultetu 1962. diplomirao povijest. Radio je kao srednjoškolski profesor, a od 1953. pa do svoje smrti 18. kolovoza 1976. djelovao je kao profesionalni književnik. Pisao i govorio mađarski, njemački i hrvatski. Započeo je svoj književni život pjesmama, smatrajući se "rođenim pjesnikom", a od 1939. započinje intenzivno pisati i objavljivati prozu. Do kraja 1942. napisao je roman *Legenda o Ali-paši*, rukopis koji je 1943. nagrađen nagradom "Matice hrvatske", i autobiografsko djelo *Knjiga majci*. Čolakovićev roman *Legenda o Ali-paši* pripada nizu najboljih hrvatskih romana 20. stoljeća. Uz brojne pjesme, objavljuje pripovijetke, novele, eseje, kazališne prikaze, drame. Godine 1943. izvodi se u Sarajevu i Banjoj Luci njegova salonska komedija *Moja žena krpi čarape.*

Tih godina piše i roman u nastavcima *Mujića Hanka* i nastaje zbirka pripovijedaka *Lokljani*. Koncem kolovoza 1944. odlazi u Mađarsku kao povjerenik hrvatske vlade. Njegov sin Zlatan o tome piše: "Kako je do toga došlo? Prema svjedočenju Trude Reich-Ribar, on se zamjerio ustaškoj vlasti, jer su na jednome putovanju iz Sarajeva u Konjic u njega pronađeni antiustaški leci. Kada je bio uhićen, za njega su se u vladi založili utjecajni muslimani. Otposlali su ga u Mađarsku i tako ga izvukli iz životne opasnosti." Iste godine ostao je bez roditelja stradalih u bombardiranju Sarajeva. Neposredno poslije rata pješice se vraća iz Mađarske u Zagreb, a zatim u Sarajevo, gdje je bio uhićen te prebačen u Zagreb. Imanje mu je odmah nakon rata bilo eksproprirano. Godine 1946. pušten je iz zatvora, ali do 1965. ne može ništa objavljivati. Zadesila ga je sudbina slična mnogim sudbinama hrvatskih pisaca i kulturnih djelatnika koji su suđeni zbog suradnje u medijima za vrijeme NDH. Oženjen profesoricom klavira Stellom Podvinec, preživljuje prevodeći – primjerice dva romana i dvije zbirke pripovijedaka Ervina Šinka na mađarski, ali je kao prevodilac naveden samo inicijalima, te dajući instrukcije iz matematike, fizike, latinskoga i povijesti. G. 1947. počinje pisati autobiografski roman *Jedinac* i dovršuje ga 1962. Nakon 1965. dobiva putovnicu.

Od tada pa do 1971. započinje razdoblje njegova oživljavanja u javnosti. Postaje članom DHK-a, PEN-a i Društva hrvatskih književnih prevodilaca. G. 1970. tiska se drugo izdanje njegova glasovita romana *Legenda o Ali-paši* u izdanju zagrebačkoga "Znanja".

Prema svjedočenju Trude Reich-Ribar, on se zamjerio ustaškoj vlasti, jer su na jednome putovanju iz Sarajeva u Konjic u njega pronađeni antiustaški leci. Kada je bio uhićen, za njega su se u vladi založili utjecajni muslimani. Otposlali su ga u Mađarsku i tako ga izvukli iz životne opasnosti". Iste godine ostao je bez roditelja stradalih u bombardiranju Sarajeva. Neposredno poslije rata pješice se vraća iz Mađarske u Zagreb, a zatim u Sarajevo, gdje je bio uhićen te prebačen u Zagreb.

Prijevodima i radioemisijama o mađarskom i austrijskom pjesništvu započinje njegova intenzivna prevodilačka djelatnost. U časopisima "Republika" i "Mogućnosti" predstavlja suvremenu austrijsku i mađarsku poeziju. G. 1969. za otvorenje HNK-a prevodi libreto Wagnerove opere *Majstori pjevači*. U tom razdoblju napokon prima priznanja za svoj književni rad. G. 1970. dobiva mađarska priznanja Pro Letteris Hungaricis i Petöfi-plaketu te visoko austrijsko odličje Križ časti za znanost i umjetnost I. reda. No, od 1972. objavljuje s velikim poteškoćama, susreće se s omalovažavanjem i minoriziranjem svoga djela i svoje osobnosti. Na slične poteškoće nailazi i u Mađarskoj. Njegove rukopise nakladnici ne prihvaćaju – tako i nije mogao vidjeti svoju *Zlatnu knjigu mađarske poezije*, koju je dovršio 1972. i koja je objavljena tek 1978., dvije godine poslije njegove smrti 18. kolovoza 1976.

Jedino mu je utočište bila Hrvatska književna revija "Marulić" pri Hrvatskom književnom društvu sv. Ćirila i Metoda, danas Društvu svetog Jeronima, u kojoj je bio članom uredničkoga vijeća i jedan od njezinih utemeljitelja. U tom je časopisu objavio niz književnih i kazališnih kritika i eseja. Iako mu je RSIZ za kulturu odobrio dotaciju roman *Mali svijet* 1974. ne može naći nakladnika. Većina njegovih rukopisa konačno je objavljena tek po slomu komunističkoga režima i nakon demokratskih promjena, no njegov književni i prevodilački opus još uvijek nije dovoljno vrjednovan; u tom je poslu vrjednovanja i poštivanja njegova književnog opusa svakako više učinila bošnjačka književna i kulturna sredina. Društvo hrvatskih književnika Umjetničkom je večeri, posvećenoj poeziji Envera Čolakovića 27. svibnja ove godine, dakle na sam dan njegova rođenja, i prijedlogom da se jedna zagrebačka ulica imenuje njegovim časnim imenom željelo u našoj javnosti potaknuti interes za njegovo književno stvaralaštvo, a, danas, održavanjem književno-znanstvenoga međunarodnoga kolokvija želi, zajedno s drugim suorganizatorima, dostojno vrjednovati njegov prinos hrvatskoj, bošnjačkoj, austrijskoj i mađarskoj književnosti i kulturi.

Duboko vjerujem da će naš današnji skup otvoriti novo poglavlje u proučavanju Čolakovićeva literarnoga opusa, identitetski čvrsto povezana uz hrvatsku, bosansku/bošnjačku, mađarsku i austrijsku kulturnu i književnu baštinu.

Želim vam ugodne trenutke za vrijeme vašega boravka u Zagrebu i u Društvu hrvatskih književnika. ■

Prof. dr. sc. Sanjin Kodrić, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Izgubljeno u povijesti:

Književno djelo E. Čolakovića i njegovi kulturalno-poetički konteksti

Naime, sagledano u cjelini, književno djelo Envera Čolakovića (sa svim rizicima koji proizlaze iz čitalačke nedostupnosti ukupnosti njegove književne ostavštine) pojava je ne neobična, strana, a pogotovo ne književnohistorijski neobjašnjiva, već – naprotiv – sasvim karakteristična za ono što je jedan značajan dio novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse vremena između dvaju svjetskih ratova, ali i kasnije jer, naravno, Čolaković nije jedini autor novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti koji je u međuratnom dobu te vremenu što za njim neposredno slijedi na svoj način nastavljao ranije, preporodne književne tendencije, s tek manjim i ne posebno značajnim izmjenama ovog nekadašnjeg poetičkog okvira.

1.

Književno djelo Envera Čolakovića (Budimpešta, 1913. – Zagreb, 1976) vrlo je rijetke i vrlo neobične književne sudbine, iako ne nužno do kraja nerazrješive. Čolaković je bio pjesnik, pripovjedač, romansijer, esejist, publicist i prevodilac, pa čak i komediograf i libretist. Pisao je na tri (ili čak četiri) jezika – na bosanskom (i/ili hrvatskom), mađarskom i njemačkom, i bio vezan za najmanje četiri književnosti – za bošnjačku i bosanskohercegovačku te hrvatsku i mađarsku, a ipak književnohistorijski jedva da je iole ozbiljnije tretiran, dok je – izuzev prvih godina njegova aktivnog književnog rada – bio uglavnom zaboravljen i čitalački desetljećima gotovo nepoznat, mada njegova bibliografija – kako se tvrdi – sadrži preko 400 bibliografskih jedinica, mahom još uvijek neobjavljenih i nepoznatih književnih tekstova (usp. Čolaković, Z. 1990a; 1991a:318). Zato o njegovu književnom djelu i nije, zapravo, moguće do kraja cjelovito govoriti, i svaki pokušaj ove vrste unaprijed je osuđen na nepotpunost, problematičan već u startu, i ograničen tek na djeliće onog što je Čolakovićeva književna ostavština, koja i iz objektivnih i iz subjektivnih razloga još uvijek čeka na ono što je u književnosti najelementarnije – da bude barem objavljena i čitalački dostupna.

Na prezentaciji i promoviranju književnog djela Envera Čolakovića godinama je predano radio posebno piščev sin dr. Zlatan Čolaković, i sam svojom užom strukom vezan za književnost, no njegova nedavna smrt (2008) prekinula je ovu zadaću koja je bila više od sinovske pažnje spram roditelja. Tako su još izrazitije postale – uvjetno govoreći – objektivne okolnosti uslijed kojih Čolakovićeva književna ostavština i dalje ostaje neobjavljena i nepoznata. A među njima na prvom mjestu jeste činjenica da je Čolaković imao sreću da mu je 1944. u Zagrebu objavljen prvi roman – *Legenda o Ali-paši* i da je još prije ovog nagrađen nagradom Matice hrvatske za najbolji roman 1943. godine, što je, međutim, istovremeno bila i piščeva nesreća, početak njegove zlosretne književne sudbine, jer će upravo zbog *Legende o Ali-paši* i nagrade koju je ovaj roman dobio, a potom i zbog svojih književno-publicističkih priloga u periodici objavljivanoj u NDH, kao i zbog mjesta povjerenika Vlade NDH za kulturnu razmjenu u Mađarskoj, Čolaković odmah po završetku Drugog svjetskog rata biti proglašen "saradnikom okupatora", pa čak i "fašistom". Ova kvalifikacija donijela mu je i zabranu objavljivanja u novoj, socijalističkoj Jugoslaviji tokom naredna dva desetljeća (1945–1965), naročito autorskih književnih tekstova, pa čak i prijevoda (uz vrlo rijetke prevodilačke izuzetke), a isti ideološki prijestup za Čolakovićevo ime i književno djelo vezivan je i znatno kasnije, pa tako i danas, kao npr. onda kad se gotovo po automatizmu zaključuje kako "Čolaković nije umakao ideologizaciji teksta", pa tako ni "stereotipima i predrasudama recentne ideologije nacizma", kao ni onome što je "uticaj tadašnjih rasističkih teorija" (Kazaz 2004:66), bez stvarne argumentacije i elaboracije.

U isto vrijeme, na drugoj strani, stoje sasvim suprotne tvrdnje da je Čolaković bio, zapravo, "humanist i nepokolebljivo antifašističkog opredjeljenja" (Čolaković, Z. 1991a:317), da "on ne prihvata *status quo*, on ne može prihvatiti zločine četnika nad muslimanima, niti ustaške pogrome nad Srbima, niti Hitlerove zločine nad cijelim svijetom", čime se "jasno stavio na stranu antifašizma" (Vujanović 2012: 352, 358), pri čemu, međutim, ovo viđenje ni danas nije općeprihvaćeno, a što, uostalom, i nije moguće do kraja, između ostalog, upravo i zato što je piščevo književno djelo, uglavnom neobjavljeno i nepoznato, i dalje tek jednim, manjim dijelom čitalački dostupno. A tako se, pored svega ostalog, Čolakovićeva književna ostavština našla i u procjepu između nepoželjnog i poželjnog, nedovoljno bitna bilo kojoj strani u jugoslavenskim i postjugoslavenskim procesima afirmiranja ovih ili onih ideoloških vrijednosti i njihovih povijesnih tekovina. (Mađarski slučaj, o kojem se uglavnom nema bitnijih znanja, vjerovatno je još nepovoljniji za Čolakovića i njegov književni rad jer je kontekst primjereniji za njegov cjelovitiji književnohistorijski tretman ipak onaj vezan za okvir u kojem je pisac proveo najveći dio svojeg ljudskog vijeka, u kojem je prvenstveno i o kojem je prije svega pisao.)

Čolakovićevo prisustvo u javnosti književnog života u jednom je trenutku nasilno i vještački prekinuto, pa njegovo književno djelo i nije tokom niza godina neposredno učestvovalo u zbilji književnog života svojeg vremena, ali je i to jedna od karakterističnih pojava onda kad je riječ politradicijskom kulturalno-poetičkom makromodelu u novijoj bošnjačkoj književnosti jer – slično Čolakoviću – iz neposrednosti književnog života nakon Drugog svjetskog rata bili su isključeni i pojedini drugi pisci koji su svoj književni rad započeli u međuraću, poput npr. Ahmeda Muradbegovića ili Alije Nametka, također opterećenih njihovom NDH-ovskom prošlošću, ali i drugih autora bez ovakvih biografskih okolnosti.

Ovakvo što svjedoče i činjenice naizgled tek formalne prirode. Jer, uz tekstove razasute u periodici objavljivanoj između dvaju svjetskih ratova i u vremenu NDH (usp. Čolaković, Z. 1990a), objavljeni i čitalački dostupni dio književnog djela Envera Čolakovića uglavnom je dosta skroman i ograničen, a danas ga čini, uza spomenuti roman *Legenda o Ali-paši*, tek nekoliko drugih knjiga, objavljenih nakon dugog niza godina: pjesnička zbirka

Izabrane pjesme (1990), pripovjedačka zbirka *Lokljani – Iz Bosne o Bosni* (1991), roman *Mali svijet* (1991), pjesnička zbirka *Bosni* (1998), roman *Jedinac* (2005) i, zasad najnovija, *Knjiga majci* (2012), žanrovski hibridna knjiga piščevih autobiografsko-ispovjednih tekstova iz njegove književne ostavštine. Usto, među ovim Čolakovićevim književnim radovima, jedino je roman *Legenda o Ali-paši* objavljen pravovremeno – završen do kraja 1942, objavljen je tek dvije godine kasnije, dakle relativno brzo za onovremene i usto ratne prilike (usp. Čolaković, Z. 1990b:400), dok su svi drugi spomenuti piščevi književni radovi objavljeni sa značajnim zakašnjenjem – *Izabrane pjesme*, kao i pjesnička zbirka *Bosni*, javljaju se više od 60 godina nakon Čolakovićevih pjesničkih početaka s pjesmama pisanim tad najprije na mađarskom jeziku (usp. Čolaković, Z. 1990b:399–400), pripovjedačka zbirka *Lokljani – Iz Bosne o Bosni* s prve tri pripovijetke započeta je između 1936. i 1939, kao cjelina napisana je 1943/44, dopunjena 1953. godine, a objavljena čak 47 ili, u najboljem slučaju, 38 godina kasnije (usp. Čolaković, Z. 1990b:401, 402; 1991b:297), roman *Mali svijet* Čolaković je počeo pisati tokom šezdesetih godina 20. st., a objavljen je s gotovo tri desetljeća kašnjenja (usp. Čolaković, Z. 1990b:403), a drastičan je i slučaj romana *Jedinac*, koji je pisan od 1947. do 1962. godine, da bi bio objavljen tek nakon cijele 43 godine (usp. Hadžiefendić-Parić 2005:5), kao i slučaj *Knjige majci*, koja je završena do kraja 1942, nadopunjena 1955. godine, a objavljena sa zakašnjenjem od gotovo nevjerovatnih 70, odnosno 57 godina (usp. Čolaković, Z. 2012:5)!

U ovakvoj situaciji, istinski vrlo rijetkoj i neobičnoj u književnoj historiji, Čolakovićevo književno djelo ne samo da je tek parcijalno prisutno u javnosti književnog života nego je ono, isto tako, i književnohistorijski gotovo u potpunosti *dekontekstualizirano* – praktično vještački izmješteno iz kulturalno-poetičkih konteksta u kojima je nastajalo, u kojima se oblikovalo, koje je i samo moglo oblikovati, u kojima je moglo biti pravovremeno i valjano vrednovano, i u kojima se, pri svemu ovom, moglo razvijati i mijenjati na način kod drugih, u ovom smislu sretnijih pisaca uobičajene dinamike književnopovijesnih procesa i pojava, te tako do nas doći možda i drugačije. Istina, ovakva pretpostavka primjerenija bi bila nekoj književnoj futuristici negoli historiji književnosti, no činjenica jeste da i zbog svega ovog i pitanje bilo užeg – poetičkog, bilo šireg – kulturalnog određenja Čolakovićeva književnog djela predstavlja poseban književnohistorijski izazov. Jer, riječ je – konačno – o djelu *izgubljenom u povijesti*.

Na prezentaciji i promoviranju književnog djela Envera Čolakovića godinama je predano radio posebno piščev sin dr. Zlatan Čolaković, i sam svojom užom strukom vezan za književnost, no njegova nedavna smrt (2008) prekinula je ovu zadaću koja je bila više od sinovske pažnje spram roditelja. Tako su još izrazitije postale – uvjetno govoreći – objektivne okolnosti uslijed kojih Čolakovićeva književna ostavština i dalje ostaje neobjavljena i nepoznata.

Upravo zato, iako se najčešće ističe i iako je nesumnjivo posebno važna, Čolakovićeva nasilna i vještačka isključenost iz javnosti književnog života nije, ipak, i jedini razlog objektivnog karaktera koji je uvjetovao piščevu nesretnu književnu sudbinu. Ovome treba, naime, dodati upravo i unutarknjiževne značajke Čolakovićeva književnog djela, posebno njegovu apostrofiranu poetiku, onakvu kakvu je pisac uspio ostvariti s obzirom na njegov položaj u književnom životu, a koja je zasigurno i sama imala veze s njegovom javnom izolacijom u godinama nakon Drugog svjetskog rata, ali koja je, isto tako, i sama na važan način odredila poziciju Čolakovićeva književnog rada u historiji književnosti, naročito sagleda li se u široj, kulturalnoj perspektivi, koja također zaslužuje posebnu pažnju. A sve ovo zajedno – konačno – upućuje i na važnost kulturalno-poetičkih konteksta najprije produkcije, a potom i recepcije Čolakovićeva književnog djela, ili barem onog njegova objavljenog i poznatog dijela.

2.

Čolaković je, nesumnjivo, interliteraran i interkulturalan pisac, izvorno vezan za različite književne i kulturalne tradicije, čime je imao neposrednu mogućnost njihova međusobnog povezivanja, komuniciranja i dijalogiziranja, a otud i mogućnost stvaranja barem potencijalne osnove za nove, sinkretičke i liminalno-hibridne vrijednosti u svakom od književnohistorijskih ili kulturalno-poetičkih konteksta za koje je bio vezan.

Jedan od ovih njegovih temeljnih konteksta ove vrste svakako je i onaj bošnjački te bosanskohercegovački. Uz početni mađarski te kasnije i hrvatski (koji će Čolakoviću postati važan naročito u toku te nakon Drugog svjetskog rata), za ovaj književnohistorijski ili kulturalno-poetički kontekst Čolaković je vezan ne samo *kolektivnim* aspektima ličnog i književnog identiteta (usp. Hodel 2012) – svojim paternalnim porijeklom i svim onim na što upućuje još daleko djetinje piščevo sjećanje sebe kao bosanskog "muslimančića" među njegovim mađarskim rođacima po majčinoj liniji (usp. Čolaković, E. 1990a:365), već – znatno više od ovog aspekta, koji ne mora nužno imati odlučujuću važnost – upravo samim svojim književnim djelom, koje je posebno vezano za bosanski i bosanskomuslimanski, bošnjački svijet, naročito onda kad je u pitanju Čolakovićev prozni, pripovjedački i romaneskni književni rad, s kojim je i ušao u bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost, a koji je, u skladu s prirodom literarne naracije, više nego poe-

zija češće otvoren neposrednosti života i njegovih sadržaja.

Reprezentacijski, posebno u piščevoj prozi, ovaj svijet, dakle, dominira njegovim književnim djelom, što Čolakovića za bošnjački i bosanskohercegovački književnohistorijski i kulturalno-poetički kontekst vezuje i u važnom *pragmatičkom* smislu (usp. Hodel 2012), a što je, pak, posebno izraženo i na još jednoj naročito važnoj – *kulturalno-poetičkoj* razini, odnosno razini *književnog sistema*, gdje piščev književni rad – ni u kojem slučaju ne sporeći mogući značaj i drugih potencijalnih okvira – vrlo vidno korespondira s kulturalno-poetičkim osobenostima upravo sistema bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti vremena u kojem se Čolaković javlja kao pisac i književno djeluje (usp. Kodrić 2012:59 –200).

U bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost, sa svim specifičnostima njihove pozicije i statusa u jugoslavenskokraljevskom vremenu, Čolaković se uključuje tridesetih godina 20. st., kad i konačno dospijeva u Sarajevo i kad, nakon prvih književnih, tad tek pjesničkih radova na mađarskom i njemačkom jeziku, počinje pisati na bosanskom (ili hrvatskom, što je bila nominacija jezika dostupna piscu u ovom trenutku), i to upravo prije svega prozu, s kojom se javlja prvenstveno u periodici, već od svoje prve pripovijetke *Bajram Muje Halvadžije* (1939) vezujući se prije svega za bosanski milje i bošnjački svijet, koji će mu i kasnije ostati ključni književni izazov i inspiracija. Nestanak "starog vakta" i iskušenja "novog vremena", sadržina života čitavog jednog post- ili sad već pseudoorijentalnog svijeta koji se u njemu tad još uvijek nedovoljno bliskom i stranom zapadnoevropskom poretku našao u naročitoj, za ukupnu bošnjačku i bosanskohercegovačku kulturu karakterističnoj poziciji raskršća između svoje izgubljene prošlosti (koja se uglavnom s čežnjom idealistički doživljava) i teške savremenosti (koja se najčešće nastoji nekako preživjeti), baš kao i u strahu od budućnosti (koja se u pravilu sa zebnjom naslućuje), jednako kao i vrlo intenzivno prisutan dramatično-traumatični doživljaj povijesti i tradicijski šok – neki su od ključnih momenata koji će dominantno odrediti bošnjačku i bosanskohercegovačku književnu praksu između dvaju svjetskih ratova i u trenutku kad se u njoj javlja Čolaković. Zato će ona i u međuratnom dobu nastaviti brojne književne pojave iz svojeg ranijeg, preporodnog perioda s kraja 19. i početka 20. st., uz postepeno usvajanje i novijih, tad aktuelnih književnih tendencija, prije svega onih iz okvira međuratne književne avangarde, a kasnije, nešto prije Drugog svjetskog rata, i iz okvira "lijevo" orijentiranog pokreta socijalne literature, dakle, s jedne strane, i dalje pokazujući elemente tzv. "zakašnjelog" književnog razvoja, odnosno, s druge strane, sve više sustižući povijesnorazvojne procese i pojave u drugim južnoslavenskim i evropskim literaturama, na način književnopovijesne pravovremenosti i aktuelnosti.

Roman *Mali svijet* Čolaković je počeo pisati tokom šezdesetih godina 20. st., a objavljen je s gotovo tri desetljeća kašnjenja (usp. Čolaković, Z. 1990b:403), a drastičan je i slučaj romana *Jedinac*, koji je pisan od 1947. do 1962. godine, da bi bio objavljen tek nakon cijele 43 godine (usp. Hadžiefendić-Parić 2005:5), kao i slučaj *Knjige majci*, koja je završena do kraja 1942, nadopunjena 1955. godine, a objavljena sa zakašnjenjem od gotovo nevjerovatnih 70, odnosno 57 godina (usp. Čolaković, Z. 2012:5)!

Ovakvu situaciju "kašnjenja" u književnopovijesnoj dinamici u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti u trenutku kad se u njoj javlja Enver Čolaković moguće je odrediti imenom *postpreporodnog tradicionalizma* kao specifičnog književnog pravca bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse u međuraću, kao i kasnije, a koji se, dakle, u ovom kontekstu javlja uporedo s pojavama različitih avangardizama, prije svega s pojavom ekspresionizma, kao i s kasnijom pojavom tzv. socijalne literature, ali i s pojavama poetičkih alijansi novijih i starijih književnih moda te s ovim povezanih neoizama (usp. Kodrić 2012:147–161), pri čemu se upravo postpreporodni tradicionalizam, uz tek elemente novijih književnih tendencija, nadaje kao vjerovatno *najprimjereniji* kulturalno-poetički okvir i Čolakovićeva književnog djela, naročito proznog, i to ne samo u vremenu njegovih spisateljskih početaka.

U ovakvim kulturalno-poetičkim datostima, dakle, književno, a posebno prozno Čolakovićevo djelo u osnovi nastavlja tek unekoliko modificiranu literarnu matricu prvih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pripovjedača novijeg doba poput, npr., Edhema Mulabdića ili Osmana Nurija Hadžića (Osmana – Aziza) i drugih, s jakom kako kulturalnomemorijskom tako i socijalnom, pa čak katkad i aktivnopropedeutičkom ulogom književnosti (usp. Kodrić 2012:110–118), slično slučaju niza drugih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih međuratnih pisaca, među kojima su, istina, najbrojniji tzv. književni saputnici, mada su ovdje u nekim primjerima prisutni i neki od istaknutih autora glavnog toka bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti između dvaju svjetskih ratova, naročito onda kad je riječ o njihovim prvim književnim radovima, kako je to, između ostalih, slučaj čak i kod kasnije "lijevo" angažiranog Hasana Kikića. Ovakvo što na svoj način prati se u najvećem broju Čolakovićevih pripovijetki te u njegovim romanima, pa tako – tek primjera radi – u osnovi međuratna pripovjedačka zbirka *Lokljani – Iz Bosne o Bosni* saobražava se s jednim specifičnim tradicionalim svijetom koji je već u trenutku nastajanja ove zbirke bio povijesno dotrajao, u nestajanju i pred svojim

konačnim krajem, i to vrlo, do nerazlikovanja blisko onome kako su o ovom svijetu pisali njegovi prvi, preporodni pripovjedači s kraja 19. i početka 20. st., roman *Legenda o Ali-paši*, sa svojom jednakom folklornoromantičarskom osnovom i uopće jednakim tradicionalno insceniranim svijetom, iako nastao krajem međuratnog doba i početkom Drugog svjetskog rata isto tako vjerno slijedi istu ovu preporodnu književnu matricu, neodoljivo podsjećajući na ono što je, npr., Mulabdićeva "priča kao sanjarija" (usp. Lešić 1998), s istina unekoliko prisutnim, ali vrlo ograničenim brojem dodirnih tačaka s književnim aktuelnostima i novim poetičkim trendovima međuraća, odnosno svojeg vremena, a – uz svemu ovom sličan roman *Mali svijet*, "roman iz naše nedavne prošlosti" – još je egzemplarniji gotovo drastični slučaj poratnog romana *Jedinac*, ostvarenog u stihovima (sveukupno 13.542 stiha), još bližeg tradicionalnom svijetu usmene književnosti i njezinu folklornom naslijeđu te uopće osobenoj folklornoromantičarskoj doživljajnosti, doslovno baš kao u preporodnoj književnoj praksi s prijelaza dvaju stoljeća, čak najsličnije njoj u ukupnosti poznatog Čolakovićeva književnog djela, odnosno s višedesetljetnim poetičkim povratkom u prošlost, bez ikakvih bitnijih, istaknutijih veza sa svojom neposrednom književnom savremenošću i za vrijeme svojeg nastanka praktično – anahrono.

Izuzev pjesama domovinsko-domoljubne patetike (najčešće u pjesničkoj zbirci *Bosni*) ili pojedinih pjesama strogo privatnog intimno-ispovjednog karaktera, a koje najčešće i nisu bile pisane prvenstveno za objavljivanje (kakve su uglavnom pjesme u *Knjizi majci*), i drugih sličnih pjesničkih primjera, od ovog obrasca odstupa – i to značajnim svojim dijelom – jedino Čolakovićevo pjesništvo (barem ono objavljeno u pjesničkoj zbirci *Izabrane pjesme*), koje u svojim najuspješnijim trenucima pokazuje čak i znake nesumnjive modernosti, nerijetko vrlo cjelovito korespondirajući s književnim aktuelitetima i vladajućim poetičkim tendencijama svojeg vremena. Ovakvo što nije slučaj isključivo uslijed naročitog piščeva razumijevanja fenomena pjesničke umjetnosti kao takve i sebe kao pjesnika (usp. Čolaković, E. 1990a), već, čak možda i prije svega drugog, i stoga što je – zahvaljujući specifičnoj poziciji pisca – Čolakovićevo pjesništvo imalo barem tu sreću da se – u piščevoj javnoj izolaciji – razvijalo sve vrijeme neprekidno, na način književnopovijesnog kontinuiteta, i da je kao takvo nesumnjivo nastavljalo i međuratna književna iskustva bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, ali isto tako i barem u naznakama sačuvana iskustva mađarskog međuratnog književnog konteksta kao onog okvira za koji su vezani piščevi pjesnički počeci, baš kao i uopće iskustva savremenog evropskog pjesništva, s kojim je pisac ostao u trajnoj i neposrednoj vezi s obzirom na svoj prevodilački rad – sve to, dakle, bez naglih i radikalnih poetičkih zaokreta kao kod drugih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pisaca u vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, a koji su, naime, u ovom povijesnom trenutku imali nesreću izvršavanja obaveze služenja socijalističkoj Revoluciji i poratnoj obnovi domovine, uz poštivanje strogih poetičkih okvira književnosti NOB-a i socrealizma. A na taj način, upravo isti oni razlozi koji su ga izopćili iz javnosti književnog života, i koji su njegovo prozno djelo učinili književnohistorijski dekontekstualiziranim i izgubljenim u povijesti u negativnom smislu, ovdje – u slučaju značajnog dijela Čolakovićeva pjesništva – ostvarili su se *pozitivnim* učincima, istina i dalje potvrđujući drugačijost piščeve književnohistorijske pozicije, ali isto tako istovremeno stvarajući osnovu i za to da upravo pjesnički rad Envera Čolakovića postane neka vrsta *čuvara moderne književne svijesti* i sasvim konkretni, stvarni most između književne prakse međuratnog avangardizma te njegovih poetičkih alijansi i neoizama, na jednoj strani, i poratnog predmodernizma i modernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti, na drugoj strani, bez njezina povijesnorazvojnog diskontinuiteta u vremenu i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, odnosno vremenu književnosti NOB-a i socrealizma.

3.

Književnohistorijski, a posebno kulturalno-poetički konteksti odigrali su, dakle, nedvojbeno izrazito važne uloge i u produkciji, baš kao i u recepciji književnog djela Envera Čolakovića. Uz izuzetak piščeva početničkog mađarskog pjesništva (koje se nije sačuvalo u pisanom tragu i o kojem praktično nema saznanja), sigurno je da je Čolakovićev književni rad uvijek bio i ostao na neki način književnohistorijski dekontekstualiziran i izgubljen u povijesti, s negativnim ili pozitivnim učincima ovakvog čega, osim, možda, u jednom trenutku – u vremenu objavljivanja romana *Legenda o Ali-paši*, mada je, uprkos svojem nesumnjivom onovremenom uspjehu, i ovaj tekst na svojevrstan način ipak jednim dijelom stranstvovao u književnoj praksi NDH, u kojoj je veću pažnju mogao izazvati, prije svega, tek svojom muslimanskom osnovom i post- ili pseudoorijentalnom egzotikom, koja

Danas, dakle, barem onda kad je riječ o historiji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, nema potrebe lamentirati nad Čolakovićevom nepravednom književnom sudbinom i u osnovi jalovo insistirati na nepravednosti njegova dosadašnjeg književnohistorijskog tretmana. Umjesto ovog, potrebno je okrenuti se zbilji književnog života bošnjačke i bosanskohercegovačke kulturalne prošlosti i u njoj prepoznati stvarni, nepatvoreni književnopovijesni značaj književnog djela Envera Čolakovića jer on je književnopovijesna *realnost*

ga dominantno obilježava.

Na ovu svoju specifičnu povijesnu poziciju pažnju će – iako na drugačiji način – skrenuti i sam pisac u brojnim zapisima u svojoj književnoj zaostavštini i dnevnicima, pa tako i onda kad, uz brojne pasaže o svojoj ljudskoj i književnoj samoći, između ostalog s gorčinom, pa čak i s ironijom i sarkazmom piše (1954):

"Dakle – Bosna me se odrekla. Ona me ne treba. Nju danas reprezentiraju Mak Dizdar, Hromadžić, Ilija Kecmanović i t.d. Mogao bih o tome pisati još mnogo, ali mi se pomalo gadi. Dosta."

(Usp. Čolaković, Z. 1991b:299)

Kako to pokazuje kasnija povijest bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, od triju pisca čija imena spominje, Čolaković se ozbiljno prevario u vezi s čak dva, dok je samo s jednim u vezi bio gotovo u potpunosti upravu: Ilije Kecmanovića, poratnog istaknutog bosanskohercegovačkog književnog i kulturnog radnika, sjeća se još manje-više samo historija književnosti i kulture, dok je Mak Dizdar vrlo brzo izrastao u jednog od najznačajnijih pjesnika bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, a Ahmet Hromadžić u isto tako jednu od najvažnijih figura u cjelini bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti za djecu i omladinu. A ovakvo što – konačno – na osoben način uokviruje i slijedeći Čolakovićev dnevnički zapis (1954), posebno važan u smislu piščeva vlastitog razumijevanja pozicije svojeg književnog rada, kao i u smislu njegova današnjeg književnohistorijskog razumijevanja:

"Ne bih nikome nikada oprostio, ako bi u kritičkoj analizi moje poezije pokušao govoriti o nekakvoj zaostalosti, reakcionarnosti, desničarstvu, i tome slično. Nisam i ne želim biti borac protiv novoga, niti branilac onoga, što spada u povijest, u muzeje, u vitrine kao relikvije, ili kao primjerci nečega što nije valjalo, jer je nadrašćeno, prerašćeno, korigirano prirodnim odabiranjem. Nisam i ne želim biti zloguka ptica kukavica, koja uzalud plače nad razorenim hramom svečovječanskog razbora! Duboki jaz koji dijeli moju generaciju od nove, koja istom diže svoja slabašna krila u želji da uzleti na nebo poezije i nagleda se odozgor, iz perspektive nadoblačne bistrine, svijeta, i života na njemu, da, taj duboki jaz ja ne želim produbljivati, nego suziti. Ne želim čak ni baciti most preko njega i tako prijeći u 'novi' svijet, ili omogućiti novome da dođe k meni, ako to – razumije se – hoće i može, nego ja upravo bolesno žudim za tim, da taj jaz između generacija zatrpam lešinama zabluda, kako bih opet uravnao razvojni put literature."

(Čolaković, E. 1990b:67, 68)

Situaciju "kašnjenja" u književnopovijesnoj dinamici u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti u trenutku kad se u njoj javlja Enver Čolaković moguće je odrediti imenom *postpreporodnog tradicionalizma* kao specifičnog književnog pravca bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse u međuraću, kao i kasnije

Riječ je, dakle, o onome što su Čolakovićeva strahovanja i nadanja – o piščevoj indirektno iskazanoj bojazni o anahronosti i izvjesnosti zaborava njegova književnog djela, s jedne strane, kao i – jednako tako – o piščevoj do kraja neiskazanoj, skrivenoj nadi o željenoj važnosti njegova pisanja i u savremenosti, nadi da ipak možda može opet biti "pisac *Legende o Alipaši*", dakle autor priznat i važan za tekuću i buduću književnu praksu, s druge strane. A upravo ova i ovakva nekadašnja Čolakovićeva strahovanja i nadanja, bez obzira na to bila ona realna ili nerealna, ispostavit će se danas – paradoksalno na prvi pogled – na poseban način važna te naročito književnohistorijski indikativna u onom što je perspektiva vrlo specifičnih povijesnorazvojnih procesa i pojava novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, odnosno onog posebnog dijela ukupne bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse koji započinje preporodnim dobom s kraja 19. i početka 20. st. i traje praktično sve do danas, baš kao i naročito značajna za razumijevanje Čolakovićeva književnog rada u ovom okviru.

Naime, sagledano u cjelini, književno djelo Envera Čolakovića (sa svim rizicima koji proizlaze iz čitalačke nedostupnosti ukupnosti njegove književne ostavštine) pojava je ne neobična, strana, a pogotovo ne književnohistorijski neobjašnjiva, već – naprotiv – sasvim karakteristična za ono što je jedan značajan dio novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse vremena između dvaju svjetskih ratova, ali i kasnije jer, naravno, Čolaković nije jedini autor novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti koji je u međuratnom dobu te vremenu što za njim neposredno slijedi na svoj način nastavljao ranije, preporodne književne tendencije, s tek manjim i ne posebno značajnim izmjenama ovog nekadašnjeg poetičkog okvira. Preciznije govoreći, u pitanju je specifičan kulturalno-poetički okvir novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse – njezin *politradicijski kulturalno-poetički makromodel*, a koji – smješten između kanonskog i postkanonskog kulturalno-poetičkog makromodela novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti kao njezina druga dva temeljna kulturalno-poetička okvira ove vrste (usp. Kodrić 2012:104–130, 174–200) – ne samo da ih spaja i međusobno povezuje u smislu književnopovijesne dinamike već, isto tako, počev od međuratnog doba pa sve do vremena nakon Drugog svjetskog rata u sebi okuplja upravo elemente i jednog i drugog, počivajući upravo na miješanju kulturalno-poetičkih značajki različitih vrsta i karaktera, pa čak i onih sasvim suprotnih i međusobno isključujućih, nerijetko u književnom djelu jednog autora, pa čak katkad i u jednom te istom književnom žanru ili pojedinačnom knji-

ževnom tekstu (usp. Kodrić 2012: 131–174), baš, dakle, kao kod Čolakovića.

Ovaj, politradicijski kulturalnopoetički makromodel, koji, između ostalog, obuhvata i apostrofirani postpreporodni tradicionalizam, kao i modernije književne pojave međuraća te pojedine pojave poslijeratnog književnog stvaranja, učinak je vrlo specifičnih i složenih povijesnorazvojnih procesa i pojava novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, pa tako i njezine od kraja 19. i početka 20. st. trajuće traume "evropeizacije", "modernizacije" i "emancipacije", njezina u početku "zakašnjelog" razvoja, a zapravo vrlo osobene povijesne dinamike, njezinih razvojnih skokova, lotmanovskih "eksplozija", ali i književnohistorijskih "retardacija" i "retrospekcija", njezina (post)kolonijalnog kretanja od preporodne adoptivne, preko mahom međuratne adaptivne te kasnije adeptivne faze itd., konačno – učinak vrlo specifične i složene lokalne povijesti, kao i, posebno, jednako specifične i složene kulture sjećanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse vremena o kojem je riječ (usp. Kodrić 2012:131–174), a što je – sve zajedno – ono u čemu na vrlo važan i indikativan način učestvuje i Čolaković sa svojim postpreporodnim tradicionalizmom, s jedne strane, i elementima književne modernosti, s druge strane.

Istina, Čolakovićevo prisustvo u javnosti književnog života u jednom je trenutku nasilno i vještački prekinuto, pa njegovo književno djelo i nije tokom niza godina neposredno učestvovalo u zbilji književnog života svojeg vremena, ali je i to jedna od karakterističnih pojava onda kad je riječ politradicijskom kulturalno-poetičkom makromodelu u novijoj bošnjačkoj književnosti jer – slično Čolakoviću – iz neposrednosti književnog života nakon Drugog svjetskog rata bili su isključeni i pojedini drugi pisci koji su svoj književni rad započeli u međuraću, poput, npr., Ahmeda Muradbegovića ili Alije Nametka, također opterećenih njihovom NDH-ovskom prošlošću, ali i drugih autora bez ovakvih biografskih okolnosti. A sve ovo, najzad, na poseban način smještajući književno djelo Envera Čolakovića u ono što su povijesnorazvojni procesi i pojave novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, govori – napokon – i o nužnosti promjene odnosa i prema Čolakoviću, ali i prema drugim sličim pojavama u onom što je bošnjačka i bosanskohercegovačka književna historija danas.

Danas, dakle, barem onda kad je riječ o historiji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, nema potrebe lamentirati nad Čolakovićevom nepravednom književnom sudbinom i u osnovi jalovo insistirati na nepravednosti njegova dosadašnjeg književnohistorijskog tretmana. Umjesto ovog, potrebno je okrenuti se zbilji književnog života bošnjačke i bosanskohercegovačke kulturalne prošlosti i u njoj prepoznati stvarni, nepatvoreni književnopovijesni značaj književnog djela Envera Čolakovića jer on je književnopovijesna *realnost*, naročito s obzirom na ono što su specifični i složeni povijesnorazvojni procesi i pojave novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti i njihovi kulturalnopoetički konteksti. A u ovim povijesnorazvojnim procesima i pojavama i njihovim kulturalno-poetičkim kontekstima književno djelo Envera Čolakovića ne predstavlja tek neki usputni eksces ili izuzetak, već – naprotiv – čak i ono što je književnopovijesna *pravilnost*. To, pak, što su kasniji povijesnorazvojni procesi i pojave bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse krenuli drugačijim putem, baš kao i to što je u ovoj kasnijoj književnopovijesnoj dinamici Čolakovićevo književno djelo postalo sadržajem bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književno-kulturalnog arhiva, također je književnopovijesna realnost koju treba uzeti u obzir. A tad – uvaži li se ovakva književnohistorijska zbilja u svojoj svojoj cjelini, a posebno s obzirom na složenosti kulturalno-poetičkih konteksta bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti vremena o kojem je riječ – književno djelo Envera Čolakovića napokon će se ukazati i kao ono koje je u jednom trenutku, barem u jednom dijelu bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse, onom koje je vezano za NDH, "bljesnulo" svojom književnom mogućnošću, pa čak i istinski ostvarenom književnom snagom, da bi potom postalo tek saputničko, dakle izvan onog što je glavni tok kasnije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, ali i dalje važan dio novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnopovijesne zbilje, taman i izolirane i tek naknadno čitalački dostupne, tim prije što – suprotno tzv. koncepciji "književnih generala" – istinsku stvarnost književnog života nikad ne čine samo autori glavnog književnog toka, već, isto tako, i njihovi književni saputnici, pa čak i kad su na neki način "utišani", poput upravo Envera Čolakovića.

Hrvatska književna historija, za koju je Čolakovićevo književno djelo također na svoj način predmet interesa (kao i historija mađarske književnosti, ukoliko je realno očekivati da će ona iskazati stvarno zanimanje za Čolakovićevo književno stvaranje), svakako će naći svoj put za pristup piščevu književnom radu. Pa ipak, kakav god on bio i ma na čemu se temeljio, posebno hrvatski pristup književnom djelu Envera Čolakovića nesumnjivo bi dobio ukoliko bi uzeo u obzir položaj i karakter piščeva književnog rada u njegovu izvornom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom kulturalno-poetičkom kontekstu, odakle je, između ostalog, moguće krenuti i u pravcu rasvjetljavanja načina Čolakovićeva osobenog vezivanja i za hrvatsku književnu povijest (naročito u vremenu NDH i nakon Drugog svjetskog rata, kad pisac konačno počinje stalno živjeti u Zagrebu), a poseban bi dobitak predstavljala interliterarna i interkulturalna razmatranja njegova književnog stvaranja, izrazito važna i za bošnjačku i bosanskohercegovačku i za hrvatsku recepciju Čolakovićeva književnog rada (kao i, barem potencijalno, za onu mađarsku).

Tek tad, ovakvim, integralnim pristupom, pristupom, koji bi se, dakle,

na nov i drugačiji način vratio povijesnoj zbilji cjeline književnog života čiji je Čolaković bio dio, i to u svim književnohistorijskim i kulturalno-poetičkim kontekstima za koje je njegov književni rad vezan na ovaj ili onaj način, književno djelo Envera Čolakovića pokazalo bi se kao djelo koje nudi znatno više od često isticane slike "nepoznate Bosne", predstave njezina post- ili pseudoorijentalnog svijeta, a koja se najčešće – uz apostrofiranje njezine nepravedne zanemarenosti i zaboravljenosti – u osnovi bespotrebno naglašavala, pa i prenaglašavala, u pravilu stoga ne bi li se njome ovom piscu i njegovu u povijesti izgubljenom književnom radu u savremenosti dala kakva-takva važnost, a da se pritom gotovo bez izuzetka ipak zaboravljalo upravo ono po čemu ovo književno djelo jeste *realno* književnohistorijski i kulturalno-poetički značajno i relevantno. I tad bi se, barem donekle, u perspektivi historije književnosti, razriješila i Čolakovićeva zlosretna književna sudbina.

Izvori i literatura

Čolaković, Enver (1944), *Legenda o Alipaši*, Matica hrvatska, Zagreb

Čolaković, Enver (1990), *Izabrane pjesme*, izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Čolaković, Enver (1990a), "O mom pjesničkom razvoju", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, 361–397, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Čolaković, Enver (1990b), "Boje", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, 67–68, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Čolaković, Enver (1991), *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, Islamska zajednica, Zagreb

Čolaković, Enver (1991), *Mali svijet*, prir. Zlatan Čolaković, Nakladni zavod Matice hrvatske – Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Čolaković, Enver (1998), *Bosni*, prir. Esad Čolaković, Esad Čolaković, Zagreb

Čolaković, Enver (2005), *Jedinac*, prir. Zlatan Čolaković, Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Zagreb

Čolaković, Enver (2012), *Knjiga majci*, prir. Zlatan Čolaković, Općina Hadžići, Hadžići

Čolaković, Zlatan (1990a), "Bibliografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, 407–426, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Čolaković, Zlatan (1990b), "Biografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, 399–406, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Čolaković, Zlatan (1991a), "Bilješka o piscu", u: Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, 317–318, Islamska zajednica, Zagreb

Čolaković, Zlatan (1991b), "Dnevnički zapisi Envera Čolakovića o *Lokljanima* i pripovijetkama", u: Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, 297–300, Islamska zajednica, Zagreb

Čolaković, Zlatan (2012), "Predgovor", u: Enver Čolaković, *Knjiga majci*, prir. Zlatan Čolaković, 5–12, Općina Hadžići, Hadžići

Hadžiefendić-Parić, Remzija (2005), "*Jedinac* est arrivé!", u: Enver Čolaković, *Jedinac*, prir. Zlatan Čolaković, 5–15, Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Zagreb

Hodel, Robert (2012), "O kriterijima kodifikacije nacionalnih književnih kanona", u: *Południowosłowiańskie sąsiedztwo: Slawistyka i komparatystyka dzisiaj*, pod redakcją Bogusława Zielińskiego i Ewy Szperlik, 91–97, Instytut Filologii Słowiańskiej *UAM*, Komisja Badań Porównawczych nad Literaturami Słowiańskimi Międzynarodowego Komitetu Slawistów, Poznań

Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo

Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo

Lešić, Zdenko (1998), "Priča kao sanjarija: O Pripovijetkama Edhema Mulabdića", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, *Novija književnost – proza*, prir. Enes Duraković, 105–126, Alef, Sarajevo

Vujanović, Vojislav (2012), "Knjiga etičkih vertikala", u: Enver Čolaković, *Knjiga majci*, prir. Zlatan Čolaković, 351–358, Općina Hadžići, Hadžići ■

Bilješka o autoru

Prof. dr. Sanjin Kodrić profesor je bošnjačke književnosti i teorije književnosti na Odsjeku za književnosti naroda BiH Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje je i voditelj Instituta za književnost. Uz nove u pripremi te veći broj uređenih i/ili priređenih izdanja, autor je dviju naučnih knjiga – *Književna prošlost i poetika kulture: Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi* (2010) i *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* (2012), kao i sedamdesetak pojedinačnih naučnih i stručnih radova, a učesnik je i pedesetak, uglavnom inostranih naučnih skupova, simpozija, kongresa i konferencija, te petnaestak domaćih te inostranih naučnih projekata, od kojih je neke i vodio. Uz gostovanja na više univerziteta u BiH i inostranstvu te druge angažmane i aktivnosti, jedan je od osnivača Slavističkog komiteta u BiH, gdje je rukovodilac Odjeljenja za književnost i kulturalne studije i urednik u redakciji biblioteke *Bosnistika*, kao i član rukovodstva Bosanskog filološkog društva, gdje je voditelj Odjela za konferencije i urednik za oblast književnosti u redakciji časopisa *Pismo*, te vanjski saradnik Instituta za bošnjačke studije pri BZK "Preporod". Također, uz ostalo, član je i Komisije za komparativno proučavanje slavenskih književnosti pri Međunarodnom komitetu slavista, jedan od osnivača i član Balkanske mreže za kulturu i kulturalne studije, kao i inostrani član uredništava časopisa *Philological Studies*, *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, *Slawistyka* i *Univerzitetska misao*.

Književnik Božidar Petrač

Književnik Enver Čolaković - skica za portret

U kontekstu cjelokupne hrvatske poezije i proze, s obzirom na vrijeme nastanka, ali i s obzirom na činjenicu da nam njegov književni opus još uvijek nije posve dostupan, sa sigurnošću predstavljaju, posebice *Legenda o Ali-paši*, velik prinos koji će obilježavanjem njegove 100. obljetnice rođenja postupno otkrivati svoju neprijepornu umjetničku snagu te vidno i bitno upotpuniti sliku ukupne hrvatske književnosti 20. stoljeća. Takva je snaga književnoga opusa samoniklice – njegovim riječima – enverizma u pripadnosti hrvatskoj književnosti, takva je snaga njegova djela u pripadnosti bošnjačkoj književnosti.

Možda bi najbolje bilo književni opus Envera Čolakovića prihvatiti i razumijevati kao pohranu dobrote, ljepote i čovjekoljublja. Kao pohranu dobrote jer je u svim svojim dijelovima, u svim žanrovima, sa svim svojim sastavnicama nastojao promicati vjeru u visoke etičke ideale i privrženost visokim etičkim načelima; kao pohranu ljepote jer je u hudim, zlim i apokaliptičkim povijesnim vremenima uvijek nastojao upozoriti na njezina neuništiva zrnca; kao pohranu čovjekoljublja što ga je uporno zagovarao i što je u njemu bilo usađeno i prirođeno darovima, poukama i poticajima njegove obitelji, posebice njegove majke. Riječ je, dakle, o književnom djelu koje se čvrsto vezuje uz provjerene ljudske i literarno-umjetničke vrijednosti, uz tradiciju koju je nastojao slijediti i na koju

se naslanjao, uz identitetsku raznolikost – mađarsku, hrvatsku, bosansku/bošnjačku, njemačku – različitosti, koje je uvijek doživljavao kao svoje veliko bogatstvo, a njihovo međusobno prepletanje i prožimanje kao obogaćivanje svake spomenute kulture i književnosti, te ih svjedočio svojim literarnim opusom i građanskim životom.

O njegovu se književnom djelu mora s pravom voditi računa o dvojnoj pripadnosti: pripadnosti hrvatskoj i bosansko/bošnjačkoj književnosti. Iako je njegov materinji jezik mađarski, ipak će nadvladati hrvatski jezični izraz, obogaćen rječnikom njegove, po ocu mu, zavičajne Bosne. Koliko se do naših dana uvriježilo mišljenje o dosadašnjoj recepciji poezije Mehmedalije Maka Dizdara kako njegovo pjesništvo pripada u sam vrh ukupne hrvatske poezije 20. stoljeća, toliko se postupno uvrježuje mišljenje kako književni opus – još uvijek nedostatno istražen i uvelike neobjavljen – Envera Čolakovića, posebice prozni, pripada u sam vrh hrvatske proze 20. stoljeća. No, o njihovim dvostrukim pripadnostima, onoj hrvatske i onoj bosansko/bošnjačke književnosti, nipošto ne treba dvojiti i ta dvostruka pripadnost nikoga ne bi trebala uznemirivati ili smetati.

Enver Čolaković od 1939. vrlo intenzivno objavljuje prozu u zagrebačkim časopisima i novinama. Do kraja 1942. završava svoje remek-djelo, roman *Legenda o Ali-paši*, koji je 1943. dobio nagradu Matice hrvatske za najbolji prozni rukopis godine i koji je objavljen 1944.[1] U isto vrijeme dovršuje autobiografsko djelo *Knjiga majci*.[2] Uz brojne pjesme objavljuje pripovijetke, novele, eseje, kazališne prikaze te roman u nastavcima *Mujića Hanka*; g. 1943. izvodi se njegova salonska komedija *Moja žena krpi čarape* u Sarajevu, a 1944. i u Banjoj Luci. Tih godina piše zbirku pripovijedaka *Lokljani*,[3] u "Viencu" objavljuje proturatnu pjesmu *Majko...* Završetak rata Enver Čolaković dočekuje kao iznimno značajan književnik, poznati pisac, pisac što ga prepoznaše najveća kritička pera onoga vremena: Julije Benešić,[4] Andrija Glavaš, Jerko Skračić, Ton Smerdel, Petar Grgec (Grgec je, primjerice, u svojoj kritici romana *Legenda o Alipaši* istaknuo neprolazan sjaj Čolakovićevih likova koje ćemo uvijek gledati, prolazeći Sarajevom, čaršijom ili pokraj džamije i tekija)[5], Ljubomir Maraković... Zaustavimo se samo na Marakovićevoj analizi Čolakovićeve *Legende o Ali-paši*.[6]

Ljubomir Maraković je ispisao pomnu raščlambu idejnoga vida toga romana (dakle, temu, motiv, likove i poruku), ali se osvrnuo i na osnovna svojstva same priče, odnosno na razvitak fabule, oblike pripovijedanja), raščlanjujući gotovo sva ključna mjesta objektivne književne strukture Čolakovićeva romana, kako na to pouzdano i provjerljivo ukazuje Ivica Matičević: "Posrijedi je pustolovni roman ('pustolovna epopeja', kako ga određuje sam Maraković) s elementima legende u čijoj se jezgri nalaze 'dvije strane zapleta', herojska i erotska, ali je Čolaković, da bi izbjegao monotoni povijesno-pustolovni roman, 'sretno preskočio' herojsku stranu i usredotočio se na tzv. erotski aspekt sudbine glavnoga lika Alije, aspekt koji je svakako 'bliži današnjem čovjeku'. Nakon opsežna parafraziranja fabule sa središnjim ljubavnim zapletom, Maraković je zaključio, podsjećajući nas još jednom na etički supstrat svoga razrađenog kritičarskog sustava, da će 'kršćanskom poimanju biti ponešto strano prikazivanje nekih odnosa, kako ih ovdje donosi dominantna atmosfera Islama', no da svakako treba zamijetiti 'naskroz ozbiljno shvaćanje moralnih pojmova i traženje dubokih odnosa između krivnje i izpaštanja u svietu'".[7] Osim toga, Maraković zapaža različite jezične supstrate – turskoga, grčkoga, španjolskoga i hrvatskoga leksika, ali i vjerskih zajednica – muslimanske, katoličke, židovske i pravoslavne – što sve pridonosi neprijepornoj kakvoći i zanimljivosti Čolakovićeva romana i zaključuje kako je Čolaković, zajedno s Alijom Nametkom, postao "najautentičniji hrvatski muslimanski pisac Bosne".[8]

Sudeći, dakle, po recepciji Čolakovićeva romana nastala i objavljena u vrijeme ratnoga vihora i zlosilja, sva je tadašnja hrvatska književna kritika vrlo visoko ocijenila ovo djelo, danas nedvojbeno jedno od najboljih djela hrvatske i bošnjačke književnosti 20. stoljeća. Čolaković je, primjerice, u "Hrvatskom narodu" 17. rujna 1944. u broju 1138. objavio svoju novelu *Usidjelica*, koja, kao ni roman i sve što je pisao, pripovijesti i pjesme, nije imala nikakve veze s tadašnjim represivnim režimom, ni ratom samim. Štoviše, ako se izdvoje pojedini prizori iz njegova autobiografskoga djela *Knjiga majci*, njegovo literarno stvaralaštvo lišeno je bilo kakve propagandno-promidžbene političke naravi.

Pokojni sin Zlatan Čolaković s punim pravom piše o njegovoj nevinosti, nikakvoj, dakle, kompromisnoj suradljivosti, nikakvoj dnevnoj angažiranosti, no sama činjenica što se svojim djelima pojavljivao u ondašnjoj hrvatskoj periodici, sama činjenica što mu je roman bio nagrađen nagradom Matice hrvatske, u poslijeratnoj komunističko-socijalističkoj i osvetničkoj sredini mora šutjeti punih dvadeset godina. U

1 Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši*, Matica hrvatska, Zagreb, 1944.; 2. izd. Zagreb, 1970.; 3. izd. Zagreb, 1989.

2 Enver Čolaković, *Knjiga majci*, Općina Hadžići, Hadžići, 2012.

3 Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, Islamska zajednica, Zagreb, 1991.

4 Julije Benešić, *"Legenda o Alipaši" Envera Čolakovića*, "Vienac", II/1944, br. 6-10, (kolovoz-prosinac), str. 134-137.

5 Evo kako Enver Čolaković odgovara Petru Grgecu na riječi njegove kritike: "Ne, dragi pošteni Petre Grgec, nećete ni Vi ni vaši nasljednici više prolaziti starim Sarajevom – jer ga uopće više nema. (...) Sarajeva više nema i nikad ga neće ni biti, makar 10 konzervatorskih ureda pokušalo obnovom vratiti ono što je samo jedna mržnja u samo jednoj patiljetki uništila."

6 Ljubomir Maraković, *Legenda o Ali-paši*, "Spremnost", III/1944, br. 127 (27. srpnja), str. 9.

7 Ivica Matičević, *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici 1941 – 1945.,* Matica hrvatska, Zagreb, 2007., str. 305.

8 Ljubomir Maraković, *Op. cit.,* str. 9.

jeku "hrvatskoga proljeća" pojavljuje se drugo izdanje njegova nagrađena romana, nižu se njegovi prijevodi, prepjevi i eseji. G. 1969. prevodi za otvorenje HNK-a libreto Wagnerove opere *Majstori pjevači*... U časopisima "Republika", "Razlog" i "Mogućnosti" objavljuje austrijske i mađarske pjesnike. No, nakon 1972. ponovno se susreće s omalovažavanjem, marginalizacijom i prešućivanjima, ponovno je na "crnoj listi". Utočište nalazi u Hrvatskom književnom društvu svetoga Jeronima i redovito se pojavljuje na stranicama časopisa "Marulić", u kojem su objavljivali i neki drugi hrvatski muslimanski književnici poput Hamdije Kreševljakovića, Alije Nametka, Mustafe Grabčanovića, Saliha Alića i drugih.

Iako je svojim znanjem mađarskoga jezika prevodio, ali bez spomena svoga imena, djela Ervina Šinka i od toga živio, iako je imao priređenu veliku knjigu mađarske poezije *Zlatnu knjigu mađarske poezije*, za života ju nije dospio vidjeti – objavljena je poslije njegove smrti 1978. Ništa drugo nije uspio objaviti, točnije rečeno, nisu mu dopustili objavljivati. A ipak mu je Krleža dopustio, kako izvješćuje "Vjesnik" od 4. kolovoza 1973., da je po njegovu *Areteju* Čolaković napisao liberto za operu koju je skladao makedonski kompozitor!?[9] Odnosno, da uporabimo same Krležine riječi: "Enver je bio naš službenik u Zavodu. Imali smo nekih nesporazuma, ali što je napravio, napravi dobro. Razumije se u muziku, preveo je majstorski niz libreta, a i tekstovi su mu sasvim solidni. Kad je nedavno izašla njegova *Legenda o Ali-paši*, poslao sam je Rodoljubu Čolakoviću s riječima: Evo teme Bosne, bolje nego kod jednog Tvog prijatelja..."[10] E da je bilo sluha među tadašnjom hrvatskom književnom vrhuškom... Koliko nam je poznato, Krleža se vrlo rijetko pozitivno određivao prema svojim suvremenicima i književnicima. Ove riječi idu u red vrlo rijetkih sličnih pohvalnica.

Propašću komunističkoga sustava, ali ne i njegova mentaliteta, postupno izlaze Čolakovićeve knjige: Društvo sv. Jeronima objavljuje 1990. *Izabrane pjesme*, a 1991. i roman *Mali svijet*; iste godine Islamska zajednica objavljuje knjigu pripovijesti *Lokljani. Iz Bosne o Bosni*, da bi zatim uslijedile knjige *Bosni* (izbor pjesama) iz 1998., roman u stihovima *Jedinac* (2005.) i autobiografsko djelo *Knjiga majci* (2012.). No sve je to još samo manji dio njegova neobjavljena i nepročitana, a onda i nevrjednovana književnoga opusa.

Do prave afirmacije ili njegova usadašnjenja, njegova *aggiornamenta* dolazi s 1989. i pronicavim objekcijama Stanka Lasića. Naime, ratu unatoč, ideologiji unatoč, hrvatska se kultura s pravom može ponositi što je za vrijeme ustaške vladavine i u uvjetima političke diktature uspjela sačuvati svoju autonomiju, stvoriti temelje da se nastave procesi koji su započeli potkraj tridesetih godina. "Štoviše" – piše Lasić – "zahvaljujući snazi i otpornosti književnog korpusa, hrvatska književnost je stvorila takve uvjete u kojima su se mogle čuti riječi novih talenata kao što su bili Dražen Panjkota, Radovan Ivšić, Zvonimir Remeta, Viktor Vida, Enver Čolaković, Rajmund Kupareo, Boro Pavlović, Ivan Katušić (...)".[11] Jer, ako slogan *inter arma silent musae* može biti geslo o stavu pojedinoga pjesnika i intelektualca koji slobodno izabire dostojanstvo šutnje, kao što je to učinio Miroslav Krleža – no i on je šutio, ali o ustaškim zločinima – taj slogan nije bio i ne može biti geslom i stajalištem jedne kulturne/književne zajednice. Ona se mora boriti za svoj specifični glas.

Ne možemo mimoići u Čolakovićevu pjesništvu njegovu zavičajnost, njegovu Bosnu, kako je to činio pjesnik Mustafa Grabčanović. No, za Grabčanovića je Bosna "zemlja buna i megdana", za Čolakovića "majka, nana i nena". Cijela njegova zavičajnost čvrsto je oslonjena na predaju Bašagićevu, Ćatićevu i Dizdarovu, onu dakle okomicu koju su slijedili tada mlađi pjesnici Ibrahim Kajan, Džemaludin Latić, Hadžem Hajdarević, Ferida Duraković i Munib Delalić.

Za Lasića, Čolakovićeva *Legenda o Ali-paši* "najbolje svjedoči da su ideje tih mladih humanista (Jakov Ivaštinović, Boro Pavlović, Kruno Quien, Ivan Katušić, Ivo Ladika, o. p.) bile u direktnoj suprotnosti s 'ustaškim načelima' i totalitarnom vizijom svijeta."[12] Namjesto da se od takvih postavaka počeo analizirati, objavljivati i čitati Čolakovićev literarni opus, ali i opus nekih drugih naših pisaca, primjerice Ivaštinovićev, Remetin ili Panjkotin, da se kritički dovoljno glasno odmah progovorilo o Čolakovićevu romanu *Legenda o Ali-paši*, koji je svijetu mržnje, nasilja i ubijanja dovikivao iz svoje stare sarajevske džamije kako je od uličnoga nosača postao velik i mudar državnik, jer je bio zaljubljenik u ljepotu, rad, samozatajnost, opraštanje, empatiju, poniznost i beskrajnu toleranciju i jer je razumio čovjekovu temeljnu manu, mržnju s gramzljivosti i pohlepe, udobljа i egoizma, istina, u prve se dvije godine, dakle 1990. i 1991. događaju pomaci, ali novi ratni vihor, novo zlosilje, opet nas udaljuje od bitnih poruka literarne ostavštine velikoga Čolakovića. "Čolaković je" – piše Lasić – "u ljudskoj klaonici kakav je bio naš Balkan upozoravao, svojim smirenim glasom, da se nikakvo bratstvo ne može sagraditi na manihejskoj pravdi koja prezire (ili čak ubija) svog nesumišljenika, a ponajmanje se na takvoj pravdi može

[9] Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956-1975). Balade o životu koji teče.* Globus, Zagreb, 1985., str. 63.

[10] *Op. cit.,* str. 149.

[11] Stanko Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga treća*. Globus, Zagreb, 1989., str. 16.

[12] *Op. cit.,* str. 83.

utemeljiti bratstvo među vjerama, narodima, klasama, staležima i spolovima. I na kraju što je najljepše: Enver Čolaković je svojim književnim i prevodilačkim djelom, stjecanjem znanja, upornošću i strpljivošću postao sličan svom Ali-paši i pobijedio to nepravedno poslijeratno vrijeme onim čime se ono jedino i moglo pobijediti: stoičkim radom".[13] Da se, dakle, nastavilo onako kako je počelo 1990. i 1991., da ratni vihor nije ponovno uništio sve ono do čega je Čolakoviću bilo stalo, danas bismo možda imali posve cjelovitu sliku toga velikoga opusa, objavljenu, pročitanu, vrjednovanu i smještenu u kontekst njegove dvostruke pripadnosti, s jedne strane hrvatskoj, s druge strane bošnjačkoj literaturi.

Što se njegove proze tiče, romana *Legenda o Ali-paši*, pisao sam 1990.: "U toj romanesknoj poemi, sarajevskoj legendi, naš pisac nije ponudio relativizam, ironiju i nihilizam, nego posve suprotno, polazeći od tradicije, općeljudskih vrijednosti, zasvjedočio je ustrajnu dobrotu, čestitost i plemenitost, djelotvoran suživot, plodno zajedništvo i nepomućena moralna načela".[14]

Što se samih Čolakovićevih pjesama tiče, zapisao sam sljedeće riječi: "Izabrane pjesme djeluju u prvom redu kao zrcalo duše, bljesak pjesnikove duhovne zauzetosti, ali i groze, straha i povrijeđenosti. Čolakovićevi dušini šipci krvare osoban i zajednički jad, pršte od zalihosti ljubavi i dragosti, ali prosvjeduju s nestalnosti, prolaznosti i ljudske jednokratnosti. Sam imenuje tri osnovne teme svoga pjesnikovanja, pjeva ženstvu, boli i smrti; međutim, u obilju stihova najjasnije se uočuju ravnovjesje i ukrižanost, isprepletenost i međusobna prožetost dvaju duhonazora, dvaju civilizacijskih svjetova, i katolišta i islama. Štoviše, čitamo ih kao zadanu ovisnost naših prostora i naših naroda. Prelamaju se i susreću u Čolakovićevu pjesništvu okomice i vodoravnice, sudaraju se prolaznost i vječnost, patnja i radost, smrt i život. Pjesme *Džamija u bivšem selu* i *U kapucinskoj kapeli* bjelodano iskazuju prožetost islamskom tradicijom i svetošću, iz koje je ponikao i kršćanskim značajem koji nije mogao mimoići. Osim toga, u Čolakovićevoj poeziji pronalazim još jedan hrvatski *Očenaš*, još jedan molitveni stihovani vrhunac suvremene hrvatske poezije koji se pridružuje *Očenašu* Nazorovu, Ujevićevoj *Molitvi za koru kruha i zdjelu leće*, Marovićevu *Očenašu*, satkanu od sitnih križnih postaja na kojima se lirski subjekt pokušava vidjeti u zrcalu patnje, Slavičekovu svojevrsnom mo-

Pokušajmo odaganti njegove sumnje: pokušajmo se nadati da će doskora i Sarajevo biti obnovljeno i duhovno i tvarno te da ćemo se doskora, prolazeći čaršijom ili pokraj džamije i tekija susretati sa Čolakovićevim likovima, njegovim pjesama ispjevanim Bosni, ali i drugim temama i motivima, u srcu slobodne i svete Bosne. Ipak je to bila literatura, ipak su to, Slavičekovim riječima, bile pjesme – raporti čovjeka "koji se ne predaje".

dernom očenašu *Vrijeme je da se događa napokon čovjek*; Čolaković svoj *Pater noster* ispovijeda u pjesmama *Starom mujezinu* i pokajničkoj *Nakaradnoj molitvi.* Svaki od spomenutih očenaša-molitava, kao i ove dvije Čolakovićeve pjesme u osluhu su suvremena, getsemanskog mucanja tjeskobe i straha, ali i sabranosti i riješenosti da se *sve*, i život i smrt – jer smrt nije tek kraj – prihvati kao darovano. Da onaj početni tjeskobni *Pater noster* i *Allahu vječni*, onaj kliktaj Abba, uzmogne počinuti i smiriti se u predanju konačnog *Amen*.

Ne možemo mimoići u Čolakovićevu pjesništvu njegovu zavičajnost, njegovu Bosnu, kako je to činio pjesnik Mustafa Grabčanović. No, za Grabčanovića je Bosna "zemlja buna i megdana", za Čolakovića "majka, nana i nena". Cijela njegova zavičajnost čvrsto je oslonjena na predaju Bašagićevu, Ćatićevu i Dizdarovu, onu, dakle, okomicu koju su slijedili tada mlađi pjesnici Ibrahim Kajan, Džemaludin Latić, Hadžem Hajdarević, Ferida Duraković i Munib Delalić – u njihovim blagim i mudrim, odmjerenim i ljepotnim, tajanstvenim i sržnim, pritajenim i skladnim stihovima u kojima odjekuje nov duh i nov život, nova kakvoća probuđene islamske duhovnosti.[15]

O *Lokljanima* 1991. bilježim: "Čolakovićeve pripovijetke svjedoče u raznim inačicama o jednome, pronose jednu istinu koju glavni aktant izgovara u riječima: 'Nejma vam, sinci moji, veće sreće za seljaka od zemljice, kućice, ženice i evlada'; ma kako to na prvi pogled izgledalo jednostavno i obično, ipak nosi u sebi svu jednostavnost zdrave ljudske mudrosti, oslonjene na sigurne temelje provjerenih vrednota. Za razliku od likova hamsunovske snage i elementarnosti, Čolakovićevi likovi obilježeni su posebnom smjernošću, ne njeguju u sebi nikakvih iluzija da se sve njihove zamisli događaju samo po njihovim zaslugama i upinjanjima, puni su unutarnjega povjerenja u milost i volju Allahovu. Strpljivost u podnošenju nedaća, strpljivost u postizanju svojih želja i ciljeva, velikodušnost, odricanje i spremnost na žrtvu tih običnih likova daju Čolakovićevim prozama specifično obilježje; naracija je lišena neke veće fabule, pisac više inzistira na deskripciji, lirski osobito omekšanoj, jezično bogatoj, a posebno s velikom suptilnošću ocrtava duhovni prostor svojih likova, njihovu nutrinu, duhovni prostor u kojem dolaze do punog izražaja njihove etičke i moralne vrijednosti, proziran osjećaj za gra-

[13] *Op. cit.,* str. 83-84.

[14] Božidar Petrač, *Temelji provjerenih vrijednosti. Enver Čolaković, Lokljani – Iz Bosne o Bosni,* Zagreb, Islamska zajednica, *1991.* "MI", XV/1991, br. 5, str. 14.

[15] Usp. Božidar Petrač, *Enver Čolaković, Izabrane pjesme*. Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1990. Priredio Zlatan Čolaković. Predgovor Milivoj Slaviček. "Glasnik HDZ", I/1990, br. 28, (9. studenoga), str. 24-25.

nice dobra i zla, puna osjetljivost za ljudsko i sveto. Piščeva nostalgija, možda donekle i idealizacija muslimanskoga seljačkoga življa i života, uzvisuje vrijednost ognjišta, babovine, obitelji, nasuprot rasulu svih vrijednosti. Lokve se kao simbol iščezla svijeta, svijeta duhovnoga mira i zadovoljstva, duhovne slobode i punine, riječju, ljubavlju, uzdižu kao prostor piščeva rahatluka.

U kontekstu cjelokupne hrvatske proze, a s ozbirom na vrijeme svoga nastanka – neke od pripovijetki prethodile su *Legendi o Ali-paši* – Čolakovićevi *Lokljani* i pripovijetke *Sejdin grijeh* i *Balo* predstavljaju, uz nezaobilaznog *Ali-pašu*, zaokružen i zavidan prinos koji i danas, dok postupno otkriva svoje bogatstvo, nudi duhovnu okrepu. Četrdeset i više godina njihova zakašnjenja jamačno će utjecati na ukupnu recepciju Čolakovićeva literarnog opusa, ali toplina, iskrenost i jednostavnost njegovih pripovijedaka sigurno će naći svoju odanu publiku. Osim toga, iako sa zakašnjenjem, vidno će upotpuniti sliku ukupne hrvatske proze XX. stoljeća".[16]

U kontekstu cjelokupne hrvatske poezije i proze, s obzirom na vrijeme nastanka, ali i s obzirom na činjenicu da nam njegov književni opus još uvijek nije posve dostupan, sa sigurnošću predstavljaju, posebice *Legenda o Ali-paši*, velik prinos koji će obilježavanjem njegove 100. obljetnice rođenja postupno otkrivati svoju neprijepornu umjetničku snagu te vidno i bitno upotpuniti sliku ukupne hrvatske književnosti 20. stoljeća. Takva je snaga književnoga opusa samoniklice – njegovim riječima – enverizma u pripadnosti hrvatskoj književnosti, takva je snaga njegova djela u pripadnosti bošnjačkoj književnosti. Traži se samo strpljiv rad, uporno otkrivanje i nova čitanja Čolakovićevih književnih djela kako bi doista došlo do pravoga prevrjednovanja njegove literarne pozicije, posebice u okvirima hrvatske književnosti čiji brojni djelatnici nisu do sada iskazivali osobito zanimanje za toga samozatajnoga i velikog pisca.

Pjesnik će na jednom mjestu reći: "Postajem pomalo sam, zaboravljen od ljudi i sebe, živ zakopan u raku šutnje u kojoj mi ipak svijetli najljepši sjaj najblistavije slave – ljubavi." Pokušajmo odagnati njegove sumnje: pokušajmo se nadati da će doskora i Sarajevo biti obnovljeno i duhovno i tvarno, te da ćemo se doskora, prolazeći čaršijom ili pokraj džamije i tekija, susretati sa Čolakovićevim likovima, njegovim pjesmama ispjevanim Bosni, ali i drugim temama i motivima, u srcu slobodne i svete Bosne. Ipak je to bila literatura, ipak su to, Slavičekovim riječima, bile pjesme – raporti čovjeka "koji se ne predaje". ■

[16] Božidar Petrač, *Temelji provjerenih vrednota*. *Op*. *cit*., str. 14.

Bilješka o piscu

Božidar Petrač, književni povjesničar, kritičar, antologičar, prevoditelj, pjesnik i publicist, rođen je 21. srpnja 1952. u Zagrebu. Osnovnu školu i Klasičnu gimnaziju pohađao je u Zagrebu. Završio je studij komparativne književnosti, talijanskoga jezika i književnosti i francuskoga jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radio je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (1976. – 1990.). Bio je lektor na Jagiellonskom sveučilištu u Krakovu (1985. – 1987.). Godine 1989. uključio se u politički život. Bio je zastupnik u Saboru RH (1990. – 1995.), savjetnik Predsjednika RH (1991. – 1992.), glavni urednik hrvatskoga dnevnog lista "Vjesnik" (1993.). Bio je izvršni urednik biblioteke "Vrhovi svjetske književnosti", urednik je i pokretač biblioteke "Hrvatska katolička baština" (Glas Koncila), u kojoj je obradio Ivu Lendića, Matu Ujevića i Kerubina Šegvića, "Sintagma" (s akademokom Milivojem Solarom za nakladničku kuću AGM), "Media" (Kršćanska sadašnjost) te je glavni urednik nakladničke kuće "Alfa". Prevodi sa francuskoga i talijanskoga jezika.

Svojim je radom pridonio revalorizaciji, rehabilitaciji i reafirmaciji mnogih zanemarenih hrvatskih književnika, odnosno zanemarenih duhovnih vidika njihova stvaranja. Priredio je niz knjiga izabrane poezije i proze. Surađivao je na projektima Croatica-Bibliografije (Institut za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu), Krležiana i Hrvatska književna enciklopedija (Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"). Član je Društva hrvatskih književnika, Matice hrvatske, Hrvatskoga filološkog društva, Društva hrvatskih književnih prevodilaca, Hrvatskoga PEN-a. Godine 2007. dobio je nagradu "Julije Benešić", koja se dodjeljuje za najbolju knjigu hrvatske književne kritike, a 2008. nagradu "Rikard Jorgovanić". Obnosi dužnost predsjednika DHK-a.

Djela: *Dante u hrvatskoj likovnoj umjetnosti i književnosti* (s Tonkom Maroevićem), Zagreb, 1981, 1982.; *Krleža u nas i u svijetu* (s Anđelkom Novakovićem), Zagreb, 1982.; *Ivan Pavao II i Hrvati* (s akademikom Franjom Šanjekom), Zagreb, 1995.; *Futurizam u Hrvatskoj*: dossier, Pazin, 1995.; *Dani kušnje* (poema), 2001.; *Isusovi darovi* (slikovnica s Ivanom Vitezom), Zagreb, 2001.; *Jakovljeve ljestve hrvatske lirike: eseji o hrvatskim pjesnicima*, Zagreb, 2003.; *Različiti književni svjetovi, Književne rasprave*, ogledi i kritike, Zagreb, 2006.; *Na tuđim tragovima, eseji o stranim piscima*, Zagreb, 2009.; *Cedulje sestri Klari* (pjesme), Zagreb, 2012.; *Hrvatski književni panoptikum*, eseji i kritike, Zagreb, 2013.

Antologije: *U sjeni transcendencije. Hrvatsko pjesništvo od Matoša do danas* (s Nevenom Juricom). *Kršćanska sadašnjost*, 1987; Školska knjiga, 1999. 2. izd.; *Duša duše hrvatwske: novija hrvatska marijanska lirika* (s Nevenom Juricom), Mostar, 1988.; *Hrvatska lađa I., II*. (s vladom Pandžićem), Zagreb, 1996.; *Kip domovine. Antologija hrvatske rodoljubne poezije 19. i 20. stoljeća*, Zagreb, 1996.; *Majci, kraljici mira – marijanska lirika*, Međugorje, 1998.; *Mila si nam ti jedina. Hrvatsko rodoljubno pjesništvo od Baščanske ploče do danas* (s Vinkom Brešićem, Josipom Bratulićem i Stjepanom Damjanovićem), Zagreb, 1998.; *Hrvatska božićna lirika od Kranjčevića do danas*, Zagreb, 2000.; *Povrh starog Griča brda. Zagreb u hrvatskom pjesništvu 19. i 20. stoljeća*, Zagreb, 2000.; *Hrvatska uskrsna lirika od Kranjčevića do danas*, Zagreb, 2001.; *Božićne priče*, Zagreb, 2001.; *Hvaljen budi, Gospodine moj. Sveti Franjo u hrvatskom pjesništvu* (s Vladimirom Lončarevićem i Nevenkom Videk), Zagreb, 2009.; *Spomenica Društva hrvatskih književnika 1900-2000-2010.*, Zagreb, 2010.

Dr. sc. Emsud Sinanović

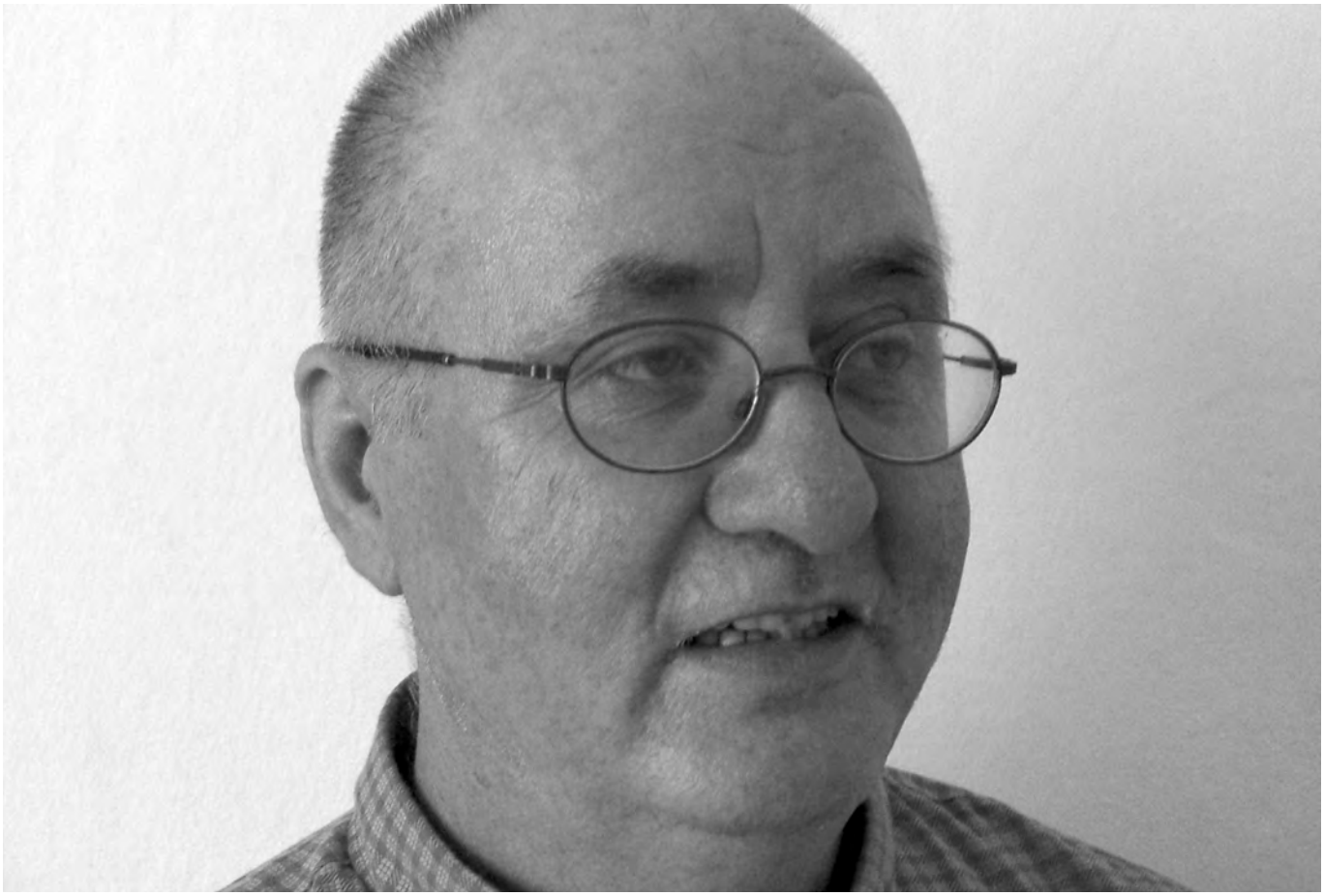

Osnovne crte Čolakovićeve poetike

U ovom radu pokušat će se utvrditi odnos antimodernizma i Čolakovićevog stvaralaštva te će se iz tog odnosa predočiti osnovne sastavnice Čolakovićevog umjetničkog djela. Prema Zoranu Kravaru, *antimodernizam je sveopća kritika modernog društva u svim njegovim bitnim odrednicama, moderne i njezinih tipičnih pojavnosti u svezi kulture, političkog sustava ili ideologije.*

Enver Čolaković pisao je izvrsne novele od kojih su dvije *Sejdin grijeh* i *Balo* izišle 1991. u izdanju Islamske zajednice, Zagreb: *Lokljani, Iz Bosne o Bosni.* S kratkim prikazom tih novela započelo bi se određivanje antimodernizma kao temeljnog autorovog svjetonazora. Čolakovićevo prozno stvaralaštvo veoma je blisko poetici hikjaje. Novela *Sejdin grijeh* tematizira kaznu prema islamskoj strogoj zabrani bilo kakvog tjelesnog dodira između mladića i djevojke prije nićaha (braka). U ovoj noveli tematizirana je ljubav dvoje mladih, bezazleni poljubac kojeg su suseljani označili velikim grijehom. Zbog vjere i običaja djevojka Sejda je izgubila život od ruke vlastitog oca, koji završava u zatvoru, a nakon obdukcije otac-ubojica je smiren jer se pokazalo da njegova kćer nije počinila grijeh.

U noveli *Balo* radi se o bizarnom događaju i bizarnom liku, gradskoj ludi Bali koji je do petnaeste godine bio zdrav, lijep i učen dječak, nakon toga se razbolio, a od tuge i boli roditelji su mu rano preminuli. Balo, koji je volio sve što je lijepo, zaljubio se u Almasu (interpretant Almase iz Ali-

paše), najljepšu kćer najbogatijeg bega u šeheru. Balo sanjari erotske snove o tjelesnoj ljubavi s Almasom. Sanjarenje prekida bombardiranje Sarajeva u kojem pogiba Almasa. Izvlači ju mrtvu iz ruševina i obljubi, nakon čega je netragom nestao iz Sarajeva. U ovoj noveli život ima antimodernističko značenje; prostor je semiotički veoma znakovit – bogati sjede na jastucima (minderima) u vrhu prostorije, a siromašni podno vratiju. Prisutan je antiratni motiv te inkorporiranje elemenata bajke u strukturu priče. *U Sejdinom grijehu* radi se o sudaru starog i modernog načina života, naročito u tematiziranju vjere i ljubavi – posljedica je smrt nevine djevojke. U ovom radu pokušat će se utvrditi odnos antimodernizma i Čolakovićevog stvaralaštva, te će se iz tog odnosa predočiti osnovne sastavnice Čolakovićevog umjetničkog djela. Prema Zoranu Kravaru, *antimodernizam je sveopća kritika modernog društva u svim njegovim bitnim odrednicama, moderne i njezinih tipičnih pojavnosti u svezi kulture, političkog sustava ili ideologije.*

Ona je i tip refleksije, koja za razliku od utopije ne traži predgradnju modernog građanskog društva. Antimodernizam svoje ostvarenje vidi u predmodernim i transmodernim svjetovima. Filozofi tzv. *filozofije života*, naročito L. Klages, traže izlaz iz krize modernog čovjeka i društva bijegom u pretpovijesno doba, kako bi se vratila stvarna zbiljkost čovjeka i društva koje je moderno doba ukinulo ili su kao moral, etika prestali postojati u modernom, a naročito u postmodernom dobu. Tako i Čolaković svoju historionomiju ostvaruje u dalekoj prošlosti, u tzv. zlatnom dobu Bosne, negdje na početku vlasti Osmanskog Carstva, krajem XV. stoljeća. Budući da su za implicitna antimodernistička učenja filozofa antimodernizma, koji ističu prednost duše nad duhom, iskonskog nad modernim, a da se o implicitnim ostvarenjima umjetničkom djelu i refleksije o modernoj i ne govori, temeljni pojam jeste iracionalizam kao opreka racionalizmu. Neprirodno je da se antimodernizam svede na nejasni i

Za razliku od Pometa koji je nositelj Držićeve ideje da je sreća znati se prilagoditi vremenu, Čolakovićevi junaci prilagođavanje vremenu smatraju nesrećom. Antimodernističkom svjetonazoru i veličanju starih dobrih vremena, a to je Bosna za vrijeme Turskog Carstva, sukladan je Čolakovićev jezik bogat turcizmima i ta lingvistička opreka najprikladnija je za usporedbu starog i novog vremena.

nerazgovijetni pojam *iracionalizam* te Zoran Kravar predlaže da ga zamijeni s pojmom *doxa*, mada su još od Platona filozofi tom pojmu pripisivali zasnovanost na nižim spoznajnim moćima, tj. između znanja i neznanja, te nalaze u njoj *imagines confusie.* Sve te odrednice mogu se iščitati i u Čolakovićevom romanu *Legenda o Ali-paši*.

Tako Alija Lepir odbija da ga Alihodža opširnije poučava, da stekne više znanja, jer vjeruje da bi više griješio ako više zna. Ismet-efendija, učena ulema, posjeduje znanje iz kojeg se rađa grijeh, jer nije rekao istinu o svojoj bolesti voljenoj Almasi. Doksa kao *"imagines confusie"* je temelj ovog romana utemeljenog na iracionalnim snovima, snatrenju i maštanju Alije Lepira, idealiziranom moralu *dobrih Bošnjana*, moralu proizašlom iz *Kur'ana*. U to doba Bosne ljudi su više cijenili istinu, dobrotu, ljubav, pa čak i siromaštvo opravdavaju općom determinacijom svega na zemlji – *kismetom* (sudbinom) – odnosno Božjom voljom. To je tipično zlatno doba, u kojem se živio život a ne stjecao imetak, bogatstvo, slava, što se zrcali u opisu tradicije i moderne civilizacije, antimodernističkom svjetonazoru, zasnovanom na opreci predmodernog, arhetipskog života modernoj civilizaciji: *U namjeri da se razumije duh Tradicije i njena antiteza, moderna civilizacija, nužno je započeti s temeljnom doktrinom o dvjema prirodama. U skladu s njom postoji fizički i metafizički red stvari; smrtna i besmrtna priroda; nadređena domena "bitka" i podređena domena "nastojanja". Općenito govoreći, postoji vidljiva i dodirljiva dimenzija i, prije i onkraj nje, nevidljiva i nedodirljiva dimenzija koja je potpora, izvor i istinski život vidljive dimenzije. Posvuda u svijetu Tradicije, podjednako istočnjačke i zapadnjačke, u ovoj ili onoj formi, to znanje (ne puka "teorija") bilo je uvijek prisutno kao neoboriva osovina oko koje se sve okreće. Koliko god to našim suvremenicima može biti teško shvatljivo, moramo krenuti od ideje da je čovjek Tradicije poznavao dimenziju bitka mnogo širu od onog što naši suvremenici po svom iskustvu smatraju stvarnošću.*[1]

U Aliji Lepiru tubitak je isključivo moralne prirode, ahlaka, proizišla iz vječnih *kur'anskih* uputa za život kao što su vrline: sabur (strpljenje), ponos i osjećaji: ljubav, strah od Boga i stid zbog grijeha. Čolaković svoje likove gradi prema vječnoj ideji po kojoj Bog za dobro nagrađuje dobrim, a za počinjeni grijeh zlom, i na ovom i na onom svijetu. Roman *Legenda o Ali-paši* je bajka, hikjaja koja svojom poučnom i religioznom prirodom nije vremenski određena, ona je tradicijska, građena prema kontrastu stvarnog svijeta, tj. u antimodernizmu se nalaze značajke modernog doba, autor ga opisuje kao vrijeme straha, briga, brzine, vrijeme u kojem je materijalno iznad duhovnog, a grabežljivo stjecanje bogatstva opreka čovjekovoj, po Čolakoviću – nepromjenljivoj prirodi. Mehaga nagovještava kako ljude za pet stotina godina čeka mučan i težak život. Oneobičavanje slika svakodnevice su također prisutne u Kafkinoj noveli *Preobražaj* i u romanu *Proces*. Čolaković u predgovoru *Legende o Ali-paši* ovaj roman definira kao hikjaju, bajku, što on u biti i jeste. Uvođenje Arapa u svijet snova čitatelj doživljava kao nešto stvarno. U romanu *Legenda o Ali-paši* paralelno postoje dvije suprotstavljene

[1] J. Evola, *Pobuna modernog čovjeka*, u: Z. Kravar, *Antimodernizam*, 149-150.

slike svijeta: moderni i tradicionalni svijet. U romanu Antuna Šoljana *Luka* ruši se groblje da bi se izgradilo pristanište. Zlatnom dobu Bosne Čolaković suprotstavlja gorčinu modernog doba kroz uporabu velikog broja turcizama, kao suprotnost standardnojezičnim inačicama hrvatskog jezika. Život u zlatno doba Bosne bio je san, bajka koja je oprečna stvarnom modernom životu. *Legenda o Ali-paši* je estetski najvrednije Čolakovićevo djelo, no i u *Lokljanima, Malom svijetu, Jedincu* i poeziji ta oprečnost *turcizam/leksem standardnog jezika* je konstanta poetike. O modernosti romana *Legenda o Ali-paši* svjedoči i njegova pripovjedačka struktura: 13-godišnji Čolaković u uvodu romana pripovijeda kao posrednik između autora i objektivnog pripovjedača u 3. licu. Za pripovijedanje su karakteristične mnoge analepse i prolepse te velik broj samostalnih epizoda-hikjaja. U romanu je prisutno promišljanje o smislu života, ljubavi, vjeri, grijehu itd., što na trenutke prelazi u logične silogizme, npr. Alijino promišljanje o smislu života.

Psihologizacija glavnih likova: Alije Lepira, Almase, Hasan-dede, Ješue Bararona i Ismeta ostvarena je na moderan proustovski način – metodom slobodnog upravnog govora. S obzirom da je Čolaković i pjesnik, bitna odlika njegove proze je liričnost. Romanima *Mali svijet, Lokljani* i *Jedinac* zajedničko je to da im se radnja događa za vrijeme Kraljevine Jugoslavije (1918.-1941.), te da im je antimodernistički svjetonazor zasnovan na opreci selo-grad, odnosno tradicijsko-moderno. Mada je radnja u *Lokljanima* smještena u točno locirano povijesno doba, oba romana su utemeljena, usprkos tomu što u romanu ima i autobiografskih elemenata, na *doksi* o utopijskim seoskim zajednicama, u kojima su svi ljudi jednaki i kategorički je imperativ pomoći pojedincu: Muji da prestane biti siromašan (fukara) te da selo prihvati nositeljicu prosvjete, učiteljicu Fatimu. Opreka *selo-grad* utemeljena je na Čolakovićevom mišljenju kako se grad pod utjecajem kapitalizma brže mijenja u negativnom smislu, jer konkurentska borba za stjecanjem bogatstva nema milosti, za razliku od sela u kojemu je sve nedodorljivo, sveto i stoljećima nepromjenjivo. Navedena opreka se reflektira u načinu života, oblačenju, moralu, prosvjeti itd. Prema uvriježenom mišljenju, seljaku koji radi teški fizički posao svaki se građanin vlada i ponaša *gospocki*. Kod Halidovog oca, muhtara Omerage, prisutan je strah da mu djeca ne budu *gospocka*, tj. lijenčine. Čolakovićevi likovi iz skupine seljaka su apriori bili protiv svake novine, a naročito obrazovanja svoje djece. Starac Osman ide čak toliko daleko da mu smeta ne samo Fatimino *povlašćenje djece* nego i njen parfem. Ženidbom svoga brata Halida učiteljicom Fatimom, Hasan smatra kako će Halid uz Fatimu opet postati građanin, školarac, što mu zamjera, jer je seljak oduvijek vezan za zemlju koju valja maziti i hraniti znojem i snagom. Smatra kako seljaku ne dolikuje na svoje ognjište dovesti učeno čeljade. Učenost, prosvjeta donosi *ala frank jaziju*, što seljaci apriori odbijaju, za njih je arapski jezik jedini i neponovljiv te zato ne šalju djecu u školu da bi ih tamo *švapčili i vlašili*.

Po mišljenju seljana, djeca svojim obrazovanjem, odlaskom u škole, gube i nacionalnu pripadnost: od Bošnjaka postaje Švabo, a islamsku vjeru mijenjaju u kršćansku. Obraz je temeljni moralni pojam kako u *Legendi o Ali-paši* tako i u ostalim Čolakovićevim djelima. Na ekonomskom planu grad na selo negativno utječe, kapitalističke novotarije su donijele krizu i mjenice, prostituciju, nevjerničke firaunske adete (zakone). Japalčani smatraju kako je njihovo selo ipak sačuvalo obraz (moral) jer se boje Boga i žive po njegovim zakonima. Čolaković se kritički odnosi i prema novom načinu odijevanja, što je pratilac modernog društva. U ruralnim dijelovima Bosne postojalo je uvriježeno mišljenje kako promjena tradicionalnog načina odijevanja znači i promjenu vjere. Historionomija u ovom romanu izrazito je kritička.

Antimodernizam, koji je zasnovan na *iracionalizmu* (*osjećaj, vjera*), a ostvaren putem *dokse*, preferira dušu u odnosu na duh (um, razum), a snove, mitove, bajke i priče nad stvarnim životom. Dakle, duša, osjećaji, mašta itd. su bitnije odrednice čovjekove nego sami duh.

S ciljem zadržavanja tradicijskog načina života, autor koristi veliki broj turcizama: za *vjeru* (din, ulema, sabah), za *moral* (ahlak, sabur, nam, rz), *za odjevne predmete te jela i pića* (učkur, perda, ferman, dimije, turšija, šerbe, nimet, bez), *za jela i kućne predmete* (tendžere, šerbetnjak, sehare), *za ljubav i obiteljske odnose* (ašik, dert, dilber, djever, evlad), *za dijelove kuće* (tarabe, pendžer, parmak), *voće* (behar, ašlama, prtokol), *osjećaje* (skahariti se, rahatluk, nefs), *pozdrave i zakletve* (sabah hajrolos, selam, merhaba), *zanimanja* (kazaz, kujundžija, telal, kadija) *karaktere ljudi* (katil, muhtač, hrsuz), *pismo i knjige* (muraćef, kalem, jazija, haber, englenisati, ćitab) i *vrijeme* (vakat, zeman, hefta). *U Povijesti hrvatskog romana* od 1900. do 1945. Krešimira Nemeca nalazi se kritički osvrt na roman *Mali svijet: Drugi Čolakovićev objavljen roman (jer nekoliko ih je ostalo u rukopisu) "Mali svijet" napisan je 1963., a objavljen tek nakon piščeve smrti 1991. Ljubavnoj sreći učiteljice Fatime i seljaka iz zabiti Japalaka suprotstavlja se zatucana sredina sa svojim primitivnim običajima i zakonima, ali i nepremostive intelektualne i psihičke razlike među supružnicima. Bosanski "couleur locale" i ovdje igra značajnu ulogu, no uvjerljivost priče narušava slaba motivacija i pomalo bizaran rasplet.*[2]

U navedenom citatu Nemec rabi modernistički pristup Čolakovićevoj historionomiji utemeljenoj na nepromjenljivim i vječitim zakonima. Pojedine novele romana *Lokljani* su nastale prije II. svjetskog rata (*Bajram*,

[2] K. Nemec, op.cit., 193 str.

Buđenje i *Nesanica*). Preostale novele su dodane znatno kasnije i u njima autor ostvaruje bitnu poetičku crtu svojih romana, a to je ponavljanje već rečenog. Tu poetiku glede novela autor ostvaruje hotimično budući da su one izlazile u časopisima *(7 dana),* u namjeri da izađe ususret čitatelju koji, možda, nije pročitao prethodne novele, što govori o autorovom uvažavanju, ali i utjecaju čitatelja kao recipijenta na književno djelo. I u ovom romanu ostvaruje se temeljna opreka između starih dobrih vremena i modernog vremena, utemeljena još u Čolakovićevoj lirici, a naročito u romanu *Legenda o Ali-paši*. Opreka između *ljepote* (moralne, prirodne) i *ružnoće* grada, a naročito njegovog eksterijera, je nepromjenjiva. Opreka je naznačena i u autorovim izrazito antimodernističkim pjesmama znakovitih naslova: *Umiranje kasabe, Smrt čaršije* i *Umrla je na Vratniku bula*. Tu antinomiju Čolaković često ponavlja i naglašava kako s modernom arhitekturom *grad sve više raste a šeher je sve skučeniji, manji.*

I neprirodni i suprotstavljeni prostor moderne i stare arhitekture je bio očit kada se sedamdesetih godina izgradio supermoderan neboder u Zagrebu u okružju zgrada nastalih za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, a naročito u opreci sa zgradom HNK, otvorenom 1895. Opreka se ogleda i u nazivu za grad: *Saraj*/*Sarajevo*. Čolaković ponekad pretjeruje u kritičkoj historionomiji, pa kišu u selu razlikuje od one u gradu. Glavni lik Mujo Halvadžija želi da se opreka selo/grad ne izgubi, selu pridaje epitet *ljepote,* a šeheru atribut *ružnoće*! *Svakom njegovo, i mirna Bosna.* Posljednji izdanak zlatnog doba Bosne, selo Lokve, živi po vječnim odredbama Kur'ana, a moderno doba obilježeno je znanošću i napretkom (To su i Klagesovi temeljni prigovori modernom dobu i napretku, znanosti i profitu, pa čovjek u kapitalizmu nije samo posivio nego i onijemio), te uopće materijalizacijom svega, pa tako i nemorala; grijeh i vrlina su izjednačeni, novac je postao mjerilo svih vrijednosti. Muji, kao i većini drugih likova, smeta da ono što je bilo dobro u starom Šeheru sada u modernom Sarajevu postaje zlo, pa osuđuje grad u kom se ruše stari običaji i vjera, a prihvaća se ono što je bilo stoljećima zabranjeno: kockanje, pijenje alkohola, novi način odijevanja itd. U moderno Sarajevo došao je novi duh vremena u kojemu su razni profiteri pronašli svoje mjesto za život. Seljak osjeća strah i tjeskobu u gradu jer nije vičan novom načinu poslovanja, novoj kulturi niti novom duhu vremena, pa se protivi i tehničkom napretku, smatrajući da samo svojim trudom može priskrbiti za sebe i svoju obitelj hranu: *znojem poori, znojem posij, pa pokosi, pa skupi i površi.*

> **Neminovno nadiranje modernog i nestajanje starog svijeta autor je jezgrovito izrazio stihom koji vrijedi za cijelu njegovu poetiku, posebno na leksičkom planu sukoba turcizama i književnih riječi: *Grad sve raste / a šeher sve manji.***

Dolazak Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu Čolakovićevi likovi doživljavaju kao nesreću, ali nisu bili skloni ni Osmanskom Carstvu, pa Mujo Halvadžija mudro zaključuje kako je vlast ista bila Turska ili Austro-Ugarska, a siromašni seljak mora plaćati porez. Po osnovnim moralnim crtama u kojima je dobrota primarna oznaka njihovog karaktera vrlo su slični Mujo Halvedžija i Alija Lepir: obojica su hamali, ali duboko razmišljaju o pravu siromašnih i o odnosu obespravljenih ljudi i Boga. Čolaković u *Lokljanima* prikazuje selo kao utopijsku zajednicu u kojoj vjera obvezuje da se bilo kojem članu te zajednice treba u nevolji pomoći, kao što su pomogli Muji Halvadžiji, jer biti seljak bez zemlje identično je vlastitom zaboravu tubitka. Suprotno Čolakovićevoj ljubavi prema starom dobu i njegovim običajima, Zvonko Kovač realno prosuđuje kako se narod treba prilagoditi suvremenom životu: *U prevrednovanju navedenih običaja u suodnosu s modernim oblicima života potrebno je osobnim doprinosima narodni identitet prilagoditi suvremenom životu naroda. Promjene koje su se događale u bitnim razdobljima narodnog života bile su pozitivne na crti života i nepromjenjena narodnog duha, koji je evoluirao vazda u progresivnom smislu.*[3]

No, Kovač je također svjestan *nepromjenjivosti narodnog duha* te da prijelaz iz tradicijskog načina života naroda u moderni oblik življenja treba biti postupan i prirodan. I u romanu *Jedinac* temeljna je opreka *staro, tradicijsko* (zlatno doba Bosne) i *novo, moderno* doba. U ovom romanu, za razliku od *Legende o Ali-paši,* radnja je locirana u vrijeme KSHS, neposredno poslije I. svjetskog rata. Historionimijski opis u ovom romanu je kritički, moderno društvo je utemeljeno na kapitalističkoj proizvodnji koja preferira, klagelovski rečeno, svoje zlatne znakove: *napredak, tehniku i osobnost, tj. sposobnost pojedinca*. Kao i u *Lokljanima,* i u *Jedincu* Čolaković kritizira individualnost, koja je sama sebi dovoljna, nužno determinirana razumom i profitom proizašlim iz tehničkih i znanstvenih inovacija, a u opreku joj stavlja zajednicu utopijski koncipiranu u skladu s kur'anskim učenjem: svi ljudi su braća, pa merhamet (milosrđe) obvezuje da se pomogne onima koji su u nevolji. Zajedništvo sela se očituje u Omeraginim riječima kako Tifanov Hajro nije samo njegov, jer ga čitavo selo na srcu nosi. Antimodernizam, koji je zasnovan na *iracionalizmu (osjećaj, vjera),* a ostvaren putem *dokse*, preferira dušu u odnosu na duh (um, razum), a snove, mitove, bajke i priče nad stvarnim životom. Dakle, duša, osjećaji, mašta itd. su bitnije odrednice čovjekove nego sami duh. Zvonko Kovač, kao i Herder, ističe kako su svi oblici usmene književnosti temeljna obilježja svake nacije i

[3] Z. Kovač; *Interpretacijski kontekst*, Izdavački centar, Rijeka 1987. str. 55

nacionalne književnosti kojoj je folklor duhovno ishodište: *I ako se danas upravo na korpusu nacionalne narodne književnosti, koji nije poznavao vjerske idealističke ograde, inzistira na razlikama, onda je to samo onaj odjek nastojanja da se ishodi autohtonost i da se pronađe identitet bića nacionalne književnosti i kulture.*[4]

U *Jedincu* Tifanov problem postaje zajednički problem koji cijelo selo pokušava riješiti, pa su grijesi glavnog junaka Tifana: pijenje, preljub, tučnjava, izdaja, ne samo njegovi grijesi nego i cijelog sela. Kao crvena nit svih Čolakovićevih djela, i u ovom romanu se provlači opreka *selo-grad*, opreka između nekadašnjeg starog šehera i modernog grada Sarajeva. Bijesom determiniran, Tifan se u gradu osjeća tjeskobno, jer samog sebe poredi s izgubljenom pticom iz svog jata te apodiktički želi pobjeći daleko od grada, vreve i laži. I u opisu pejsaža postoji opreka između crnog vlaka koji nestvarno djeluje u idiličnom pejzažu tako da su čak i vukovi pobjegli. Narodne nošnje su vječne, jer u njima svaki narod izražava svoju narav prilagođenu krajoliku. Za muslimana, promijeniti odjeću i obući onu koja ističe tjelesnost predstavlja veliki grijeh, kao i skinuti zar s lica žene. Tifan je uvjeren da se zamjena fesa za šešir, u vremenu Kemal-pašinih reformi u Turskoj, nikad neće dogoditi u Bosni. Kao i Klages, i Čolaković se ironično odnosi prema ubijanju životinja za potrebe mode. Tifanova žena Mejra je slušala majčine priče i legende o ljepoti starog Sarajeva, pa je bila razočarana njegovim izgledom jer je novo Sarajevo obuklo *ala frank* odijelo, kao i mostovi na Miljacki. Iščuđuje se Mejra i *trajvanima i linama, žuzli,* gdje novo Sarajevo kao džin izrasta iz zlatnog Saraja. Rast novog Sarajeva Mejra doživljava kao rast ružnog čudovišta iz bajke – džina. Salih-aga, Čolakovićev rođak, pojavljuje se kao pripovjedač hikjaje u uvodu *Legende o Ali-paši*. Plemeniti aga primjećuje kako je u novom vremenu nestalo rahatluka i berićeta, a *sermija* (imetak) se ne stječe nego jede. Znakovita je, u svezi antimodernizma, uporaba turcizma *sermija* umjesto posuđenice *kapital,* kao i suznačenja koja proizlaze iz suprotstavljanja riječi *stječu i jedu.*

Čolaković svoje likove gradi prema vječnoj ideji, po kojoj Bog za dobro nagrađuje dobrim, a za počinjeni grijeh zlom, i na ovom i na onom svijetu. Roman *Legenda o Ali-paši* je bajka, hikjaja koja svojom poučnom i religioznom prirodom nije vremenski određena, ona je tradicijska, građena prema kontrastu stvarnog svijeta, tj. u antimodernizmu se nalaze značajke modernog doba, autor ga opisuje kao vrijeme straha, briga, brzine, vrijeme u kojem je materijalno iznad duhovnog, a grabežljivo stjecanje bogatstva opreka čovjekovoj, po Čolakoviću – nepromjenljivoj prirodi.

Time Čolaković sugerira kako se nekad u staro doba imetak pošteno stjecao, dok u novo doba mnogi kapitalisti gaze slabije od sebe, jer profit (cilj) opravdava sredstvo. Završnu osudu novog doba izriče Omeraga kako je ovo vrijeme laži i pića, kocke, teftera, politike i hapsa. Čolaković u svojim djelima govori o vječnim vrijednostima: ljepoti, prirodi, obiteljskoj sreći i nadi u bolju budućnost. Tifan je svjestan promjena u Sarajevu, gradu koji ga podsjeća na kavez. U njemu vlada *poganluk*, "fitne", pa objašnjava Mejri da, kad bi sve to znala, ni pod cijenu života jedinog djeteta Hajre ne bi otišla u Sarajevo. Kao i svako Čolakovićevo djelo, i *Jedinac* je prepun riječi orijentalnog podrijetla, koje su kurzivom posebno istaknute i od kojih se može napisati omanji rječnik od riječi turskog, arapskog i perzijskog podrijetla. Malobrojni kritičari znaju prigovarati Čolakoviću da nepotrebno koristi u istom djelu sinonimske parove kao što su*: šeher-grad, dvorište-avlija, rz-obraz, pendžer-prozor, sudija-kadija*. No, Čolaković je sinonimske parove itekako svjesno koristio, doslovce se borio za očuvanje svih turcizama koji su se koristili u govoru, kao znakova zlatnog doba Bosne, za razliku od standardnojezičnih inačica koje su označitelji novog doba. Autor je svjestan kako je zlatno doba Bosne zauvijek prošlo i u svezi ahlaka (morala), adeta, odjeće, pa čak i u pojavi novih vrsta jela, te Čolaković strašću epikurejca Pometa iz Držićeve komedije *Dundo Maroje* nabraja sve stare jemeke (jela). Za razliku od Pometa koji je nositelj Držićeve ideje da je sreća znati se prilagoditi vremenu, Čolakovićevi junaci prilagođavanje vremenu smatraju nesrećom. Antimodernističkom svjetonazoru i veličanju starih dobrih vremena, a to je Bosna za vrijeme Turskog Carstva, sukladan je Čolakovićev jezik bogat turcizmima i ta lingvistička opreka najprikladnija je za usporedbu starog i novog vremena.

Čolakovićev antimodernizam, za razliku od antimodernističkih pisaca (Omer Mulabalić, Skender Kulenović, Hasan Kikić itd.), utemeljen je na jezičnom bitku. Politika u *Jedincu,* i to nacionalna, za razliku od *Ali-paše,* prisutna je u opisu borbe Srpske radikalne stranke, koja koristi i lik ambivalentnog Tifana za ostvarenje svojih ciljeva. Negativni likovi: gazda Marko, Mara, Anka, a naročito poslanik Omer Pašić su protiv Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića. Muslimani, kao i Hrvati, bili su za Radićevu stranku, suseljani Tifanu sve opraštaju osim uključivanja u promidžbu programa Srpske radikalne stranke, o čemu im je govorio pred džamijom. Ovaj roman, mada u stihu, ostvaren je kao djelo moderne književnosti zbog razvijene narativne strukture (naracija u 3. licu i u 1. licu, analepse, prolepse, sažetci). U opisima prirode lirizam dolazi do izražaja i to su možda najvrjedniji dijelovi romana, u kojima se antiratne tendencije i osude rata naročito ističu. Tifan je ostvaren kao ambivalentni lik, antinomični karakter razapet između bijesa i smirenosti.

[4] Z. Kovač; *Interpretacijski kontekst*, Op.cit, str. 133

Roman u biti predstavlja himnu velikoj i strpljivoj Mejrinoj ljubavi koja plemenitošću opravdava i oprašta sve Tifanove ispade. Balzacovu maniru da se isti likovi pojavljuju u više romana, kako bi se ostvarila što veća iluzija zbilje, koristi i Čolaković, ne samo u imenima likova nego i u nazivu mjesta u kojima se radnja događa: selo Japalke zastupljeno je u *Jedincu* i u *Malom svijetu*. Imena koja se pojavljuju u sva 4 romana sa seoskom tematikom su: Tifan, Durmuša, Plemka, Omeraga, Salih-aga, Huram i Safija. Oranica Tinjak, gdje se događa veći dio radnje u *Malom svijetu,* igra značajnu ulogu i u životu Muje Halvadžije.

Bitna osobina Čolakovićeve poetike je ta da idealizirane romantičke likove ostvaruje u realističkoj sredini: Mujo (*Lokljani*), Mejra, Salih-aga (*Jedinac*), Osman-aga, Zumreta (*Mali svijet*) te posebice u *Legendi o Ali-paši* (Alija Lepir, Ali-hodža i Omeraga). Tematiziranjem bošnjačkog naroda, Čolaković u svoj književni tekst inkorporira različite oblike usmenog stvaralaštva: sevdalinku, basnu, gatku, zapise, legendu (postanak sela Lokljani) i naročito u *Ali-paši* poslovice, poslovične izreke (šeher-dever) hikjaje (prilike, priče). Modernom dobu, a ono za Čolakovića počinje okupacijom od strane Austro-Ugarske Monarhije 1878. pa do socijalističke Jugoslavije, suprostavlja dva protusvjeta, jedan prošli, tj. zlatno doba Bosne za vrijeme Turskog Carstva, i moderno doba, invertizaciju prošlosti učestalim obnavljanjem i motivacijom prošlosti, a zagovara apstraktni, budući, postkomunistički svijet što se ustvari i zbilo.

Zoran Kravar u svojoj knjizi *Antimodernizam* razlikuje dva protusvjeta: *kritički,* što će reći izravnom analizom svijeta, ili kontrafaktički, tj. pohvalom predmodernih (*Legenda o Ali-paši*) i transmodernih svjetova. U stvaralaštvu Envera Čolakovića su prisutna oba načina bitka historionimije: kritički, u kojemu kritizira sve aspekte i vidove života modernog čovjeka u modernom dobu, pri čemu on tu svoju kritiku gradi kontrafaktički, tj. ne samo pohvalom nego kontrafakcijom da se pravi, moralni život odvijao jedino u predmoderno doba Bosne. U Čolakovićevoj poeziji odrednice modernog svijeta je lako iščitati jer Čolakovićeva kritika je uperena na tipične pojavnosti socijalizma, ali i građanske epohe. Analizom Čolakovićevih pjesama došlo se do zaključka da njegov antimodernizam, njegova doksa, svjetonazor nije samo stilska odrednica već i poetološka tema, ideja, ali i sam način autorovog života. U pjesmi *Umiranje kasabe* oslikane su sve odrednice Čolakovićeve historionimije. Iz datuma nastanka pjesme 20.6.1939. vidi se da Čolaković tematizira vrijeme u doba Kraljevine Jugoslavije te sudbinu bošnjačkog naroda i svega onog što čini njegov identitet: vjeru, moral, arhitekturu, zanimanje, običaje i jezik.

Već u prvom stihu pjesme *U tihom umiranju kasabe bosanske dujene* je jaka opreka između umiranja starog doba, i civilizacije koja ga je pregazila. U drugom stihu znakovit je turcizam *indžilir* (izvedenica iz indžil = sveta knjiga), evanđelje, dakle novo doba sprema grob starom dobu (zemanu). Ne samo da se novo doba očituje i u novoj, modernoj arhitekturi, nego ta arhitektura potire i briše sve ono što je sveto čovjeku, zadirući i u samo rušenje vjere; Milan je u *kiraethani* otvorio *buffet*, kavanu, a mjesto *mekteba* netko je otvorio *lokal*. Čolaković ne govori samo protiv stranog življa koje je odgovorno za umiranje kasabe nego su i muslimani postali njeni rušitelji. I na gospodarskom planu u novom dobu nastale su ogromne promjene, osiromašeno plemstvo (begovi) počinje prodavati svoje bogatstvo, a stari *pasvandžija* je postao moderni policajac. U obiteljskom životu dolazi do sukoba generacija, sukoba otac/sin, jer mladi žele živjeti izvan stoljetnih nepisanih pravila, a nekad je riječ starijeg člana obitelji bila neupitna. Zanatlije su pored begova i vlastele bili vrlo cijenjeni i poštovani nositelji vjerskih i političkih događaja. U nestajanju *esnaflija* (zanatlija) Čolaković veoma vještom uporabom sinonimskih parova, od kojih svaki znači jedno vrijeme: *kazaz* (staro doba) i *krojač* (moderno doba), ukazuje da nestankom jednog svijeta nestaje i njegov leksik, jer svijet percipiramo, poimamo i komuniciramo pomoću jezika, koji je po Heideggeru kuća bitka. Dakle, nužno je, ako se jezik kao isključivo društvena pojava mijenja, da se i društvo u cjelini mijenja.

J. J. Rousseau je tvrdio kako civilizacija zatire moral, Klages je određuje kao neobuzdanu maniju ubijanja, a Evola suprotstavlja tradicijsku civilizaciju modernoj. U Čolakovićevoj pjesmi znakovita naslova *Smrt čaršije* jaka ekspresivna riječ *smrt* ne samo da personificira nestanak čaršije nego i eksplicitno joj izriče smrt. Enver Čolaković je u svim pjesmama sadržanim u zbirci *Bosni* apriori protiv socijalizma kao političkog sustava utemeljenog na riječi *marksizam-rad*. U uvodu pjesme *Smrt čaršije* autor se ironično obrušava na neuredne i prljave radnike koji psuju te žure da ispune plan, *jer sutra dušu stari mora dobit grad*.

Kako bi stari grad dobio novu dušu, sve toponime turske arhitekture naprosto treba izbrisati: daščare i ćerpiče, čermite i čepenke stare, crvotočne i crne, kaldrme čaršijske. Bačeni fes u prašini očigledno konotira, na način metonimije, nestanak muslimanske nošnje i vjere. Rušenje stare arhitekture autor povezuje s rušenjem tradicionalnog načina života i vjere (*u zatvoru ovom prošlosti i vjere)*, jer se islamska kultura ne reflektira samo u duhovnoj nego i materijalnoj sferi ljudskog djelovanja. Nasuprot mirnom životu, rahatluku, prisutnom u starom dobu, nalazi se užurbanost, beznađe i zbrka modernog doba, što se reflektira i kroz novu arhitekturu: na mjestu stare čaršije niče moderni grad. Diže

Autor na kraju proročki zaključuje da u čovjeku jaka morala vazda može živjeti Bosna kakvu Kulin-ban sazda. U sjećanju na staro doba Bosne, autor optimistički vjeruje u njeno ponovno oživljenje: "Ona nije mrtva, nije *kabur* (*grob*) jer ju je skrio *sabur*".

se pokrov od *palača, parkova i mreže*. Za Čolakovića radnik u socijalizmu nije sretan jer svakodnevno živi na opreci *sreća/briga, mladost/starost*. U svijesti starijih žitelja ostat će spomen na sliku nekadašnje čaršije, esnafa, hamala i sabura. *Sabur* (strpljenje) je ključna riječ islamske etike jer "saburom je i džennet poploćan", a u *Ali-paši* to je temeljna etička kategorija, koja predstavlja vječnu nadu i utjehu čovjeku u patnji. Pjesme: *Umrla je na Vratniku bula, Tespih* te *Ispovijest bosanske vile godine gospodnje 1980.* su izrazito antimodernističke pjesme, a u antisocijalističkoj maniri ispjevana je pjesma *Umrla je na Vratniku bula* utemeljena na paralelnim motivima smrti, *smrt bule,* vjerski obrazovane žene i rušenje (smrt) stare kule. Dakle, socijalizam nije donio samo smrt vjere nego i arhitektonskih simbola starog doba Bosne, *jer u prah vjere pada kula.* Čolakovića naročito smetaju parkovi, mjesta *bluda,* pa on sarkastično osuđuje putenu, slobodnu ljubav: *čemu brak, bitno je da se plode, bitan je nagon za održavanje vrste: čemu nićah - glavno da se plode.*

Neminovno nadiranje modernog i nestajanje starog svijeta autor je jezgrovito izrazio stihom koji vrijedi za cijelu njegovu poetiku, posebno na leksičkom planu: sukob turcizama i književnih riječi: *Grad sve raste / a šeher sve manji.* Šeher je metafora za rahatluk (sreću), vjeru, bezbrižnost, sevdah itd., a sve to nestaje jer je *vrat čaršije stisnut, nek je tanji.* Radost i rahatluk su nespojivi s parolama o radu kao zbiljkosti čovjeka, došli su novi ljudi koji imaju drukčije svjetonazore o životu. Tespih (krunica) za obavljanje molitve čest je motiv u Čolakovićevoj poeziji i predstavlja simbol vjere, u istoimenoj pjesmi *Tespih,* kojē je sve manje, jer nije u rukama vjernika, nego *mrtva* stoji na dnu sahare. Tespih je personificiran, nekada je pripadao dervišu, a sad tuguje za životom umrlim već davno.

U skladu s Aristotelovim učenjem o četiri uzroka svake supstancije, kod tespiha su prisutna tri: tvarni, formalni, tvorni, a nedostaje onaj najbitniji, svršni uzrok – tespih je izgubio smisao postojanja, jer mrtvi su prsti koji su ga prebirali. Stara sehara, u kojoj se nekad čuvala djevojačka oprema za udaju, nestaje pod zubom vremena, što metaforički upućuje na nestanak istinske ljubavi, vjerskog mira, zlatnog doba Bosne. Svijest o prolaznosti u pjesniku rodi suzu. Semiotički je u ovoj pjesmi znakovito prisustvo miševa jer oni se nastanjuju gdje nema ljudi. U najtežim trenucima treba živjeti u skladu s moralom, a naročito sa saburom kao što to rade sufije, prkoseći modi i kalendaru, pronalazeći snagu u dovama i molitvama. Čolaković vjeruje kako je sabur toliko jak da će uništiti vraga, jer do "sabaha nije ničija gorijela svijeća". Autor na kraju proročki zaključuje da u čovjeku jaka morala vazda može živjeti Bosna kakvu Kulin-ban sazda. U sjećanju na staro doba Bosne, autor optimistički vjeruje u njeno ponovno oživljenje: "Ona nije mrtva, nije *kabur* (grob) jer ju je skrio *sabur*".

Čolaković ponekad pretjeruje u kritičkoj historionomiji pa kišu u selu razlikuje od one u gradu. Glavni lik Mujo Halvadžija želi da se opreka selo/grad ne izgubi, selu pridaje epitet *ljepote,* a šeheru atribut *ružnoće*! *Svakom njegovo, i mirna Bosna.*

Čolaković je bio prorok svog vremena, sanjao je o slobodi Bosne, historionomija u *Legendi o Ali-paši* ostvaruje se u daleko predmoderno doba, a ova zbiljska ostvarena je u postmodernom dobu. Antimodernizam je u 13. ciklusa zbirke *Odabrane pjesme* implicite prisutan u 12 ciklusa, a samo je u ciklusu *Bosno moja* eksciplitni temelj antimodernističkih pjesama. S obzirom da se sastoji od kritika modernog doba, ostvarena historionomija je kritička. Čolaković pjeva o modernom dobu i negativno ga određuje jer se čovjek, egzistencijalistički rečeno, osjeća kao da je bačen u taj kaotični, moderni svijet u kojem je otuđenost čovjeka od čovjeka, a i od samoga sebe, temeljna odrednica svijeta. Franz Kafka u noveli *Preobrazba* prikazuje bankovnog činovnika Georga Samsa koji se probudi kao kukac. Preobrazbu glavni junak prihvaća, jedino ga muči to kako u tom obliku neće stići na posao. Dakle, u modernom svijetu čovjek se kao primarno duhovno i povijesno biće svodi na isključivo biološko, na održavanje puke egzistencije. Leksem *masa* je tipičan za dio pjesama u zbirci *Odabrane pjesme,* koje je autor ispjevao na moderan, ekspresionistički način. Masa je s osobinama nesvjesnog veoma opasna, uništava sve što joj se nađe na putu: *ruši, pali, kolje;* autor se pita: "Gdje će stati strasti mase?" U poemi *Dachau* Čolaković oštro osuđuje fašizam i koncentracijske logore. U modernom dobu čovjek je više biće *na samrti* nego u životu jer je opčinjen smrću i prestrašen. Prisutni su i osjećaji tjeskobe, straha od života i kozmička usamljenost pjesnika, što je vidljivo iz većine pjesama ovog ciklusa.

Navedeni problemi najviše dolaze do izražaja u pjesmi *Neposlano pismo majci,* u kojoj se pjesnik ispovijeda kako ga je život klao poput lude, koja *sve kap po kap cijedi krv žrtvama.* Očajnička je i samoća, osjećaj prikazan u usporedbi s čovjekom koji se guši, vapeći za zrakom. Autor u formi silogizma svodi i vjeru na strah, jer nema vjere bez sumnje, ni sumnje bez čežnje, ni čežnje bez straha. Pesimističnu sliku života modernog vremena pjesnik izriče u pjesmi *Odar,* gdje se poistovjećuje s grobarom koji bezbroj odara nosi u sebi, on je grobar vlastita života. Identificirajuća metafora kako je pjesnik grob svoje vlastite šutnje ne nudi nikakvu nadu. Navedene odrednice moderna čovjeka dolaze od antimodernističke kritike koja u svojim historionomijama želi dokinuće moderne. Za kraj antimodernističke kritike izabrana je pjesma *Džamija u bivšem selu.*

Ovaj antiratni sonet pisan u pravilnom sroku soneta (abba, abba, cdc, cdc) tematizira *džamiju* koja je nastanjena životinjama (sova, jeleni) te *poluuvelom lipom,* što je posljedica ratnih stradanja. Uz džamiju stradali su još i seljaci, a grobovi im se nalaze podno

džamije. Sve u pjesmi priziva smrt. Sova, simbol smrti, pred džamijom drijema, *hasuru* je obrasla trava, laste su savile gnijezdo na munari, *paučina* predstavlja znak da tu nitko više ne živi. Veoma poetično rečeno: *Paučina gusta veo zaborava/išarala uz vlagom kićen zid*. Umjesto da šumi, lipa na vjetru škripi, lipa je poluuvela i gole grane širi: svelost lipe upućuje na osudu rata, ali i modernog doba u kojem nestaje i materijalna kultura (džamija) i priroda (lipa). Karakteristično za Čolakovićeve romane, osim *Legende o Ali-paši*, je nedostatak razgranate i bogate radnje, pa tako *Lokljani* skoro da i nemaju radnju. Roman *Mali svijet* ima fabulu više dramatsku nego epsku jer je utemeljena na sukobu Halidove obitelji sa selom, borbi između Fatime i Halida te borbi sa samim sobom. *Legenda o Ali-paši* je najuspjeliji Čolakovićev roman jer *lijepo* prikazuje staro vrijeme u formi legende, bajke; roman utemeljen na snu kao duhovnom etimonu romana iz kojeg se razvijaju ključne riječi: ljubav, moral, dobrota i škrtost.

Andrić je roman nazvao metaforom, zapravo idejom kako Bog dobro obilato nagrađuje (Alija Lepir), a zlo kažnjava (J. Bararon, Mula Hasandedo). Tu ideju izriče Arapin Aliji u snu kako je zlato u rukama škrtca krpa, a prnje u rukama dobra čovjeka zlato. Iz toga se cijeli roman ostvaruje kao razvijena metafora o lijepom, dobrom, božanskom i istinitom, o tome kako dobro hamala uzvisuje do paše. Rijetki kritičari su visoko vrednovali ovaj roman od recezenta romana D. D. Đuričića (1944.) preko jezgrovitog kritičara J. Benešića (*gladko, lijepo, slatko*) pa do suvremenih povjesničara hrvatskog romana K. Nemeca, koji je dao najcjelovitiji prikaz romana, hvaleći njegovo narječje i modernu narativnu strukturu te izrazitu poetičnost utemeljenu na poetici sna. Alija Isaković ističe kako ni jedan roman ne daje takvu intimnu cjelovitu sliku čaršije, sliku mahale i njenih žitelja kao roman *Legenda o Ali-paši*. Nihad Agić hvali savršenu stilističku vrijednost romana, a Andrić priznaje kako je Čolaković bolje od njega opisao život u staroj Bosni. Po Petru Grgecu, Mula Hasan-dedo ima neke osobine škrtca koje nema niti jedan tvrdica u svjetskoj literaturi. Dubravko Jeličić ističe *maštovitost i egzotičnost* u romanu, a S. Prosperov Novak naglašava kako je roman poučak o vjerskoj toleranciji te da ništa nije stvarnije od snova. Duhovni etimon romana jeste san iz kojeg proizlaze i ostale teme: ljubav (Alija - Almasa - Ismet, samarićanska ljubav Alije Lepira prema Hasan-dedi), mržnja (Zehra-hanuma mrzi Almasu, a Almasa mrzi Zehra-hanumu i Ismeta) ,moral (temeljne kategorije: ahlak, stid, ponos) i vjeru (*sabur* kao temeljna moralna i vjerska kategorija).

U romanu su znalački inkorporirani svi oblici usmenog stvaralaštva: sevdalinke, poslovice, frazemi, zapisi, basne, a naročito samostalne priče koje najbolje karakteriziraju vjeru i moral, a to su hikjaje. I sam život glavnih likova se ostvaruje na način poetike hikjaje - hićaje. Alija Lepir biva nagrađen za apsolutno dobro, Ješua Bararon biva kažnjen za svoje grijehe kao i Hasan-dedo. Uz dominantni epski stil (fabula, naracija) u romanu su značajni i lirski dijelovi (opis likova, opis krajolika, osjećajnost, patetika), a dramatsko se ostvaruje u tragičnom životu Ismet-efendije i njegove majke. Roman je napisan hrvatskim jezikom uz brojnu prisutnost turcizama kako u pripovijedanju autora i likova tako i u tipičnom dramskom izražajnom sredstvu: dijalogu i monologu. Ovaj roman kao ostvarenje pojmova *lijepo* i *dobro* na književni način predstavlja himnu ljubavi, dobroti i saburu. Velika autorova umješnost se ogleda u strukturi romana u kojemu paralelno funkcioniraju, ali se značenjski međusobno isprepliću, dva svijeta – svijet jave i svijet snova. Može se reći da ljepotom i filozofičnošću izraza te raznolikim narativnim strukturama ovaj roman može ići u red najboljih romanesknih ostvarenja na južnoslavenskim prostorima kao što su: *Na Drini ćuprija* Ive Andrića, *Povratak Filipa Latinovicza* Miroslava Krleže, *Derviš i smrt* Meše Selimovića, *Seobe* Miloša Crnjanskog. Antimodernistička historionomija se najpotpunije očituje u *Legendi o Ali-paši,* i to kontrafaktička, koja korespondira sa shemom Heideggerovog bitka. U tom odnosu *iskon,* kao doba *otkrivenosti bitka,* se očituje u vremenu zlatnog doba Bosne, *moderna* ili *zaborav bitka* se očituju u teškoćama življenja sadašnjice, gdje ono puko egzistencijalističko *prekriva* bitak. O tom *zaboravu bitka* anticipira lik Ali-hodže kojeg zakapaju okrenutim licem prema zemlji i Mehaga koji predskazuje svu ružnoću za 500 godina modernog svijeta. E*shaton* kao *nadolazak bitka* se ostvaruje putem vjere, nade, utopije. Po Heideggeru, pitanje bitka predstavlja ontološku zadaću, ne samo antimodernista nego svakog čovjeka. ■

Ulomak iz knjige "Poetika Envera Čolakovića (Antimodernizam kao duhovni etimon autorovog stvaralaštva)" u izdanju KDBH "Preporod", 2013.

Bilješka o autoru

Emsud Sinanović, pjesnik, povjesničar književnosti, književni kritičar i teatrolog rodio se 1955. u Vrhpolju, BiH.

Osnovnu školu završio je u Vrhpolju, srednju u Prijedoru, u Zagrebu studirao na rudarstvu, a na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao filozofiju, komparativnu književnost i jugoslavistiku; magistrirao s temom iz povijesti bošnjačke drame i teatra. Do sada je objavio zbirke poezije "Vrhpoljski šehidi" (1994.), "Osmijesi Bosne" (1997., u suautorstvu sa sinom Gordonom), "Tarih o ljubavi" (2001.), "Tarih o Slavonki" (2008.), komediju "Ramo i Đulka" (2007.) te "Bošnjačku dramu", knjigu o povijesti bošnjačkog teatra. 2010. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranio je doktorsku disertaciju pod naslovom "Poetika Envera Čolakovića – Antimodernizam kao duhovni etimon autorovog stvaralaštva". Živi i radi u Zagrebu.

Književnik Sead Begović

Enver Čolaković:

Doživljaj u koji može stati svemir, ili poezija kao život, a život kao poezija

O zbirkama poezije *Minijature*, *Evropski haiku*, *Biblijske priče XX. stoljeća* i *Bosni*

Pred nama je pjesnik mističnog jedinstva prirode i čovjeka, ljubavi i smrti, sentimentalne folklorno-patrijarhalne fraze (kada je riječ o Bosni) i pjesnik s aktivističkim odnosom kada je riječ o neposrednoj društvenoj zbilji, ponekad s izričajnim udivljenjem, a ponekad s isto takvim primjesama stratuma čovjekove nemile sudbine. Paradoks se sastoji u tome što je Čolaković nemogućnost posvemašnjeg saobraćaja sa svijetom uspješno pretvorio u mogućnost priopćenja svijeta. Rezultat je specifična i polifonijski razvijena slika tako tipizirana i uočena svijeta. Čolaković je nesumnjivo pjesnik razvijene religijske kulture više nego što ćemo to u tekstu osjetiti kao neki molitveni čin ili dnevno primjenjiv vjerski tretman.

Posvema nezapamćena i nepravedna književna i životna sudbina Envera Čolakovića (rođen 1913. u Budimpešti, a umro u Zagrebu 1976.), koji je nakon 1945. u javnosti zašutio, odnosno javnost koju je krojio "novi poredak" prešutila je njega, iako je on neumorno i dalje stvarao na više razboja, a za goli život je zarađivao baveći se prevođenjem i dajući instrukcije iz matematike. Naime, Enver Čolaković nije bio bleiburški zarobljenik i nije prošao put od Bleiburga do Zagreba (kako su pisali neki povjesničari književnosti), već godine 1944. odlazi u Budimpeštu, gdje je inauguriran, u Hrvatskoj ambasadi, za atašea za kulturu i tu je dužnost vrlo kratko obnašao. Međutim, posljednjih dana rata, Sarajevo, u kojem borave njegovi roditelji, uz koje je bio posebno vezan, biva bombardirano od strane saveznika. Nažalost, sklonište u kojem su bili njegovi najdraži probila je jedna granata i Čolakovići sažgani pogibaju. Enver se, zgrožen tom viješću, sprema na put za Sarajevo, gdje ga odmah hapse i deportiraju za Zagreb. Tu biva zatočen u zatvoru za nepočudna političko-vojna lica i kolaboracioniste, gdje je proveo nekoliko mjeseci. Ali, nakon sporazuma Tito – Šubašić, nova vlast je odlučila da neće procesuirati one koji nisu okrvavili ruke. No, Enver Čolaković je od tada bio pod stalnom prismotrom, ali i na indeksu nepoćudnih, što naravno utječe na njegov nesputani književni rad. Stoga je možda još uvijek nepotpuno istražen njegov pjesnički opus koji dokazuje neobuzdanu radnu energiju i plodnost oslobođenu razmažene mašte i od bilo kakvih utjecaja izvana, te se može poetikološki olakotno interpretirati.

Kao da je neharnost tekuće kritike, koju je stoički podnosio (iako je prešutno hvaljen – posebice zbog njegovog romana "Legenda o Ali-paši" iz 1944.), povećala njegovu nezajažljivu znatiželju za uvijek nove međuljudske odnose i različite svjetonazore, što podrazumijeva operativnost i tektoniku jezika, točnije višejezičnost i antropološku kolažiranost narodskih mitema i nepojmljivo mnogo tematsko-motivskih pravaca – nadasve i dobre upućenosti u njihovu stratešku važnost. To će predstaviti jednog rasnog Europejca (miteleuropejca) raspetog između Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Mađarske, ali i Njemačke, naravno, u nesklono doba, što se i odrazilo na njegovu zlehudu sudbinu.

"Biblijske priče XX. stoljeća" čitamo kao integralno izdanje u koje nije intervenirao ni dr. Zlatan Čolaković, koji je za svoga života (rođen u Zagrebu 1955., a umro u Bostonu 2008., gdje je, između ostalog, predavao i na Harvardu) priredio jedno reprezentativno izdanje izabranih pjesama svoga oca. Za "Biblijske priče XX. stoljeća" važan je stil blizak Bibliji i biblijskim piscima. Riječ je o poetsko proširenim i verziranim biblijsko-kanonskim tekstovima koji komuniciraju sa suvremenošću. Budući da je u književnosti uglavnom poznat romansirani oblik takvog pisanja, koji je bio zabranjivan od crkve, ali je puku omilio i često prelazio u legendu, Čolaković mudro svoje poetske apokrife naziva pričama. U svakom slučaju pjesniku je važna poruka (apokrifa ili ispovijedi – ili tek biblijske priče), a time se povećava i smisao pjesme, ali i sama korisnost te vrste književnosti, odnosno pjesme i njenog čitanja – u ovom slučaju s izrazitom orijentacijom, bez zatamnjenja smisla. Lirski subjekt se odnosi s povijesnicom kao konkretnim iskustvom u koje se uvodi sadašnjost. Stoga su "Biblijske priče XX. stoljeća" oživljene do granice životne praktike, a istom će sačuvati mističnu spoznaju i iskustveno, kontemplativno jedinstvo pojedinca, počesto sveca ili pak malog čovjeka, koji je također omiljeni pjesnikov temat. Interesantno je i to da Čolaković ne miješa biblijska iskustva sa sufijskim, koja su mu također poznata, a to je, kao prvo, napor da se očisti srce od svega što nije Bog. Što se pak tiče znanja o Bogu, pjesnik zadržava relaciju diskurzivno – intuitivno. On ne tvrdi i ne sudi, već kao, na primjer, Sveti Ivan od Križa želi postići jedinstvo ljubavi tako da ugroženo božanstvo prodire kao negativno saznanje u čistu dušu. Pritom, duševno i tjelesno je uvijek u srazu, te će se i jedno i drugo, u oba smjera poništavati. Pjesnik agitira na dno života ili na uzvišenost duše: spiritualno uzbuđenje. S druge strane, za njega postoji život kao dobitak posrnulih duša, pa onda opet posrnuli život i sfumato duše. Dakle, ako u

Začuđujuće je da nisu uvršteni u "Antologiju hrvatskog haiku pjesništva" iako je pjesnik drugovao s Vladimirom Devideom i kao književnik i matematičar i kao kućni prijatelj. Uostalom, Čolakovićev haiku je unekoliko bolji od sastavljača rečene Antologije. To je još jedna nepravda i zapostavljenost ovoga pjesnika, koji zaista nije mogao u poslijeratnoj Hrvatskoj (nakon 1945.) živjeti u skladu sa "zen" filozofijom te je morao biti refleksivan i posegnuti za interakcijom intelekta, ekvilibrirajući između aforizma, metafore i simbola.

*

Čolaković je od onih pjesnika koji nije po svaku cijenu tražio profil svoga pisanja. Riječ mu se, kako se to obično kaže, naprosto izlijevala iz njegove perceptivne i maštovito-emotivne moći. Ako nekome upućuje pjesmu, osjeća se dah tih likova ugošćenih u pjesnikovu emotivnu doživljajnost.

apokrifnim "pričama" sakralizira stvarnost, on je spretno i materijalizira, odnosno dehumanizira – što opet odgovara stvarnosti svih vremena. Krist je svakako inkarnacija svega bogougodnog, a koji će kroz "pasiju" (muku) ukazati na težak put iskupljenja.

Ne može se reći da je retorički rekvizitarij Čolakovićev (glede njegove poezije) minimalistički. Jednostavno, on ne pripada isključivo figuralnoj koncepciji jezika, u smislu modernističkih struja koje su bila na sceni između dva svjetska rata. Ali, začudo, nailazimo na ekonomično ugrađene figure misli, njemu važne, jer će poetska naracija (o kojoj će još biti riječi) u tom smislu obuhvaćati širi smisao rečenog, te će se u tom smjeru oblikovati i ideje u samoj pjesmi kao eidetske slike (koje šire radijus svojih predodžbi i opažaja, u suštini bliskih neposrednom). Figure diskurza također ne možemo zanemariti jer je Čolakoviću neobično stalo do kompaktne kompozicije i dorečenosti same pjesme. Uostalom, njegov roman "Jedinac" je roman u stihovima, što je ujedno antinomija poetskog i proznog teksta, a što ujedno u čvrstim korelacijama nalazimo i u ovoj knjizi (posebice u "Biblijskim pričama" i u ciklusu "Mojoj Bosni"). Ne treba zapostaviti ni to da je autor dobro uočio (kao eglendžija) bosanski "eglen" (zabavno govorništvo), a to se dobro uočava u dijaloškoj formi koja bi da predoči mentalitetnu, onu čaršijsku Bosnu. Ne treba se ustručavati reći i to da njegov poetski opus iz ostavštine opčarava jer nas neposredno zbližava sa smislenošću poetskog teksta. Čolaković je od onih pjesnika koji nije po svaku cijenu tražio profil svoga pisanja. Riječ mu se, kako se to obično kaže, naprosto izlijevala iz njegove perceptivne i maštovito-emotivne moći. Ako nekome upućuje pjesmu, osjeća se dah tih likova ugošćenih u pjesnikovu emotivnu doživljajnost. Ti se likovi uzdižu iz prošlih života (oživljavaju): lik majke, nene, prijatelja, poznanika, pa i svete konkluzije koje u pjesnikovoj tranziciji (sposobnosti da transcendentno percipira) zadobivaju apokrifnu vrijednost. No, iako opisuje "bogolikog čovjeka", vezanog uz stvaranje svijeta, pjesnik se u nekoliko pjesama ne *libi* potanko (uz blagi eros) opisati i *prvi grijeh*.

Svaka pjesma ima ishodišnu točku. Odnosno, Čolaković kao da se sa svakom pjesmom vraća na ishodište (početak) svijeta (postojanja), bilo da je riječ o takozvanim minijaturama lapidarne forme, bilo da je riječ o haiku ili pak o "Biblijskim pričama XX. stoljeća". Nije, dakle, riječ o dopadljivom fragmentu ili nekom zavodljivom isječku. Ta mjesta "izlaska" u uvijek novu i novu dimenziju pjesme dovoljna su da se zaključi i potvrdi autentičnost i autonomnost ovog pjesništva, pjesnikovih nakana i svake pojedinačne pjesme. Već svojim alegoričkim minijaturama pjesnik nam pokazuje da umije izričajnom ekonomičnošću točno locirati sržne probleme i označiti ih kao dojmljive bljeskove duha. Otkriva nam svoj autoreferencijalni stav tretirajući (u nekim pjesmama), uporedo s hrvatskim zemljovidom, i jezikoslovlje (gramatiku: pridjeve, priloge, sintaksu, zamjenice, glagolska vremena, status pjesnika, pjesmu itd.), i to u smislu protoka vlastitog poetikološkog stava. Riječ je, dakle, o gotovo kaleidoskopskoj znatiželji, s obzirom na svijet, stvari, bitak i bivanje. Jednom sam napisao da takvi pjesnici umiju u odraslom čitaču probuditi zaigrano dijete, a u djetetu će dotaknuti mudraca. Takav je i kad je riječ o Božjoj providnosti u rečenom ciklusu "Biblijske priče" - komunikativan, intrigantan i misaon s referencijama na biblijsku povijest s Božjom nazočnošću.

Avetinjske slike ondašnjice i današnjice s lakoćom prepoznajemo, iako je riječ, primjerice, o evanđeoskoj situaciji i Kristovom zazivu "dođite k meni". Takve apokrifne priče (pjesme nastale nakon Drugog svjetskog rata) svakako nisu bile dobrodošle u socrealističkom toniranju književnosti. No, autor se nije odao rezignaciji. Začudo, čak nije bio ni otvoreno opozicioniran u tekstu spram vladajućeg društvenog poretka. Ako njegove "Biblijske priče XX. stoljeća" i nisu posve molitve kao vrste, onda svakako podsjećaju na psalme i to zbog ritmičko-proznog pjevanja sa sintaksičkim paralelizmima i stihovnom rečeničkom simetrijom. I tu pjesnik pokazuje dobro poznavanje kršćanskog kulta

Ako njegove "Biblijske priče XX. stoljeća" i nisu posve molitve kao vrste, onda svakako podsjećaju na psalme i to zbog ritmičko proznog pjevanja sa sintaksičkim paralelizmima i stihovnom rečeničkom simetrijom. I tu pjesnik pokazuje dobro poznavanje kršćanskog kulta osuvremenivši ga suvremenim leksikom, te ćemo na nekim mjestima susresti i Džingiskana i Bonapartea, pa i riječ "telefon", koja u kontekstu pjesme, začudo, ne djeluje nimalo anakrono.

*

U ciklusu "Bosni" živi stara patrijarhalna Bosna koje više nema i koja je na neki od poznatih načina umrla. O njoj će pjesnik progovoriti ponekad realistično (slikovito u svojoj tragici), psihološki, kroničarski, socijalno kritički i lirski dokumentarno, te je moguće govoriti o karakteristikama mogućeg filmskog scenarija, bez obzira na vrstu i utjecaj neoromantičarske lirske prezentacije.

osuvremenivši ga suvremenim leksikom, te ćemo na nekim mjestima susresti i Džingis-kana i Bonapartea, pa i riječ "telefon", koja u kontekstu pjesme, začudo, ne djeluje nimalo anakrono. Citatnost je također neminovan unos u pjesme, i to ona biblijska, koja se također dobro uklapa u cjelinu. Autor je vjerojatno smatrao da djelimična vjerodostojnost pripomaže jasnoći cjeline i određuje profil pjesme, koji pak opravdava naslov ciklusa. I bi tako i tako jest, rekli bismo. To se prije svega odnosi na pjesme o Gospodinovu stvaranju svijeta od prvog do sedmog dana.

Možda ne treba ni posebno čuditi što se Čolaković sporo otkriva, pa uostalom, kao što se u gospodarstvu uvijek iznovice traži nova energija, tako se i u književnosti, točnije poeziji, uvijek iznova traži nova autorska energija, kao da smo apsolvirali sve dosadašnje izme i postupke. Uz sve to, bogata je tradicija (pa i hrvatska), koja obuhvaća četiri stoljeća još uvijek mjestimično istražena pa tako, primjerice, i pjesnikovi haiku uratci sa snažnim stavom. Začuđujuće je da nisu uvršteni u "Antologiju hrvatskog haiku pjesništva" iako je pjesnik drugovao s Vladimirom Devideom i kao književnik i matematičar i kao kućni prijatelj. Uostalom, Čolakovićev haiku je unekoliko bolji od sastavljača rečene Antologije. To je još jedna nepravda i zapostavljenost ovoga pjesnika, koji zaista nije mogao u poslijeratnoj Hrvatskoj (nakon 1945.) živjeti u skladu sa "zen" filozofijom te je morao biti refleksivan i posegnuti za interakcijom intelekta, ekvilibrirajući između aforizma, metafore i simbola. Stoga i pridjevak "europski" (haiku), dakle nije direktni japanski import, iako se pjesnik identificira s objektom o kojemu piše te nema u tom smislu dihotomije između unutarnjeg i vanjskog, pa će se pjesnikov doživljaj upućivati jedino na jedinstveno poimanje ovog atraktivnog trostiha: u gustoću doživljaja u koju može stati svemir i skrivena ljepota. Čolaković se, naime, nije olako mogao riješiti ukrasa u svojoj smirenoj kontemplaciji, ali je, po svemu sudeći, tim svojim urođenim darom samo obogatio haiku.

U ciklusu "Bosni" živi stara patrijarhalna Bosna koje više nema i koja je na neki od poznatih načina umrla. O njoj će pjesnik progovoriti ponekad realistično (slikovito u svojoj tragici), psihološki, kroničarski, socijalno kritički i lirski dokumentarno, te je moguće govoriti o karakteristikama mogućeg filmskog scenarija, bez obzira na vrstu i utjecaj neoromantičarske lirske prezentacije. Riječ je, prije svega o upjesmljenoj narodnoj mudrosti Hrvata i Muslimana. Na ovom mjestu trebalo bi spomenuti nedavno u dubokoj starosti preminulog Naska Frndića, koji je također svoj životni i radni vijek vezao uz Zagreb. Spomenut ćemo jedno retoričko pitanje iz njegova djela, posvema primjenljivog i na Čolakovića: "Ta stara Bosna umrije li posvema? ...Bosna ti je bolan, od feniks ptice, / jer iz vatre i pepela izađe živa". Artističkom glasnoćom Čolaković će također ispjevati bosansku tugu u pitkoj, gotovo epskoj formi. Svaka riječ u njegovoj pjesmi jest poneki ambijentalni simbol. Ali, podsjetit ćemo kako o tome piše prof. dr. Remzija Hadžiefendić Parić, a mi ćemo to podcrtati. U europskoj književnosti roman u stihovima poznat je od Bayronovog satiričnog epa "Don Juan" pa do Puškinovog "Jevgenija Onjegina". Čolaković je jedan od pionira ove vrste u nas, a odjeci se takve pjesničke vrste osjećaju i u njegovim lirskim zbirkama iz ostavštine, posebice u "Biblijskim pričama...", odnosno posebice kada je riječ o apokrifno alegorijskim prikazima patničkog Krista, odnosno euharistijskog Krista.

Naravno da je pjesnikovo znanje o navještenju i otkupljenju svijeta po Kristu neupitno, kao što je to i njegovo činjenično orijentalno islamsko iskustvo. Ono je vitalno u oba smisla i kritički relevantno, budući da je pjesnik upućen u biografije (iako po apokrifnom saznanju) mučenice Anastazije (Stošije), svetog apostola Barnabe kao sina utjehe ili proroštva, zatim sa svetom marijom Magdalenom, svetim Markom Evanđelistarom (jednim od četiriju pisaca Evanđelja), upućen je u Noinu žrtvu, zatim u okolnosti o Petru koji se odriče Krista i u tajnu vjere svetog Sebastijana itd.

Dakle, pjesnik je vitalan u obje transcendentne vizure koje proizvode i teološke reperkusije u smislu utjecaja Heideggerove egzistencijalne interpretacije Novoga zavjeta, a riječ je o ljudskom opstanku. Dakle, mora se priznati da cjelokupna Čolakovićeva ostavština pokazuje da on nadilazi spoznaje koje proizlaze samo iz islamske kulturne i vjerske tektonike. Tako nastaje jedna spretna književna legura – nipošto surogat, već klimaks mučeništva i istaknuto polje trijumfa i religiozne nepokolebljivosti na obje strane. Iako je vjerski žar ponekad suspregnut empirijskim zdravim razumom, to ne znači da pjesnik nije uvećavatelj dobrote koji u nesavršenoj okolini traži ponašanje savršenog

Ne može se reći da je retorički rekvizitarij Čolakovićev (glede njegove poezije) minimalistički. Jednostavno, on ne pripada isključivo figuralnoj koncepciji jezika u smislu modernističkih struja koja su bila na sceni između dva svjetska rata. Ali, začudo, nailazimo na ekonomično ugrađene figure misli, njemu važne, jer će poetska naracija (o kojoj će još biti riječi) u tom smislu obuhvaćati širi smisao rečenog, te će se u tom smjeru oblikovati i ideje u samoj pjesmi kao eidetske slike (koje šire radijus svojih predodžbi i opažaja, u suštini bliskih neposrednom).

čovjeka. Pritom, misaoni iktus pjesnikova je glavna, lijepa, štukatura ili argument.

Pjesma pod nazivom "Sumnja" (Apokrifno kritično poglavlje evanđelista Marka o svom kolegi Luki koje je spaljeno, a pepeo potopljen u moru) zaista ne upućuje na pjesnikovu odmazdu za ponižavanje tzv. pobjednika tijekom njegova života, koji su uostalom ponižavali i Tina Ujevića, Milana Begovića i Antu Tresića Pavičića. Čolaković se zbog toga povukao iz književne javnosti, ali se hrvatskoj književnosti odužio velebnom antologijom mađarske poezije i za to je u Mađarskoj bio obilno nagrađivan za kulturni doprinos između dvaju naroda. Njegov roman "Legenda o Alipaši" bio je također prešućivan od ondašnjih kritičkih krojača iako je dobro bilo znano da taj roman o pluralnoj Bosni spada u red najvećih romana o povijesti kakve su ispisivali Andrić, Selimović, Aralica, Šehović i Fabrio. Dakle, na sceni je bila briga za malene (od strane autora) i kako ih sačuvati da ih se ne sablazni. Autor nas istodobno uči kako da ne zapadnemo u grijeh, a griješnika istom opomenuti – jer, čin je to bratske ljubavi. To će biti još jedan primjer Čolakovićeva Duha koji mu je prišao i vjerojatno nagnao da ispiše veći broj stihova s rečenim nakanama – o moralnoj savršenosti kao konglomeratu želja spram uzorna života.

Suvremeni pak paralelizam pjesnik ostvaruje s pjesmom "Priča o Jobu" (Starozavjetna priča o knjizi o Jobu u redakciji Rabinera Isaka pisana u jednom od logora smrti Trećega reicha). Zatim, širinu poetske priče predočio je u pjesmi "Priča o Ruti iz Moaba" (Kako je skraćenu pripovjedao Abraham, izbjeglica iz Španjolske, svom unuku u Bosna Saraju godine gospodnje tko zna koje...), na što upućuje naslov pjesme te nam govori o neprolaznosti ljudskih sudbina i moćne pisane riječi kao i usmenog pregalaštva koji zajedno pripomažu da se nešto važno ne zaboravi. I na kraju – veliki rez. Pred nama su (nekoliko) "Pjesama o Bosni" – posve nešto obiteljski i tradicijski egzotično, ali i sa usudom čitavog jednog naroda. Uostalom, kako već pripomenusmo, Čolaković je vješto premošćivao različite kulturološke tradicije, a u ovom se ciklusu vraća vlastitim tradicijskim iskonima.

Mora se priznati da cjelokupna Čolakovićeva ostavština pokazuje da on nadilazi spoznaje koje proizlaze samo iz islamske kulturne i vjerske tektonike. Tako nastaje jedna spretna književna legura – nipošto surogat, već klimaks mučeništva i istaknuto polje trijumfa i religiozne nepokolebljivosti na obje strane.

Malobrojni antologičari koji su imali hrabrosti pisati o ovom vrsnom proznom piscu, prevoditelju esejistu, a zatim i pjesniku, primijetili su vrlo precizno da on svojom smirenom naracijom ulazi u red onog ponajboljeg od hrvatske proze "Iz Bosne i o Bosni" (kako glasi i istoimeni roman), a to se može reći za nekoliko ovih pjesama. Sve se to može s najvećom ozbiljnošću primijeniti i na ove pjesme u kojima neraskidiva vezanost za očinstvo i majčinstvo zapravo znači dualitetnu vezu s Bosnom. To se posebno odnosi na pjesmu "Uoči Bajrama 1949." I ne samo ovih nekoliko pjesama već više ciklusa slobodno možemo priključiti bošnjačkoj književnoj komponenti. Može se također reći da je pred nama "Biserje" od etnografskog, jezičnog i narodnosno mudroslovnog značaja. U pjesmi "Neugodan mehabet" ovladala je začudna atmosfera u dijaloškoj formi uz bosanski jezik, poneki turcizam, ono običajno i humorno što proistječe iz naroda (iz čaršije) – iako je riječ o vrlo suzdržanom, ozbiljnom i sjetnom pjesniku. U ovom ciklusu ponajviše šarmira oporo tzv. povratno djetinjstvo – sjećanje na Bosnu, njen radosni život i njena tegobna smrt – budući da je postupno gubila mnogoljudni i bogougodni, multikulturalni identitet. Po mnogo čemu Čolaković je proročki ispisao mnoge stranice, a koliki je stupanj pomirenosti s takvom pjesnikovom sudbinom – vidjet će se, odnosno, progledat će se. Na kraju, začuđuje vrsna upućenost u kršćansku teofaniju u "Biblijskim pričama" te već rečeno apokrifno osvježenje u njima koje svoju privlačnu snagu vjerojatno nikada neće izgubiti, jer riječ je o tajanstvenim spiritualnim levitacijama, mističkim slutnjama i u tom smislu pjesničkim ekstazama, koliko god one bile narativne i citatno garnirane. Religiozna intima pojedinih svetaca, njihove ideje i gledišta, kruta sudbinska realnost, njihovi vapaji i znakovi s neba, koji se pomaljaju iz tamnice njihova bivstvovanja, doimaju se kao posve suvremeni naputci i, rekli bismo, podastiru se kao "kandilo Njegove milosti" .

Za nas je važno, pa makar i s ove vremenske ili pak obljetničke distance (kojih, nadamo se, više neće biti) po ne znam koji put ponoviti da je pred nama pjesnik mističnog jedinstva prirode i čovjeka, ljubavi i smrti, sentimentalne folklorno patrijarhalne fraze (kada je riječ o Bosni) i pjesnik s aktivističkim odnosom kada je riječ o neposrednoj društvenoj zbilji, ponekad s izričajnim udivljenjem, a ponekad s isto takvim primjesama stratuma čovjekove nemile sudbine. Paradoks se sastoji u tome što je Čolaković nemogućnost posvemašnjeg saobraćaja sa svijetom uspješno pretvorio u mogućnost priopćenja svijeta. Rezultat je specifična i polifonijski razvijena slika tako tipizirana i uočena svijeta. Čolaković je nesumnjivo pjesnik razvijene religijske kulture više nego što ćemo to u tekstu osjetiti kao neki molitveni čin ili dnevno primjenjiv vjerski tretman. ■

Prof. dr. sc. Mirsad Kunić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Dva Đerzeleza – Čolakovićev i epski

U dužoj pjesmi/poemi jednostavnog naslova *Đerzelezu Ale* Čolaković "dovodi" ovoga epskoga junaka iz prošloga u svoje vrijeme, kako bi ukazao na nesraz između junakovoga i svog vremena, štaviše, na nemoguće stanje naroda kojemu junak i pjesnik pripadaju. U početnim se stihovima od junaka traži da prođe kroz standardnu ceremoniju pripremanja, kao da će na mejdan drugome junaku, da bi se, zatim, u naglome obratu, od njega tražilo da odloži oružje i, umjesto ljutoga mejdana, prikloni novim okolnostima, kako bi mogao svjedočiti o "mudroj" borbi Bošnjaka protiv dušmanina. S druge strane, slika junaka u dostupnim epskim pjesmama je kompleksna i slojevita i ni u jednom segmentu ne odgovara slici junaka u Čolakovićevoj pjesmi. Stoga se može reći da je pjesnik iz repertoara mogućih strategija posegao za onom koja prošlim događajima i ličnostima pristupa na kreativan način, ne trudeći se razumijevati ih iznutra, već dovodeći ih u svoje vrijeme, sa naglašenom parodijom kao krajnjim rezultatom takve strategije.

I

U sedamdesetitri slobodna stiha dugoj pjesmi *Đerzelezu Ale* Enver Čolaković se obraća najvećem bošnjačkom epskom junaku da pomogne svome narodu u nevolji. Kažem "najvećem" premda mi ni samom nije jasno kako su oni koji su ga tako odredili (Rašid Durić, naprimjer), mogli znati da je najveći – da li po (povremenoj) mitskoj snazi kojom je mogao pobjeđivati vojske, osvajati neosvojive gradove na čelu sultanove vojske, pobjeđivati neustrašive odmetnike ili možda po nečemu drugom – kako su mogli znati kada se zna da do odsudnoga mejdana sa drugim "najvećim" junacima (sa Mujom ili Halilom Hrnjicom, sa Budalinom Talom) nikada nije došlo?

Uz najvećeg junaka obavezno idu najbrži konj (*osedlaj najbržeg ata*) i najoštrija sablja (*najoštriju sablju opaši*). Spremanje konja i oružja, te poseban čin opraštanja sa majkom (ili ljubom, ili sestrom), uz traženje halala – stalna su mjesta junakovih priprema za mejdan u epskoj poeziji. A onda, u četvrtome stihu, tonom drugačijim, kao da su stvari potpuno jasne i kao da treba brzo djelovati, gotovo tonom naredbe, izrečen je i taj direktni poziv da se krene – *i kreni, Đerzelezu Ale!*

Ne znamo još uvijek kuda treba da krene najveći junak niti zašto je baš on izabran i pozvan? U narednim stihovima baca se dodatno svjetlo i otklanjaju nepoznanice – prašina na odjeći, oči umrle i grob kao stanište iz kojeg će junak izaći u "borbu za opstanak Bosne". Ovim insistiranjem na umrlim očima i na tome da junak treba izjahati iz groba pjesnik ne želi bježati od činjenice da je junak već mrtav, da ga želi "oživjeti" i dovesti u svoje vrijeme. Zagrobni prostor (da tako nazovemo junakovo trenutno stanište!), ne baš kompaktan već razuđen i podijeljen, dodatno se sužava i specificira odrednicom "Dženet", najveći junak je očigledno svojim junačkim podvizima zaslužio dženetsko boravište. U registar osobina koje ga čine najvećim idu i one "mumin" i "ponosni Bošnjak".

Možda zbunjujuće djeluju stihovi u kojima našega junaka sa nebesa donose meleci, doduše, opet pred mezar, "do zapuštenog groba". Zbunjujuće je to što se junak prvo poziva da ustane iz groba, a onda ga se spušta sa nebesa; gotovo da stihovi prve i treće strofe istovremeno kontrastiraju i kolidiraju.

Poziv, koji je na samome početku bio prilično općenit, sada se postepeno konkretizira, tako da se od junaka traži da "potegne buzdovan i sablju", jurne "kroz prašnjavu Bosnu" i bori se. Međutim, u istome stihu, prije imperativnog zahtjeva za borbom ide novi zahtjev, koji unosi novu zabunu – "i gledaj". Junak, čija su junaštva opjevana u epskoj pjesmi i tradiciji, koji je kao takav ostao upamćen u kolektivnom pamćenju, od koga se traži da se spremi za mejdana, sada se nalazi pred novim zadatkom – da samo pažljivo posmatra stvari oko sebe.

Naš lirski subjekt bježi u bolju prošlost, pronalazi slavnoga junaka epske pjesme (slavne prošlosti), ali ne da bi se opijao njegovim podvizima u prošlosti, nego da bi ga doveo u svoje vrijeme i pretvorio/transformisao u energiju promjene. Zato od njega traži da opaše najoštriju sablju, uzjaše najbržega konja, potegne svoj buzdovan i krene u juriš kroz prašnjavu Bosnu.

Očigledno je da to što pjesnik želi da mu pokaže ima posebnu važnost za njega i, istovremeno, trebalo bi da ima veze sa junakovim predašnjim junaštvima. Međutim, kada mu želi skrenuti pažnju na ponižene, jadne i bose Bošnjake, zapregnute u izlizani jaram, na uništene čaršije, begovske kule, hanove i tople hamame, na otkrivene žene bez zara i feredže, postaje jasnije zašto ga je ranije, uz poziv da potegne buzdovan i sablju, pozvao da samo jaše i *gleda* (*i gledaj*). Sve dalje šta navodi jesu detalji na koje treba skrenuti pažnju starome junaku, a koje on treba da vidi kao krunski dokaz uništene Bosne.

A onda se dešava naslućeni obrat, od neustrašivog junaka se traži da se ne suprotstavlja i ne diže buzdovan na stražu, već da se pokorno uključi u radnu akciju, da prepusti svoga konja drugome ("dronji") i nastavi pješke, da se odrekne, kada mu zatraže, i sablje, buzdovana i cijele junačke opreme i da nastavi bez konja kružiti Bosnom. Štaviše, ako mu zatraže i njegovu kosu i brkove, neka im dadne, ako zatraže da se odrekne i svojih uvjerenja, neka aplaudira na svaki govor osreći. I, na kraju, kada se kao "šugavi prosjak" sa takvoga puta vrati majci u Džennet, on treba samo da je uvjeri da je sve u redu sa njenim sinom i da su današnji Bošnjaci hrabriji od Đerzeleza, "jer žive i prkose vragu / ljubeć mu lukavo skute / dok smrt mu opaku slute".

II

Pjesma *Đerzelezu Ale* može se čitati kao vapaj, poziv upomoć upućen bošnjačkome epskom junaku Đerzelezu Aliji zbog očajnoga stanja u kome se nalazi njegov narod. Mnogi se neće složiti sa ovim pogledom na stvarnost poslije Drugog svjetskog rata, pjesma je datirana na 16.10.1950., u vrijeme koje se obično karakterizira kao vrijeme kolektivnog zanosa, poleta, optimizma. Iz pjesme je više nego vidljivo da je za pjesnika to vrijeme moglo biti sve osim obilježeno zanosom, poletom i optimizmom. Njegov pogled na tadašnju stvarnost bio je, očigledno, drugačiji – to je za njega bilo vrijeme borbe za opstanak Bosne, vrijeme poniženih, gladnih i bosih, vrijeme bošnjačkoga ropstva, bijede i očaja. Ovakva optika djelimično nalazi opravdanje u ličnoj sudbini, koja je bila obilježena stigmom i progonom Čolakovića u godinama poslije rata, ali i u onim idejama koje su bošnjačko nacionalno pitanje vezivali uz vjersku emancipaciju, a poznato je kakav je odnos vlasti bio prema vjerskim zajednicama. Očigledno je da pjesnikova očekivanja, kao uostalom i očekivanja brojnih drugih bošnjačkih intelektualaca, nisu bila ispunjena pobjedom nad okupatorom i uspostavom nove socijalističke vlasti.

U takvome stanju, stanju neispunjenih očekivanja, pjesnik poseže za

džokerom iz rukava, za junakom iz prošlih vremena, koji je ostao upamćen kao simbol vjerskog i nacionalnog identiteta. Pokušaj oživljavanja mrtvoga junaka iz prošlosti metafora je ideološkoga vrednovanja bezvrijedne sadašnjosti kriterijima superiorne prošlosti. Sa psihološkog stanovišta posmatrano, radi se o svojevrsnom neprihvatanju nepodnošljive sadašnjosti i posezanju za boljom prošlosti, o simboličkom bijegu iz sadašnjosti u prošlost.

Iz sličnih ili istih razloga bosanski krajiški su begovi s kraja XIX i početka XX stoljeća, uz pomoć svojih epskih *pivača*, bježali od tjeskobe austrougarske sadašnjosti u idilu slavne osmanske prošlosti, bez mogućnosti i ambicija da se bilo šta mijenja. Taj sindrom neprihvatanja sadašnjosti, stvarnosti svoga vremena, potpomognut osjećajem bespomoćnosti, postao je, usudio bih se reći, bitnim obilježjem bošnjačkog kolektivnog bića, kojega se nisu u potpunosti oslobodili ni do danas.

Da je prošlost bolja od sadašnjosti, poručivali su uz tamburicu krajiški usmeni pjesnici (Mehmed Kolaković, Salko Vojniković, Ibro Topić itd.), a njihove mecene, begovi, sa odnjegovanim osjećajem za izvanredne opise i ispripovijedane događaje, doslovno se opijale tim slikama, demonstrirajući nesposobnost snalaženja u aktuelnom trenutku.

Čolaković, međutim, preko svoga (glasno)govornika, lirskog subjekta, već u početnim stihovima iskazuje uvjerenje da ta ljepša prošlost nosi energiju koja se može upotrijebiti za mijenjanje tjeskobne sadašnjosti. Štaviše, tu energiju promjene nose u sebi isti oni junaci o kojima su pjevali spomenuti krajiški usmeni pjesnici, junaci poput Đerzeleza Alije. Postavlja se, međutim, novo pitanje: da li to i pjesnik Čolaković na svoj način demonstrira osjećaj bespomoćnosti, pa zbog toga poseže za junakom iz prošlosti, koji će, barem u prostoru fikcije, učiniti ono što ni pjesnik ni njegovi sunarodnici u stvarnome životu nisu mogli? Ili, možda, posezanjem za prošlošću i najboljim predstavnikom u njoj, želi ukazati na izgubljene vrijednosti i energije, pohranjene u takvoj prošlosti?

Ne zaboravljam da se radi o prostoru fikcije, ali ni spoznaju savremene filozofije i teorije da su prostori fikcije i zbilje (ako ih tako atribuiramo) isprepleteni manje ili više vidljivim nitima. Dakle, naš lirski subjekt bježi u bolju prošlost, pronalazi slavnoga junaka epske pjesme (slavne prošlosti), ali ne da bi se opijao njegovim podvizima u prošlosti, nego da bi ga doveo u svoje vrijeme i pretvorio/transformisao u energiju promjene. Zato od njega traži da opaše najoštriju sablju, uzjaše najbržega konja, potegne svoj buzdovan i krene u juriš kroz prašnjavu Bosnu.

I gledaj, i bori se, Ale – nedvosmislenim imperativom obraća se lirski subjekt svome junaku. Na prvo čitanje ove riječi mogu zvučati paradoksalno, uz prethodnu sliku opremanja junaka za

Možda pjesma *Đerzelezu Ale* Envera Čolakovića i ne spada u ponajbolja pjesnička ostvarenja, ali ono što svakako nudi jeste upravo ideologizacija poetskoga diskursa i parodijski tretman nedodirljive nacionalne veličine, štaviše, parodijski odmak od sopstvenoga identitetarnog obilježja

mejdan morale bi da slijede scene borbe sa jednim ili više protivnika. Kao što se vidi iz preostalih stihova, tu nema ni traga od mejdana niti junak dobija priliku da upotrijebi pripremljeno oružje. Štaviše, pred njega se stavlja novi zahtjev, da odloži oružje, sjaše sa konja, da se i obrije, ako to od njega zatraže, i da se prikloni i samo posmatra. Čak mu se daje na znanje šta ga sve očekuje na tome putu, u "posmatračkoj misiji" – to su slike poharane i ponižene Bosne – ali i sugeriše da se ne uzrujava pred takvim slikama, da se ne suprotstavlja, da i sam uzme učešća u radovima na pruzi (radnoj akciji), da aplaudira lažnome govoru o sreći. Tako se od jednog tipičnog junaka, kojega krasi borbeni odnos prema stvarnosti, koji sve stvari rješava borbom i koji je "umjetnik borbe", kako kaže Maximilian Braun, traži da se suprotstavi nekakvim neovdašnjim – gandijevskim! – odnosom prema nasilju, odnosno nenasiljem. Od Đerzeleza se traži da se odrekne svih onih stvari koje su bile dio njegove ličnosti, da se prilagodi novome vremenu i time dâ svoj doprinos u borbi za "novu, sretniju Bosnu".

U ovome tumačenju mogućih značenja i učitavanju mogućih smislova ne mogu razlučiti jednu stvar – da li Enver Čolaković u posljednjim stihovima, a onda u novome svjetlu i u cijeloj pjesmi, stvari podvrgava radikalnoj ironiji ili se, ipak, drži doslovnoga značenja i smisla? Zapravo, ako ćemo biti precizniji, dilema nije pjesnikova (lirskog subjekta!), već moja, čitaočeva, a ako je tako, onda pjesnik/lirski subjekat može biti samo neko ko je 'zametnuo kavgu', sve to lijepo zamrsio, pa se lijepo izmakao sa strane, da uživa u tuđim mukama odmotavanja klupka smisla.

III

Ko je, zapravo, Đerzelez Ale kojemu se pjesnik Enver Čolaković obraća, koliko se njegov Ale podudara ili odstupa od epskoga? Da li pjesnik svoga *junaka*, za potrebe svoje pjesme, mijenja?

U početnim stihovima Čolakovićeva predodžba epskoga junaka Đerzeleza Alije je romantičarski idealizirana: on je najveći junak koji ima najbržega konja, najoštriju sablju, majku koja ga ispraća i dočekuje i koji uvijek staje na stranu slabih. Pjesniku Đerzelezova snaga i junaštva trebaju kako bi u teškim vremenim zaštitio Bosnu i Bošnjake.

Poznato je odranije, koliko god se savremene ideologije upinjale da to podvedu pod nacionalne identitete, da epskoga junaka krasi individualizam, da mu je pripadnost kolektivitetu strana. Slično je i sa našim junakom, sa njegovim pripadanjem ili nepripadanjem, ali je njegova pojavnost, i bez toga, dodatno usložnjena. U ukupnosti pojavljivanja u svim pjesmama do kojih se danas može doći on prolazi kroz određene faze, on se *mijenja*, što je i u pisanoj književnosti tekovina tek novi-

jeg doba. Već sam pisao o fazama kroz koje prolazi junak Alija Đerzelez u svome razvoju,[1] ovdje ću se fokusirati na kriterij ne/pripadanja.

U prvoj, uslovno nazvanoj, *mitskoj* fazi junak Đerzelez Alija ima nadnaravne moći, ima konja nadnaravnih sposobnosti i odlikuje ga (mitski) individualizam ("uvijek radi sam", kako kaže Murat Kurtagić, ili je "alone wolf", kako tvrdi J. M. Foley). Nema ni prijatelja, ni porodicu, čak u jednoj pjesmi (*Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin*, Hörmann I, 1966.) brutalno ubija svoju sestru, demonstrirajući time slobodu nepripadanja čak ni porodici.

U drugoj fazi on je i dalje neustrašivi junak, carski mejdandžija, koji povremeno svoje mitske sposobnosti stavlja u funkciju odbrane sultana i carstva.[2] Do ove potrebe da se ipak nekome služi naš junak je, čini se, došao više iz nekog dubljeg vjerskog poriva da se veže za čvrsto središte, za sultana, svjetovnog i vjerskog vladara, nego što je to bila želja za pripadanjem kolektivitetu.

U jednoj pjesmi Halila Bajgorića iz Stoca *Ženidba Bećir-bega Mustaj-begova*[3] Alija Đerzelez je doveden iz mitskoga u epsko krajiško vrijeme, transformisan iz mitskoga u krajiškog junaka. Preko niza vrlo suptilnih i literarno uspjelih scena Bajgorić sa svojim junakom prelazi dug put transformacije od mitskog individualca do pripadnika krajiške/udbinske zajednice junaka. Dirljive su riječi Alije Đerzeleza kojima se predstavlja i iskazuje želju da se pridruži skupini junaka koju predvodi Mustaj-beg Lički:

Ja sam samac ost'o na vrh kule,
vaja, beže, niđe nikog nemam
– samo Boga i dorata moga –
pa sam za te čuvo na Lijeci
da si, beže, dobar za mlađega,
pa se tebi doš'o pridvoriti,
da mi krojiš krpu i barjaka,
da ja budem četi bajraktare.[4]

Pokušaj oživljavanja mrtvoga junaka iz prošlosti metafora je ideološkoga vrednovanja bezvrijedne sadašnjosti kriterijima superiorne prošlosti. Sa psihološkog stanovišta posmatrano radi se o svojevrsnom neprihvatanju nepodnošljive sadašnjosti i posezanju za boljom prošlosti, o simboličkom bijegu iz sadašnjosti u prošlost.

Iz ovih riječi izbija očaj i tuga usamljenika, ali i epska samoća, tuga junaka o kojemu više niko ne pjeva i koji, zbog toga, želi da se pridruži nadaleko čuvenoj zajednici junaka sa Udbine. Ovu vrlo funkcionalnu i dobro uređenu zajednicu junaka definira/određuje prostor za koji su vezani, a to je prostor uz granicu (krajina i Krajina), i osjećaj pripadnosti udbinsko-krajiškome kolektivitetu.

U posljednjoj fazi Đerzelez Alija se javlja kao "junak" u ženskoj pjesmi, pjesmi koja je, nasuprot epskoga javnog muškog prostora okrenuta ženskom porodičnom ambijentu.[5] Nepoznati lirsko-epski pjevač (ili pjevačica?), naime, počinje tamo gdje je njegov epski prethodnik stao – poslije svih mejdana i poslije dužeg izbivanja od kuće naš se junak mora vratiti svojoj kuli, majci i ljubi. Iz prostora javnoga dokazivanja i borbe za opću stvar junak Đerzelez se mora vratiti u privatni porodični prostor i suočiti se sa posljedicama svoga odsustvovanja. Pitanje pripadnosti porodici više nije uopće upitno, čak se junak drugim nejunačkim sredstvima, pjesmom, dodatno trudi da se ponovo izbori za mjesto u porodici.

Postoji pjesma u kojoj Alija Đerzelez izlazi na mejdan Marku Kraljeviću, pjesma Saliha Ugljanina *Kraljević Marko i Đerzelez Alija*, PN 280, 190 stihova. Također i predaja na istu temu koju navodi Kosta Hörmann u svojoj zbirci "Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini". Ova bi se uloga junaka mogla tretirati kao uloga predstavnika jednog kolektiva, koji se suprotstavlja predstavniku drugog kolektiva. Međutim, u samoj pjesmi nije-

---

1 "Iz nemalog broja pjesama vidljivo je da lik nije kompaktan, sazdan samo od jedne skupine ličnih osobina: u jednima se javlja kao usamljeni junak nadnaravne snage, u drugima kao junak koji postaje dio krajiške družine, a u trećima kao junak okrenut porodici. U skladu sa tim se može govoriti o Aliji Đerzelezu kao: mitskom, krajiškom i porodičnom 'junaku'." – Mirsad Kunić, *Usmeno pamćenje i zaborav*, poglavlje "Alija Đerzelez", CKO Tešanj, 2012, str. 125.

2 Došao sam do sljedećih pjesama u kojima se Đerzelez Alija javlja kao carski mejdandžija:
Salko Vojniković, *Gerzelez Alija, carev mejdandžija*, Marjanović I 1898, 1009 stihova; Murat Kurtagić, *Katal-ferman na Đerzelez Aliju*, Čolaković 2004, 1591 stih; Ibro Bašić, *Đerzelez Alija i od Karlova ban* PN 6596a, 1444 stiha; Ibro Bašić, *Đerzelez Alija i od Karlova ban* (sa pričanjem), PN 291a, 1391 stih; Ibro Bašić, *Đerzelez Alija i od Karlova bane*, PN 291, 690 stihova; Mustafa Čelebić, *Sultan Selim uzima Bagdat*, PN 12404, 986 stihova; Šaćir Dupljak, *Pjesma od Bagdata*, PN 12422, 538 stihova; Hajdar Đozo, *Đerzelez Alija i Starina Novak* PN 558; Hajro Ferizović, *Pjesma od Bagdata* PN 12406, 1436 stihova; Hajro Ferizović, *Sultan Selim uzima Bagdat* PN 12444, 1217 stihova; Suljo Fortić, *Pjesma od Bagdata* LN 10; Suljo Fortić, *Sultan Sulejman uzima Bagdat*, PN 676, 880 stihova; Ragib Gojaković, *Sedam Kralja traže glavu Đerzelez Alije*, PN 12407, 3094 stiha; Mujo Kukuruzović, *Zadarski ban i Đerzelez Alija*, PN1869, 1810 stihova; Sulejman Makić, *Đerzelez Alija*, PN 677, 797 stihova; Sulejman Makić, *Sultan Ibrahim uzima Bagdat* PN 679; Avdo Međedović, *Junaštvo Đerzelez Alije*, PN12379, 2624 stiha; Avdo Tanović, *Komlen kapetan traži glavu Đerzelez Alije*, PN 6313, 95 stihova (nepotpuna); Salih Ugljanin, *Sultan Selim uzima Bagdat* PN 668, 1620 stihova; Salih Ugljanin, *Ženidba Đerzelez Alije*, PN 277, 1368 stihova; Salih Ugljanin, *Ženidba Đerzelez Alije*, PN 277a, 1272 stiha; Mujo Velić, *Tokalija kralj traži glavu Đerzelez Alije*, PN 1913, 614 stihova; Murat Žunić, *Gerzelez Alija ide u Toku*, PN 1935, 442 stiha; Murat Žunić, *Đerzelez Alija dijeli mejdan sa Sibinjanin Jankom*, PN 1936, 567 stihova.

3 Halila Bajgorića, *Ženidba Bećir-bega Mustaj-begova* u zbirci Milmana Parrya, PN6699, 1030 stihova, snimljena 13.06.1935. u Stocu.

4 *Bećirbegova ženidba*, stihovi 236–243.

5 Pjesma *Gjerzelez Alija* u zbirci Mehmeda Dželaluddina Kurta *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, Mostar 1902. godine.

dan od dva junaka ne ispoljava svijest o pripadnosti svome kolektivitetu, sve drugo je naše učitavanje iz našeg vremena. Štaviše, stvari u ovoj pjesmi krajnje su pojednostavljene – oba junaka, u snu, saznaju za postojanje drugog i odlučuju da potraže jedan drugog kako bi se u direktnom mejdanu riješilo ko je veći junak. Potraga za drugim junakom izrasla je iz čiste viteške potrebe za dokazivanjem ko je veći junak.

Iz nekoliko navedenih primjera vidljivo je da naš junak, kao uostalom i junaci iz okruženja, ne pokazuje elemente pripadnosti etničkome, narodnom ili nacionalnom kolektivitetu. Enver Čolaković junaka Đerzeleza Ali-ju, međutim, kao i spomenuti krajiški begovi s kraja XIX i početka XX stoljeća, uvodi u pjesmu kao nacionalnog heroja, a potom od njega traži da se odrekne oružja, konja i junačke opreme i da svjedoči propadanje Bosne i Bošnjaka toga vremena.

U ovome činu pripisivanja osobina koje nisu izvorno vezane uz epskoga junaka mogu se identificirati signali ideološkoga učitavanja, ali i elementi onoga što bi se moglo nazvati pripitomljavanjem junaka. Radi se, naime, o posebnoj *upotrebi* junaka epskih pjesama iz prošlih vremena, prilagođavajući ga, pritom, novom vremenu i novim okolnostima. U književnoteorijskome smislu, ovdje su na sceni najmanje dva problema: jedan je naročito posezanje za prošlošću, za junakom podjednako historijskim koliko i epskim, a drugi – posezanje za književnim likom iz drugoga teksta i konteksta.

Prošlost, koju ovdje personificira epski junak Đerzelez Alija, nije predstavljena na način vraćanja i pripovijedanja *u* prošlosti,[6] kao što to radi Umberto Eko u romanu *Ime ruže*, već se prošlost uzima kao nužni uvjet razumijevanja sadašnjosti. I Mihail Bahtin smatra da "stvaralačko razumevanje ne odriče samo sebe, svoje mesto u vremenu i sopstvenoj kulturi, ništa ne zaboravlja".[7] U Čolakovićevoj pjesmi zapamćeni junak iz prošlosti *doveden* je u neprihvatljivu sadašnjost sa, barem u početku, naglašenom namjerom da je mijenja. Početna namjera, međutim, naglo biva odbačena, kao što, uostalom, i junakovo junaštvo i vrijeme iz kojega dolaze bivaju potisnuti i zaboravljeni.

Tako se Bahtinov imperativ *ništa-nezaboravljanja* okreće u svoju suprotnost i od junaka se traži da se odrekne svojih simbola, zaboravi šta je bio, prilagodi novoj situaciji i na potpuno nov, njegovom i nacionalnom biću stran način, prihvati nepodnošljivu "lahkoću" postojanja.

IV

Zahtjev za odricanjem i zaboravljanjem tako bi se mogao tumačiti kao simbolička manifestacija već prisutnoga procesa odbacivanja i zaboravljanja sopstvenih identitetarnih obilježja, ali i kao parodijska upotreba *slavnoga* nacionalnog junaka. Možda pjesma *Đerzelezu Ale* Envera Čolakovića i ne spada u ponajbolja pjesnička ostvarenja, ali ono što svakako nudi jeste upravo ideologizacija poetskoga diskursa i parodijski tretman nedodirljive nacionalne veličine, štaviše, parodijski odmak od sopstvenoga identitetarnog obilježja. Parodijsko "odmicanje" od nacionalnog junaka prevelike važnosti možda je recept kako treba postupati sa slavnom prošlošću, premda mislim da je to u usmenoj epskoj književnosti više problem nekih drugih prostora. A drugima se ne želim(o) baviti dokle god nam naši pisci skreću pažnju na nas same.

Literatura

Bachtin, Mihail (1986), "Odpowiedź na pytanie redakcji 'Nowyj Mir', u: *Estetyka twórczości slownej,* Warszawa

Bošnjačka književnost u književnoj kritici I – VI, (1998) priredili Đ. Buturović i M. Maglajlić, Alef, Sarajevo

Braun, Maksimilijan (2004): *Srpskohrvatska junačka pesma*, preveo Tomislav Bekić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Vukova zadužbina / Matica srpska, Beograd

Buturović, Đenana (1992): *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo

Čolaković, Enver (1990): *Izabrane pjesme*, Hrvatsko književno društvo, Zagreb

Čolaković, Zlatan (2004): *Mrtva glava jezik progovara*, priredili Zlatan Čolaković / Marina Rojc-Čolaković, Almanah, Podgorica

Durić, Rašid (2000): *Junaci epske pjesme Bošnjaka*, Bosanska riječ, Tuzla

Eko, Umberto (2004), "Postile", u *Ime ruže,* Novosti, Beograd

Gezeman, Gerhard (2002): *Studije o južnoslovenskoj epici*; izbor, prijevod i pogovor Tomislav Bekić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Vukova zadužbina / Matica srpska, Beograd

Hörmann, Kosta (1990): *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini* I-II, izdao Kosta Hörmann, Svjetlost, Sarajevo

Kunić, Mirsad (2012), *Usmeno pamćenje i zaborav*, CKO Tešanj

Kurt, Mehmeda Dželaluddina (1902), *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, Mostar

Lord, Albert B. (1990): *Pevač priča*, Idea, Beograd

Marjanović, Luka (1898): *Junačke pjesme (muhamedovske)*, I i II, (III i IV), sabrao i priredio Luka Marjanović, Matica hrvatska, Zagreb

Schmaus, Alois (1953), *Studije o krajinskoj epici*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

The Milman Parry Collection of Oral Literature, http://chs119.chs.harvard.edu/mpc/ ■

Bilješka o autoru

Rođen 1960. u Tuzli. Osnovnu školu završio u Turiji, a gimnaziju u Lukavcu. Diplomirao 1984. na Filološkom fakultetu u Beogradu, magistrirao 2002, a doktorirao 2007. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Koautorski ili samostalno objavio knjige *Čitanka za treći razred gimnazije*, *Sve moje lektire I*, *Epski junak Budalina Tale* i *Usmeno pamćenje i zaborav*. Kao dobitnik Fulbrightove stipendije boravio na Univerzitetu Harvard u zimskom semestru 2006./07. godine.

Predaje na Univerzitetu u Tuzli.

[6] "Uistinu, ja nisam rešio samo da pričam o srednjem veku. Rešio sam da pričam u srednjem veku kroz usta jednog ondašnjeg letopisca." Umberto Eko, "Postile", u: *Ime ruže,* Novosti, Beograd, 2004., str. 456.

[7] M. Bachtin "Odpowiedź na pytanie redakcji 'Nowyj Mir', u: *Estetyka twórczości slownej,* Warszawa, 1986, str. 474.

Doc. dr. sc. Muris Bajramović, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

Lokljani i *Iz Bosne o Bosni* Envera Čolakovića

U slučaju *Legende,* Čolakovića nije zanimao identitet bošnjačkog romana i njegove razvojne linije. S druge strane, *Lokljani* uopće ne propituju mjesto romana kao izraza i njegove poetičke mogućnosti. Čolaković se naslanja na modele pripovjedačke Bosne i nastavlja sa tom tradicijom, što je ponovno mjesto oživljavanja i nastavljanja tradicionalnih vrijednosti u kojima se zanima samo za likove koji nisu u stanju izgraditi svoj idenitet ili im treba mnogo vremena i muke da se donekle ostvare.

Pedesetih godina, kada su pisani *Lokljani*, u okvirima književne scene dominirale su socrealističke teme, teške priče ili metanarativi prošlosti i prošlih vremena, te Velika priča socijalističke ideologije. Pomjeranje horizonta očekivanja svakako je bila *Legenda o Ali-paši*, prvi put objavljena 1944. godine. Ovaj roman je proslavio Čolakovića i priskrbio mu mjesto omiljenog autora kod čitatelja sve do današnjih dana. Dakako, prije nego što se pročita njegov kasnije objavljeni rad, ovaj roman se čini kao svijetla tačka koja se odmicala od dominantne slike reprezentiranja Bosne u svim njenim mračnim, patološkim i izrazito negativno označenim praksama, ali je kasnije čitalačko iskustvo sa *Lokljanima* i *Iz Bosne o Bosni* potvrdilo da se Čolaković držao *mainstreama* i da nije odstupao od dominantnih poetičkih praksi. Možda bi mi bilo draže da je nastavio u duhu pseudohistorijskog romana i jednog bijega u idilične slike u koje su sa uživanjima mnogi čitatelji/ce zaranjali. Možda je upravo taj prozor u idilični svijet bez traume i danas uzrok oduševljavanja čitalaca njegovim prvim romanom?

Lokljani i *Iz Bosne o Bosni*, roman i pripovijetke, slikaju izrazito negativne slike života malog čovjeka koji se svakodnevno bori za opstanak. *Lokljani*, objavljeni prvi put 1991. godine u Zagrebu, što je, pak, samo po sebi zanimljiva biobliografska činjenica, prate pokušaj uspostavljanja identiteta malog čovjeka Muje, koji je jedna rubna figura. Mujo se uvijek nalazi na granici. To su granice između kulture i civilizacije, geografski određene položajem sela Lokve, granice mogućeg bogatstva i stalno prijetećeg siromaštva, granice porodičnog čovjeka i lutalice, itd. U tom crno-bijelom svijetu te granice su jasno binarnim opozicijama uspostavljene i čine okosnicu Čolakovićevog pripovijedanja. Uz to, postoji jedna konstanta, a to je da Mujo nikada jednostavno ne prelazi te granice, odnosno na jedan mučan i komplikovan način izgrađuje svoj identitet, korak po korak, i to nam pripovjedač iznosi na jedan krajnje jednostavan način. Mujo kao narativna figura upravo je konstruiran u krajnje pojednostavljenim monolozima koji jednostavno ne zaziru u dublje psihologiziranje ili autopercepciju. Uglavnom se njegova pozicija "junaka" kreće unutar zadatih društvenih normi i nikada ne iskače ili ne propituje te norme, već uvijek pristaje na njih. Takav prostor društvenih normi jasno je uspostavljen i u druge dvije pripovijetke: *Sejdin grijeh* i *Balo*, koje isto tako poštuju patrijarhalne vrijednosti i uloge koje nameće društvo, s tom razlikom što *Lokljani* ipak na kraju nude jednu optimističnu sliku budućnosti, dok je u potonjim dvjema pripovijetkama svijet nužno tragičan.

Šta je uzrok ovakvom tipu pripovijedanja znatno drugačijeg od *Legende*?

Da li je tome uzrok pitanje identiteta i modela izgradnje identiteta koje nam književnost postavlja, pa je ta priča jedna velika metafora zla i nemogućnosti da se mali bosanski čovjek ostvari i realizuje i da pronađe sreću, ili su dominantne historijske teme i sve njene nedaće uvjetovale razvojem ovakve jedne velike priče o nazatku, koja će se postepeno razvijati u romanesknom i pripovjedačkom izrazu bosanskohercegovačkih romanopisaca i pripovjedača sve do krvavih sukoba devedesetih i ostvarivanja poetike postmoderne.

Lokljani i *Iz Bosne o Bosni* stvarani su u dominantnim pripovjedačkim modelima, koji se i idejno i poetički nadovezuju na ono što Kodrić označava kao *kanonski kulturalnomemorijski makromodel*, a ističemo *folklorni romantizam* i *prosvjetiteljski realizam preporodnog doba* te *socijalnu literaturu*, odnosno kasnije se ovi modeli nadovezuju na *postpreporodni tradicionalizam* (Kodrić 2012).

U slučaju *Legende,* Čolakovića nije zanimao identitet bošnjačkog romana i njegove razvojne linije. S druge strane, *Lokljani* uopće ne propituju mjesto romana kao izraza i njegove poetičke mogućnosti. Čolaković se naslanja na modele pripovjedačke Bosne i nastavlja sa tom tradicijom, što je ponovno mjesto oživljavanja i nastavljanja tradicionalnih vrijednosti u kojima se zanima samo za likove koji nisu u stanju izgraditi svoj idenitet ili im treba mnogo vremena i muke da se donekle ostvare. Ovdje se on u potpunosti razlikuje od romantičarske koncepcije prostora legende i kreće se više prema realizmu, kao realnosti života, kao koncepciji surovosti, kao ogledalu teškog stanja.

Zapravo su slike u *Lokljanima* često i naturalističke. Mujo je ogoljen do osnova egzistencije, on ne posjeduje ništa, jezikom se koristi šturo i gramatički krajnje nepravilno, stalno ekvilibrira između vjerujućeg čovjeka i sumnjajućeg čovjeka, razapet je između želje da se konstantno dokazuje i nemogućnosti da to ostvari, nema vjeru u obrazovanje i pristaje na tu determiniranost (koju će posinak ipak razbiti odlučujući se na školovanje), ne posjeduje osnovno znanje o politici i dnevnopolitičkim zbivanjima. Njegova egzistencija je osuđena na puko preživljavanje u siromašnoj i trošnoj kućici, a njegov bitak se svodi na biološka pitanja pukog preživljavanja. *Lokljani* su zasićeni ovakvim naturalističkim slikama koje se tek pomalo mijenjaju pri kraju romana, kada se sreća ostvaruje dobijanjem vlastitog poroda, povratom zemlje i školovanjem posinka i, dakako, uspostavljanjem intimnijeg odnosa sa Aišom.

U *Dnevničkim zapisima* 1953. Čolaković piše: "Ne, literat ne može biti život, on nije tako okrutan. Da li sam ja uopće realist? Nije li velik dio moje literature – romantika? Ne! Realnost koju ja dajem mojim likovima i vjerojatnost kojom ih oživljavam nisu romantičarska naklapanja, premda nisu ni crtanje, fotografiranje one vanjske nedoživljajne kronološke i birokratske malograđanske paragrafske realnosti, koju bi uzalud željeli umjetnički oblikovati naši jadni naturalisti, ili humanistički realisti pseudosocijalne literaure, koju diktira vanjska potreba trenutnosti, a ne unutrašnji imperativ kreatora. Realnost moje proze mora biti doživljajna." (Čolaković 1991:302) I u ovom pokušaju *doživljajnosti* Čolaković će se kretati od realističkih slika Mujinog života sa svim bremenima patrijarhalne kulture i težačkog života koji konstantno nadgleda država s jedne, a društvo i zajednica Lokljana u mini panoptikumu, s druge strane. Ispisivanje prostora književne tradicije galerije patoloških tema, motiva i likova, kakve, recimo, na sličan način iščitavamo i u Andrićevim pripovijetkama, može se nazvati *postpreporodnim tradicionalizmom* ili, kako to S. Kodrić definira, *postpreporodni tradicionalizam, čije će osnovno obilježje predstavljati vrlo zorno i upadljivo anahrono kontinuiranje ne samo brojnih poetičko-literarnih već i ukupnih kulturalnih obilježja folklornoromantičarske te, također, prosvjetiteljskorealističke književne prakse s prijelaza 19. u 20. st*. (Kodrić 2012:148), koji onda, prema Kodrićevoj klasifikaciji, periodizacijski ulazi u *politradicijski kulturalnomemorijski makromodel*. I tu Čolaković ekvilibrira između prosvjetiteljskog modela u kojem se slika realistički izraz Muje Halvadžije, sirotinje kojoj je najveći domet ostvarivanje prava na preživljavanje, bez ikakvih dodatnih mogućnosti anagažovanja u politici, vjeri ili nečemu trećem, Bali, invalidnom bolesniku koji je nekada bio zdrav i koji je tijelom bolestan ali u misaonim procesima nije, mada se na kraju pripovijetke samo naznačuje ili pretpostavlja

da se tjelesna invalidnost izjednačila sa mentalnom rezultirajući patološkim ponašanjem, odnosno realizirajući *ono strašno, ono jezovito što se zbilo,* nakon čega se Balo definitivno konstruira i kao ludak: *Još iste su ga jeseni kao pravog luđaka odvukli u bolnicu iz koje se nikada nije vratio na Hrid. Gdje je ukopan i tko ga je ukopao? Zar je to važno?* (Čolaković 1991:295), i Alije Delagije, koji je spreman ubiti svoju kćer samo zato što je sumnjao da je ukaljala obraz i koji je veseo na suđenju kada doktor ustvrdi da obraz ipak nije ukaljan.

Ima nečeg i surovo realističnog u ovim pripovijetkama, gotovo naturalističkog, što u *Dnevničkim zapisima* od 2.12. Čolaković i osjeća i nagovještava. Međutim, *doživljajnost* je ovdje tek naglašena, ona je prigušena i pomjerena je u okvire recepcije čitatelja. Njegovi likovi itekako osjete u punoći doživljajnost svijeta i tragedije koju nose (a tragedija ovdje vreba iza svakog ćoška i u svakom trenutku, pa ni idilična slika porodičnog života Alije Delagije nije dovoljno moćna da blokira tragediju koja slijedi), ali nikada do kraja ne mogu da u dovoljnoj mjeri tu doživljajnost prerade i do kraja da je verbaliziraju. Tako je subjektivnost uvijek pomaknuta u nekoj vrsti odgode koju treba dostići, a pripovijedanje likova o vlastitom bitku ili tragediji je u funkciji tog odsustva, ili naprosto jezičke nemogućnosti uspostavljanja subjektiviteta: Mujo je nepismen i neobrazovan, on procese mišljenja nikada ne može do kraja izvesti, Bali je u bolesti oduzeta mogućnost govora i iskaza, a samim tim i mišljenja, što se na kraju i ispostavlja, a Alija potiskuje racionalni način mišljenja te djeluje afektivno samo kako bi odbranio patrijarhalne norme vrijednosti, koje su, zasnovane na visokim moralnim načelima, mada, paradoksalno, jedna potvora, laž, vodi u ubistvo nevine djevojke. Drugim riječima, svim ovim likovima su govorni činovi nedovoljno razrađeni; oni ili ne mogu ostvariti svoj bitak u jeziku ili im je sposobnost da to učine oduzeta. Mujo uvijek parcijalno koristi jezik, Alija šuti ili jezik upotrebljava u afektu, Bali je oduzeta moć govora, a samim tim i mišljenja. I tim pažljivim ograničavanjem upotrebe jezika kao da se nastoji pokazati nedorečena uspostava subjektiviteta (a samim tim i činjenja), koja, nužno, vodi u ili tragediju kao u potonje dvije pripovijetke ili neki poluidentitet, koji je, zapravo, određen materijalnim dobrima, a tek naznačen duhovnim i vrijednostima ljubavi u životu.

Riječ je o izvanrednom piscu, koji uspijeva da u desetak pripovijetki, koje se mozaično sklapaju u roman, i u dvije nove pripovijetke na krajnje simplificiran način, bez naznaka modernizma ili visokog modernizma, slika stanje jednog naroda u postratnom periodu u kojem se odvija svakodnevna drama preživljavanja. Krajnje iskreno, Čolaković je ovdje tek naznačio mogućnosti propitivanja nacionalnog identiteta iz perspektive čovjeka iz zabačenog sela Lokve, kojem je san obrazovanje djeteta, rađanje plodova na zemlji i zdravlje i napredak stoke.

Nekoliko je zanimljivosti vezanih za *Lokljane*. Kao prvo, ovaj roman, kako ga autor naziva, prvobitno je bio objavljivan kao niz pripovijetki u periodu od 1936–1954. Svaka od pripovijetki jeste cjelina i može da stoji neovisno od ostalih pripovijetki, a na kraju sve zajedno čine roman. Ovo bismo djelo, stoga, mogli nazvati bejt-romanom, odnosno, konceptualno, odnos cjeline i dijela, pripovijetke i romana jeste kao odnos bejta i neke lirske vrste divanske književnosti. Svakako se možemo zapitati kako je onda Čolaković uspio održati pripovjedačku nit, ili kako je uspio očuvati jedinstvenost pripovijetke i cjelinu romana? U svakoj narednoj pripovijetki Čolaković sažeto fabularizira prethodni događajni slijed u jednom, tako da čitalac ima dovoljno informacija koje mu upotpunjuju čitanje trenutne pripovijetke.

Poetički Čolaković ne odudara od sličnih kanonski ustrojenih djela ovog perioda. Slika Bosne i njenih stanovnika podno Bjelašnice zrcali jedno mučno stanje egzistencije čiji je identitet duboko utemeljen u patrijarharnim normama sela kao zajednice i svih etnološko-folkorno-romantičarskih vrijednosti porijekla i svakodnevnog činjenja i odnosa spram zajednice u kojoj se pojavljuje paradoks pseudokulturnih vrijednosti: društvo koje čuva obraz i moralne vrijednosti ubrzo pada na jednostavnim ispitima podjele zemlje, odnosa spram razlike i Drugog, mogućnosti uspostavljanja nacionalnog identiteta, odnosa spram siromaštva i bijede, dugovanja spram države i slično. Za očekivanje bi bilo da je društvo koje je utemeljeno na visokomoralnim normama odavno razriješilo osnove dileme funkcioniranja spram oblika drugosti. Upravo suprotno. Lokve su mjesto raskola u kojem glas junaka koji je iz historijske drame kolektiva bačen u sopstvenu dramu bitisanja. S tim u vezi, možemo se i poslužiti citatom Envera Kazaza koji, tematizirajući savremnu bh. pripovijetku, piše: *Zapravo, taj biografski narativ, unutar kojeg pripovijetka kazuje priču o cjelini pojedinčevog života, značio je razdruživanje od kulture definirane epskim kulturnim kodom i s njom usklađene herojske kulturne paradigme i prelazak na deheroizirani model povijesne priče i s njom usklađenog povijesnog sjećanja. Zato je pripovijetka u bosanskohercegovačkoj kulturi – gdje je njena kratka forma sukladna tadašnjoj razdrobljenosti bosanskohercegovačkog društva, pa je, kako zaključuje Lešić, sam život davao građu pripovijedačima, a pripovjedačku Bosnu proizvela je povijesna Bosna – preuzimajući na sebe ulogu romana označavala i temeljni tranzicijski kulturalni žanr.* (Kazaz 2006:272)

Iz epskog kulturalnog koda, koje *Lokljane* povezuje samo mitska priča o porijeklu, junak je pao u dramu svakodnevnice koja mu ne nudi nikakve oblike razrješavanja egzistencijalne drame, pogotovu što se ona primordijalno veže za zemlju kao izvor blago-

stanja. Svaki drugi narativ će tu isplivati kao marginaliziran, kao što je pitanje nacionalnog identiteta sažeto u pitanju: "Šta smo, babo, Hrvati, Srbi, ili Slovenci, ha?" (Čolaković 1991:203), pitanje koje će država ekspresno u okviru svog panoptikuma prozrijeti i kazniti tako što će *crvenog hodžu* komunista odvesti.[1]

I upravo će jedna takva bezizlazna pozicija siromaha Muje, seljaka, neobrazovanog lika, svoditi na epska sjećanja porijekla, nejasne nacionalne putove i raskršća, neobrazovanje i odsustvo želje za isto pravdanjem pozicije *sjerotinje* za koju nije obrazovanje, nego samo obrada zemlje i na kraju u jednom *happy endingu* dobivanje sina, kao utemeljenom nasljedniku zemlje. Zbog toga nije čudno što ovakvim postupkom ogoljavanja Čolaković simbolički slika stanje jednog naroda, koji na granici civilizacije i prirode pokušava odgovoriti na temeljna pitanja identiteta. Ona su uvijek simplificirana, u romanu realistično, a u nekim crtama i naturalistički predstavljena, pa ne čudi onda što je i roman samo jedno ogledalo takvog stanja. Odnosno, njegovo djelo, *baš kao i djelo pisaca folklornog romantizma i prosvjetiteljskog realizma, posebno obilježava u odnosu na tradiciju malo ili nimalo izmijenjena figura "novih vremena" i povijesnih raskršća te figura doma, porodice i porodičnih vrijednosti, bez obzira na nekad sasvim jasne žanrovske "pomake",* da istaknemo citiranog Kodrića (2012:150), u svojoj reprezentaciji stvarnosti i mimezisa pokušava ostati dosljedan jednostavnom, krajnje realističnom načinu pripovijedanja, sa uprošćenim korištenjem narodnog, uprošćenog jezika psihemskih narativnih figura. I onda se svijet Muje, nejunaka svodi na one vrijednosti koje su mu jedino preostale: porodične vrijednosti. Odnosno, *Lokljani* prerastaju u jednu metaforu stanja ljudskog duha u kojoj je čovjek bačen u probleme egzistencije na koje je osuđen da ih rješava bez pomoći države ili šire zajednice, osim načelnih korigiranja nacionalnog identiteta, koji je, bez prevelike muke "serviran" Lokljanima, dok se pitanja visoke politike vode na drugim mjestima. Da li je to razlog što su ti tekstovi u recenzijama označeni kao "reakcionarni", te nikada nisu mogli biti objavljeni, sve do 1991. poslije pada socijalističke ideologije? Ili je ovo prenebregnut stav tadašnje književne kritike, dok je želja samog Čolakovića bila da jednostavno prikaže opis jednog muslimanskog sela?

Ipak, riječ je o izvanrednom piscu, koji uspijeva da u desetak pripovijetki, koje se mozaično sklapaju u roman, i u dvije nove pripovijetke na krajnje simplificiran način bez naznaka modernizma ili visokog modernizma, slika stanje jednog naroda u postratnom periodu u kojem se odvija svakodnevna drama preživljavanja. Krajnje iskreno, Čolaković je ovdje tek naznačio mogućnosti propitivanja nacionalnog identiteta iz perspektive čovjeka iz zabačenog sela Lokve, kojem je san obrazovanje djeteta, rađanje plodova na zemlji i zdravlje i napredak stoke. Udaljen od svih velikih historijskih tema i visoke politike, ta Čolakovićeva *sjerotinja* okreće se vrijednostima porodičnog života i mikrozajednice u kojoj ljubav čini dominantu i pravu vrijednost. S druge strane su protivteže kvazimoralnih vrijednosti utemeljenih na nejasnim patrijarhalnim normama ponašanja u kojima je osnovna vrijednost bogatstvo domaćina, koje mu priskrbljuje i mjesto u strogo određenoj hijerarhiji poštivanja seljaka u zajednici Lokljana. Ko nema ljubavi ima podjelu kao u priči *Grom je puko* u kojoj se sinovi bogatog seljaka Ostoje dijele i hvataju za vratove jer se ne mogu podijeliti, a cijelom selu je to glavna tema danima, pa se ustali izreka "grom je puko" kad god se Ostojino domaćinstvo spomene.

Tako je ovo roman naslućene ljubavi i nade, prije svega jednog optimizma u bolje sutra, sadržano i u pjesmi povodom rođenja sina: *Ej, najmlađi Lokljanine, / svoga babe lijepi sine...* tako da se rekonstruiranje svijeta poslije Drugog svjetskog rata čini optimističnijim nego što se to na prvi pogled čini. I u tome je razlika u odnosu na Andrića ili Selimovića, ali samo u *Lokljanima*: oni završavaju u optimističnom duhu, *happy endingom*, što i čitatelju daje nadu za nužnu promjenu.

Literatura:

Čolaković, Enver (1991), *Lokljani*; *Iz Bosne u Bosni*, Islamska zajednica, Zagreb

Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo

Kazaz, Enver (2006), *Nova pripovjedačka Bosna (nacrt pripovijednih modela)*, Sarajevske sveske 14 ■

Bilješka o autoru

Muris Bajramović rođen je u Zenici 1977. godine, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Obrazovanje nastavlja u Tuzli na Filozofskom fakultetu, Odsjek za bosanski jezik i književnost, gdje je 2000. godine diplomirao, a 2006. godine magistrirao na postdiplomskom studiju *Književnost u postmoderni*. 2008. je doktorirao na Pedagoškom (sada Filozofskom) fakultetu Univerziteta u Zenici. Autor je knjige "Bosanskohercegovačka metaproza" i priručnika za nastavu "Kreativni postupci u nastavi književnosti", koautorski sa prof. dr. Amelom Alićem. Također, objavljuje u stručnim i naučnim časopisima u zemlji i inostranstvu i autor je preko 30 radova. Učesnik je na brojnim domaćim i međunarodnim konferencijama i naučnim skupovima. Trenutno radi kao docent na Odsjeku za bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici i obavlja funkciju šefa Odsjeka.

[1] Zanimljiv je nastavak dijaloga, koji pokazuje nemogućnost mirenja više elemenata unutar identiteta, ali i bijeg od uspostave nacionalnog identiteta, jer se kasnije i eksplicitno spominju Bošnjaci:
"-Nu, otkud ti to?
- Jedan učitelj veli: Hrvati, drugi : Srbi, a ja bih da znadem, jer djeca sve mene pitaju.
- Ma zar vas to uče? Ljudi smo, reci, težaci, seljaci, Lokljani, eto..." (Čolaković 1991:203)

Doc. dr. sc. Dijana Hadžizukić, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

Semiotika prostora
u pripovijetkama Envera Čolakovića

Nema u Čolakovićevim pripovijetkama upečatljivih lirskih minijatura ni lucidnog poniranja u intimnu dramu pojedinca, ali ima iskrene namjere da se progovori o malom čovjeku i teretu življenja u velikom svijetu. Stoga se posebno interesantnim za proučavanje čine prostori u kojima se likovi kreću, načini na koji su definirani tijelom, interijerom i gradom/selom, te odnosom tijela i prostora kao prepoznavanja simbolike tijela u prostoru.

Najveći dio opusa Envera Čolakovića još uvijek nije objavljen te svako pisanje o njegovoj poetici na temelju poznatih tekstova nije potpuno, a pogotovo ne konačno. Čolaković je stvarao prozu na način i manirom velikog dijela tadašnje "pripovjedačke Bosne" – tradicionalno realistički, tematski socijalno i hronotopski regionalno utemeljenu. U ovoj analizi osvrnut ćemo se na nekoliko pripovjedaka koje čine svojevrsnu cjelinu, a po nekim prosudbama čak i roman. U pitanju su "Balo", "Sejdin grijeh" i ciklus "Lokljani", pripovijetke koje su vremenski situirane u prošlost, gdje su historijska dešavanja tek kulisa, dok su u prvom planu sredina i mentalitet zajednice. Bitan za pripovijetku je pojedinac i njegov odnos prema vanjskom svijetu, nesnalaženje u novonastalim okolnostima ili nesporazum sa svijetom.

Karakteri glavnih junaka nisu složeni niti kompliciran, ali je kroz njih uspješno otjelovljen seljak, trgovac ili gradski siromah, koji u odsustvu produbljenog sukoba sa samim sobom ukazuje na položaj čovjeka u surovim društvenim odnosima. Nema u Čolakovićevim pripovijetkama upečatljivih lirskih minijatura ni lucidnog poniranja u intimnu dramu pojedinca, ali ima iskrene namjere da se progovori o malom čovjeku i teretu življenja u velikom svijetu. Stoga se posebno interesantnim za proučavanje čine prostori u kojima se likovi kreću, načini na koji su definirani tijelom, interijerom i gradom/selom, te odnosom tijela i prostora kao prepoznavanja simbolike tijela u prostoru. U pokušaju čitanja prostornih odrednica u njegovim pričama, posebno se važnim čine "Balo" i "Sejdin grijeh" – jedna hronotopski utemeljena u Sarajevo na samom početku Drugog svjetskog rata i bombardovanja grada, a druga u selo Kasetići nedaleko od Hadžića u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. U obje pripovijetke je moguće čitati tijelo kao prostor identiteta i njegovog narušavanja. Najprije je Balo identificiran putem nakaznog tijela, a njegovi postupci kojima narušava zaštićene prostore čine semantički prelazak granice u prostore zabranjenog, dok su djevojke Sejda i Almasa definirane ljepotom tijela čije skrnavljenje označava fabularno čvorište.

Simboličke vrijednosti prostora u prvoj pripovijetki posmatrat ćemo na dva nivoa – prostor tijela i prostor grada. Primarno pripovijedno vrijeme fabulu smješta u prostor čaršije, i još preciznije, u prostor Ibrahimbegove magaze, te na Hrid, u prostor njegove porušene kuće. U ovom smislu govorimo o bitnoj podjeli grada na čaršiju i rub kao mjesta kulturne i socijalne identifikacije. Uobičajena simbolika (kako je tumači Lotman u smislu uzvišenog i profanog) između gore/Hrid i dolje/čaršija ovdje biva narušena jer je zbog specifičnih kulturalno-geografskih okolnosti u Sarajevu centar moći dolje, a periferija gore. Na Hridu je Balo, i na Hridu su žene (marginalizirane društvene grupe), dok su u čaršiji/magazi najmoćniji i najobrazovaniji ljudi grada. Za razliku od klasičnog evropskog srednjovjekovnog grada, sarajevska simbolička vertikala moći je obrnuto postavljena. Činjenica da i Ibrahim-beg stanuje na Hridu ne mijenja ovu postavku jer je njegova istinska ekonomska, politička i kulturna moć/bogatstvo/magaza/fotelja smještena u čaršiji. U magazi su poredani *mekani minderi* i prostrti *svileni perzijski ćilimi*, a na kožni naslanjač je mogao sjesti samo vlasnik. Prvo narušavanje prostora moći, vremenski podudarno sa početkom rata, dešava se kada Ibrahim-beg najbogatijem jevrejskom trgovcu ponudi svoju fotelju kao privilegirano mjesto "a svi se osupnuli. Ta on nikada nikome ne nudi to mjesto." (Čolaković 1991:274) U pitanju je nedvojben znak da se sprema nešto veliko i strašno i da uobičajene podjele pozicija u prostoru postaju beznačajne.

Protagonista pripovijetke "Balo" čovjek je uhvaćen u procjepu između ljepote emocije i ružnoga tijela, zarobljen i iznutra podijeljen između Ešrefa (nekadašnjeg zdravog mladića) i Bale. Asimetrija Balinog tijela je semiotizirana, i to na isti način kao grad – vertikalno. Ono što je gore: glas, sluh, djelimično vid i razum, u svojoj uskraćenosti pripada periferiji njegovoga bića, dok je ono što je dolje (predimenzionirane mošnje) simbolički naglasak stavlja na njegovu bolesnu, kako unutarnju tako i vanjsku stranu, koja će na kraju pripovijetke nadvladati svu dobrotu ovoga bića. Prekriveno nizom simboličkih značenja tijelo je postalo polisemični označitelj ili groteskno tijelo u bahtinovskom smislu koje "odražavajući prevladavanje granice između tijela i svijeta u mjeri u kojoj prema van okrenuti tjelesni dijelovi, takorekuć, prodiru u svijet." (Lachmann 2002: 406). Njegove *bale koje cure* i *kese među nogama* koje vuče groteskni su prodor u svijet. U tekstu se pojavljuje kao: *hridski kilavac, budalasti Balo, gluhonijemi kilavac, najružnija hridska nakaza, ima buljooki izraz, nesretan je, on vuče svoju sudbinu i kile*... Ogledalo kao znakovno mjesto identifikacije sa samim sobom Balo je davno razbio, a u posjetama brijačnici drži oči zatvorenim. Jasno je da se radi o neprihvatanju tijela kao mjesta identiteta iako za vanjski svijet on i postoji samo po njemu. U toku priče čovjek-protagonista pravi otklon od Bale bježeći u prostore snova, najčešće na groblje[1], gdje postaje Ešref koji voli lijepu Almasu. Njegovo nakazno tijelo ima sva ona značenja koja može dobiti u kontekstu fukoovskog diskursa moći – on nema moć u svijetu razumnih, ali ima "moć izgovaranja skrivene istine, proricanja budućnosti, moć da u svojoj naivnosti vidi ono što mudrost drugih nije u stanju da opazi." (Foucault 2007:9)

Ključni trenutak kako početka rata tako i simboličkog narušavanja prostora Ibrahim-begovog mira i privatnosti označen je Balinom pojavom na pragu magaze[2]. Ulaskom u magazu Balo prelazi granicu između unutarnjeg i vanjskog, siromašnog i bogatog, bolesnog i zdravog, opasnog i sigurnog prostora, a kako se trenutak poklapa sa početkom, rata to je i ulazak neprirodnog i nezdravog stanja u unutarnji smisleni prostor. Prodiranje vanjskog u unutarnje "ekscentrično iskoračenje" je omogućeno "karnevalskom semiotikom" (Lachmann 2002:407). Iako ovaj postupak jeste prelazak značenjske granice, neće doći do "spajanja" jer on ne posjeduje

[1] O groblju, odnosno haremu kao semiotičkom prostoru, pisao je Dževad Karahasan u "Knjizi vrtova", čitajući groblje kao mjesto susreta ovostranog i onostranog. Harem je zabranjeni prostor/vrt i nije javan poput čaršije/trga, u njemu ne vrijede uobičajeni socijalni i kulturalni odnosi, tamo se može sresti "svako sa svakim". Zbog toga Čolaković Balu odvodi na groblje jer tu može "razgovarati" sa mrtvima, može ponovo biti Ešref, može zanemariti svoju ovozemaljsku ograničenost nakaznim tijelom i vinuti se u svijet ljubavi sa idealiziranom ljepoticom. Također, u Balinom slučaju, groblje može simbolizirati i njegovu poziciju u vlastitom tijelu – ono što je duhovnost i što je ljepota zatrpano je, a ono što se vidi – nijemo je.

[2] Svojim tijelom na pragu, simboličkom međuprostoru, Balo je prisutan i u pripovjednoj retroverziji, u trenutku kada se zaljubio u lijepu Almasu i kada ga sluškinja otjera s avlijskih vrata učeći dove protiv šejtana.

jezik. Komunikacija nije moguća, a time ni prekogranično razumijevanje i "miješanje" dvaju svjetova. Pa ipak, nešto se pomjerilo: Balo je vukao gazdu za rukav "iz dućana" i podsjetio na ženu i kćer "gore na Hridu", "a onaj gluhonijemi kilavac (koji) posigurno naslućuje neko zlo, inače ne bi obuven ulazio u njegovu odaju..." (Čolaković 1991:278). U nastavku Balo prvi stiže do porušene kuće, nalazi mrtvu Almasu i odnosi je u svoju kuću, u prostor kojim vlada on. Djevojka je tokom cijele pripovijetke objekat, najprije ljubavi i divljenja definiran putem *crnih očiju, plave kose, vitkog stasa i mirisa mladosti i puti*, a na kraju, u smrti, *hladnih usana i otvorenih očiju* u kojima će Balo prepoznati svoju nakaznost. Njegov pokušaj bijega od samospoznaje u odrazu završit će u užasu ogledala djevojčinih očiju.

Zbog nemogućnosti da prevlada prostor zatvorenosti u ružno tijelo i ovlada svijetom ljepote i ljubavi, Balo skrnavi mrtvo tijelo ljepotice privodeći je na taj način u svoj svijet. Prodiranje ružnoga u lijepo na ovome se mjestu u fabuli dešava i doslovno, fizički, falusnim ulaskom nakaznosti u ljepotu. Ljepota je podređena ružnome na isti onaj način na koji je rat ušao u grad i uništio njegovu smislenost. Ovakav završetak pripovijetke, iako možda neočekivan, u simboličkom smislu potpuno je funkcionalan. U Čolakovićevim dnevničkim zapisima nalazimo ideje za dva potpuno drugačija završetka: u prvom nakaza nalazi Almasino raskomadano tijelo pod ruševinama kuće[3]; u drugom: Balo nosi mrtvo ali lijepo djevojačko tijelo i njega pogađa granata[4]. U prvom prepoznajemo uništavanje ljepote i poovsko-romantičarsku smrt mlade djevojke, u drugom njeno osvajanje ali tek u smrti (što aludira na već poznate ishode simbolički označene u leptirici i plamenu). Tek će treći završetak svojom šokantnošću u potpunosti spojiti semiotiku graničnog prelaska ružnoga u prostore kojima ne pripada i na taj način ostvariti puni smisao pripovijetke.

Tema pripovijetke "Sejdin grijeh" česta je i poznata u našoj prozi. U pitanju je ljubavni grijeh djevojke koji patrijarhalna sredina nikada ne prašta jer je njenim etičkim kodeksom nametnuto vjerovanje da je obraz djevojački važniji od života ili materijalne propasti porodice. Pripovijetka počinje realističnim opisom sela Kasetići, uobičajenog života i težačkog rada porodice Alije Dedage. Zaplet se naslućuje u zabranjenoj ljubavi djevojke Sejde i mladića Hasana, a zabranjena je samo zbog toga što su oboje iz istog sela. Pravilo je da se djevojka mora udati u drugo selo. U početku se čini da će to biti uobičajena priča o ljubavi sa zaprekom – otac je ljut, majka ga moli da oprosti, djevojka plače. Mladić i djevojka se unatoč zabranama zavjetuju jedno drugome uz poljubac u polju. I onda slijedi nagli preokret u kome seoske žene poljubac pretvaraju u gubitak obraza, a otac zaslijepljen mitizovanim etičkim ciljem ubija kćer sjekirom. Pripovijedanje samog čina ubistva je prepušteno ocu: "Ako je bila kriva, kažnjena je, a ako je bila objeda da je jutros obraz izgubila s onim Kloparovim Hasanom – onda je šehit, svetica..." (Čolaković 1991:266). Tragika života okovanog patrijarhalnim nazorima na kraju pripovijetke se produbljuje u očevoj sreći što je na sudu liječnik potvrdio Sejdinu nevinost, potpunom siromaštvu porodice, kao i smrti Alije Dedage "od muke i grižnje savjesti negdje u najmračnijoj ćeliji kaznionice u Zenici" (Čolaković 1991:267).

Vanjski prostor sela i kuće u priči je izrazito semiotiziran, kao i prostor djevojačkog tijela. Sejda se prvi put spominje kao djevojka koja tka na spratu kuće, a prvi put se pojavljuje na stepenicama, graničnom prostoru između gore i dolje. Drugim riječima, u priču ulazi glasom i čitateljskim saznanjem da postoji i da je *gore*. U fabulu ulazi tijelom *visokim i jedrim, trči bosa i radi brzo*. Gore je u svojim odajama i snovima o ljubavi, dolje je u avliji, staji, na izvoru i njivi, ili u gruboj stvarnosti sela. Njen silazak niz stepenice inicira prelazak i urušavanje uzvišenog – od stana na kome veze ljubav do krava i metle – ili, iz sreće u tragediju. Geografski položaj Kasetića "u srcu Bosne, između vječno sniježne Bjelašnice, i niže, a ipak divlje planine Igmana" (Čolaković 1991:251) semiotički je proširen izgledom sela: njegove kuće imaju *kamenite temelje* i *naherene krovove*. Dakle, ono što je dolje: čvrsto je, tvrdo i divlje, a ono što je gore: lijepo i podložno nestajanju kao "blagi sumrak koji se spušta na selo" (Čolaković 1991:251), kojim pripovijetka započinje. Ašikovanje se odvija kroz prozor na spratu, a trač protiv Sejde iznosi Rizvan Kobiljaković[5], seoski muhtar, u donjim odajama kuće. Važan susret djevojke iz familije Delagija i mladića Kloparova desit će se *na međi* koja dijeli njihove njive i spaja zavađene porodice. Granica je u ovom slučaju mjesto susreta ali i mjesto sukoba, a kada Hasan preskoči među, ona postaje i mjesto fabularnog zapleta koji dovodi do tragedije. Muško tijelo prelazi granicu i dotiče žensko, a otac na spratu čuje ime svoje Sejde uz riječ sramota, "problijedje, pa povuče svoju ženu za sobom niz merdevine dolje u kuću, gdje mu je komšinica Hanka u tri riječi rekla sve, više od svega. – Izgubila je obraz!" (Čolaković 1991:264) Očigledna je vertikalna simbolička podjela prostora koja nagovještava očevo srozavanje u krv i smrt u zatvoru.

Sejdino tijelo simbolički ne pripada njoj ni u ljepoti ni u smrti. Selo kao prostor premrežen patrijarhalnim normama i moralom određuje granice njenog kretanja (ona se mora udati tamo gdje zajednica odredi) i mora

[3] "Balina ruka pala na njedra ljepotice, kojoj je bomba poštedjela lice, pa joj modre oči traže u nebu, na suncu, u vedrini dana uzročnika njezine prerane smrti..." (Čolaković 1991:300)

[4] "Nad Šeherom još jure njemački bombarderi, a kilava nakaza na rukama nosi svoju mrtvu ljubav nekud pod zaklon da je bombe ne zdrobe potpuno i da je mogne ukopati. Jedna se bomba smilovala i njemu. Sunčani dan osvjetljava posljednji i jedini smiješak na licu nakaze..." (Čolaković 1991:300)

[5] Ne može se zanemariti ni Čolakovićev izbor prezimena muhtarevog kao izrazito znakovitog!

sačuvati svoje tijelo netaknutim ničim izvana do udaje (opet dok zajednica ne dopusti). Riječima Renate Lachmann (2002:406) kojima komentariše Bahtina, u pitanju je koncepcija službenog tjelesnog kanona gdje je tijelo "prema van zatvoreno, izvana prikazano, neizmiješano i individualno izražajno (...), čije se izrasline, ispupčenja poriču, čiji se otvori koji vode u unutrašnjost prikrivaju." Poštovanje koje porodica iskazuje spram djevojaka (a u pripovijeci se kaže kako su djevojke iz Kasetića "naj naj"), kao nekog zasebnog svijeta u svijetu, traje onoliko dugo koliko djevojka poštuje pravila krutih normi. Ukoliko učine grešku, žene mogu biti kažnjene na najsvirepiji način, a s obzirom da su vlasništvo očeva, mogu biti ubijene i onda kada krivnja uopće ne postoji. U ovakvom svijetu ubistvo vlastite kćeri selo prihvata kao junački čin, dok bi opraštanje značilo vječitu sramotu.

Zbog velikog obima ciklusa pripovjedaka o Muji Halvedžiji ("Lokljani"), na ovome mjestu nije moguće iznijeti kompletnu i detaljnu analizu prostornih odrednica u kojima se protagonisti kreću i koje određuju svojim tijelom. Stoga ćemo iznijeti samo nekoliko zapažanja, prvenstveno ona koje ovaj ciklus čine specifičnim. Ukoliko govorimo o protagonisti, siromašnom Muji, najprije ćemo zapaziti njegovu fizičku karakteristiku simbolički iskazanu jednim zubom, i to *krnjavim*. Kosa mu je sijeda, odijelo poderano i nema njivu. Uskraćenost zbog nepostojanja vlasništva nad zemljom određuje njegov položaj na društvenosocijalnoj ljestvici, a uz odsustvo fizičke ljepote i mladosti Mujo je uskraćen i za ljubav. Njegov unutarnji prostor koji u slučaju Ibrahim-bega definira moć, u Mujinom slučaju postaje teret siromaštva ispisan u doslovnom obrušavanju kućnog krova na njegovu glavu. Kako ciklus pripovijedaka odmiče, tako se Mujo rješava tereta siromaštva, kupuje zemlju i osvaja ženu, gdje i jedno i drugo ispunjavaju funkciju posjeda. Da bi cijela priča imala sretan završetak, on dobiva i sina kao simbolički produžetak života, a posinak postaje najbolji učenik u školi.

Među prostornim odrednicama važnu ulogu imaju mjesta moći koja se uvijek nalaze dolje – do škole ili pilane treba *sići*. Selo Lokve, u koje je priča locirana, nalazi se pod planinom, a svaki silazak za seljaka je poniženje u svijetu moći kojoj ne pripada. Osobito važan centar svih vrsta moći je grad Sarajevo, u koji Mujo odlazi biti nosač ili na liječenje u bolnicu. Odnos prema gradu kao neprijateljskom i zlokobnom, a za protagonistu se svaki nepovoljan susret desio upravo tu, uobičajen je u devetnaestovjekovnom hrvatskom romanu. Od Kovačića i dalje grad je prostor zlih sila koje djeluju protiv siromašnog čovjeka sela, uništavaju ga i *kvare*, čineći ga najprije zbunjenim i isključenim, a zatim iskorijenjenim. Čolakovićev protagonista ne ostaje u gradu kao još jedan među marginaliziranima, nego uspijeva osvojiti vlastiti prostor.

Starija književnost nas je uvjerila koliko su prostori u kojima se priča dešava jednako važni kao karakteri i fabula, dok se u modernim djelima prostor izjednačava sa vremenom i djeluje zajedno sa likovima. U slučaju analiziranih pripovjedaka Envera Čolakovića lik funkcionira u prostoru kao tijelo, ispunjava ga i mijenja sobom. S druge strane, prostor u određenom kontekstu unaprijed postavlja pravila i određuje ponašanje likova. Svaki prijestup dovodi do narušavanja ravnoteže i pokreće događaj dovodeći do izražaja simboličke vrijednosti svih elemenata tekstualne strukture.

Bibliografija

Čolaković, Enver (1991), *Lokljani* / *Iz Bosne o Bosni*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb

Literatura:

Foucault, Michel (2007), *Poredak diskursa*, Zuhra/Karpos, Beograd/Loznica

Lotman, Mihail (2004), *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad

Lotman, Mihail (1976), *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd

Lachmann, Renate (2002), *Phantasia / Memoria / Rhetorika*, Matica hrvatska, Zagreb ■

Bilješka o autorici

Doc. dr. Dijana Hadžizukić je rođena u Kiseljaku 1969. godine. Završila je sarajevsku Prvu gimnaziju, a potom Odsjek za istoriju književnosti naroda i narodnosti SFRJ i srpskohrvatski jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U toku studija je nagrađena Srebrenom značkom Univerziteta i nagradom "Salko Nazečić", 2006. je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu odbranila magistarski rad na temu "Žena u romanima Ćamila Sijarića", a 2009. godine doktorsku disertaciju "Poetski diskurs u bošnjačkom romanu" na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Učestvovala je u radu naučnih skupova posvećenih djelu Ahmeda Muradbegovića (Tuzla, 1998), Bekira Kalajdžića (Mostar, 2002), Alije Nametka (Sarajevo, 2006), Sevdalinka i sevdah (Zagreb, 2009), Dževada Karahasana (Sarajevo, 2010), Meše Selimovića (Pariz, 2010), Derviša Sušića (Prvi filološki susreti, Sarajevo, 2010), Kemala Mahmutefendića (Tešanj, 2010), Abdulaha Sidrana (Sarajevo, 2011), na Prvom slavističkom kongresu (Sarajevo, 2011), na Zadarskim filološkim susretima (Zadar, 2011), na Drugim filološkim susretima u Sarajevu 2012. (tekst o Svetozaru Ćoroviću), na naučnom skupu BZK Preporod u Sarajevu 2012. (posvećen Seadu Mahmutefendiću), u radu naučnog skupa (čiji je jedan od organizatora) o Maku Dizdaru (Mostar, 2012), a naučne i stručne radove objavljivala je u Novom izrazu, Životu, Diwanu, Pismu, Godišnjaku BZK Preporod, Mostu, Slovu Gorčina, Odjeku i Istraživanjima. Član je Matičnog odbora BZK Preporod i Slavističkog komiteta BiH. Od 1995. radi na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, a na Fakultetu humanističkih nauka od njegovog osnivanja, gdje je rukovoditelj Odsjeka za bosanski jezik i književnost.

Književnik Davor Šalat

Slika Boga, svijeta i čovjeka

u poemi Envera Čolakovića *Stvaranje svijeta*

U poemi *Stvaranje svijeta* slika Boga je uvelike bliska islamskoj, kršćanskoj ili judaističkoj religijskoj tradiciji. U slici stvaranja, svijeta i, posljedično tome, čovjekova egzistencijalnog položaja očituju se, međutim, znatniji utjecaji onih religijskih i filozofskih koncepcija koje radikalnije razdvajaju apsolutno od relativnog, esenciju od kontingencije, duhovno od materijalnog. Stoga je Čolaković u spomenutoj poemi, ako gledamo samo na domaći kontekst, blizak kozmologiji jednoga Maka Dizdara, ali i drugih pjesnika, prvenstveno iz Bosne i Hercegovine, koji su tematizirali radikalnu razdvojenost duhovnoga i materijalnoga svijeta, primjerice i u stilizaciji srednjovjekovne duhovnosti bosanskih krstjana.

U prologu *Izabranim pjesmama* Envera Čolakovića, objavljenim 1990. godine u Zagrebu, njegov, danas nažalost već pokojni sin dr. Zlatan Čolaković svjedoči da je u Enverovoj rukopisnoj ostavštini ostalo najviše poezije. Ta poetska ostavština obuhvaća desetke tvrdo ukoričenih svezaka pjesama, a, opet prema riječima Zlatana Čolakovića, "autografi 13 zbirki pjesama sačuvani su u obliku autorovih prijepisa strojem s autorovim ispravkama". U jednom pak intervjuu Zlatan Čolaković napominje da je unutar sve te poezije i sjajna zbirka *Biblijske priče XX. stoljeća*, a unutar te zbirke da je i "veličajna poema *Stvaranje svijeta*". Dodaje da je ta poema Envera Čolakovića nastala u samo jednome danu 1966. godine te da ju je kao njegov pjesnički testament objavio povodom Enverove smrti u sarajevskom časopisu *Život*, zaslugom Alije Isakovića (1977.), a zatim i u *Izabranim pjesmama* (1990).

Riječ je o dvadesetak stranica dugačkoj poemi čija je okosnica biblijska *Knjiga Postanka*, odnosno *Prvi izvještaj o stvaranju*, na samome početku Biblije. Poema se, naime, sastoji od sedam dijelova, a na početku svakog je manje-više vjerno preneseni biblijski tekst o pojedinim danima Božjeg stvaranja. Prije prvog teksta nalazi se pak autorova karakterizacija poeme kao "apokrifne starozavjetne priče poludjelog skolastika napisane u samostanu Monte Cassino na marginu prve glave Knjige Mojsijeve krvlju vlastitom noktom zašiljenim u pero". Nema sumnje da je takva karakterizacija zapravo parafraza Čolakovićeva egzistencijalnog i misaonog položaja pri pisanju te poeme. Ne nalazi se on tada, već dvadesetak godina, u svojevrsnom samostanu, odnosno izoliranosti nametnutoj od tadašnjih političkih i kulturnih vlasti, što ga izluđuje, i ne piše li on sve što piše, a ne mogne gotovo ništa od toga objaviti, krvlju vlastitom, odnosno noktom zašiljenim u pero? Kaže se također da je riječ o "apokrifnoj starozavjetnoj priči napisanoj na marginu prve glave Knjige Mojsijeve". Dakako, poludjeli skolastik, erudit izluđen užasnim vremenom, i može pisati tek apokrif, bolje rečeno svoj subjektivni doživljaj vlastitoga postojanja, Boga i svijeta, koji se ipak neprestance odmjerava o svojevrsni objektivizam svetog teksta, o njegov Božjim Duhom nadahnut, pa zato i kompetentan i autoritetan govor o Bogu i njegovu stvaranju svijeta i, napokon, čovjeka.

Zato poema *Stvaranje svijeta* zapravo uključuje dva glasa i dramatiku njihova dijaloga, pa i protuslovlja. Glas je to, s jedne strane, koji dolazi odozgo, s pijedestala božanske kreacije i Božje objave, a s druge strane, glas navlastito čovjekov, u njegovim egzistencijalnim i misaonim propnjima i grčevima, u svemu što u svojoj nemoći ipak nastoji razumjeti i živjeti. Upravo zato što je ovaj drugi glas zapravo autorov, bolje rečeno, glas svakoga do srži zapitanoga i do kosti ugroženoga čovjeka, na njemu je u poemi i naglasak i on joj daje temeljnu emotivnu i misaonu intonaciju i kolorit. A ta intonacija može u prvome redu biti obilježena zapitanošću, odnosno neodgovorivim, filozofičnim pitanjima ili, naprotiv, snažnim konstatacijama, to jest sugestivnom afirmacijom vlastitoga viđenja kozmoloških i egzistencijalnih stvarnosti. Zapitana intonacija izgleda, primjerice, ovako: "Do toga dana nije bilo dana, / do noći te ni noći bilo nije, / da li je postojalo vrijeme?/ Bez vremena zar može biti prostor?/ Bez prostora sve ništa je u ničem/ il ništa u svemu, il u ničem sve, / il sve u svemu. Kad ne bješe neba / zar je moglo biti onog tko ga stvori / i gdje je bio kad ničeg bilo nije". Konstativna je pak intonacija ovakva: "Zavitla se u prostoru zemlja, / zatutnjala nebom kao grumen tuge, / ko vrisak dijela za izgubljenom cjelinom, / kao plač tame za bezbojnom bjelinom, / kao prokletstvo što mora da se vrti / da se hladi, / da živi".

U suprotstavljenim značenjskim poljima otkriva se, s druge strane, temeljna Čolakovićeva intencija u poemi *Stvaranje svijeta*, a to je supostavljanje i suprotstavljanje dviju stvarnosti. Jedna je stvarnost unutarbožjega svijeta koji je iznad svih zamišljivih binarnih opreka. Bog u toj apofatički, negativnom teologijom iskanoj zbilji, kako kaže pjesnik, "imao je besprostornost ljepšu od vrtuljka planeta i zvijezda,/ imao je bezvremenost, besvjetlenost, bezmračnost/ imao Sve, imao vječno Ništa/ bez dana". Zanimljivo je da tu unutarbožju, bezvremenu stvarnost koja ne poznaje "kletve gibanja" Čolaković više puta apostrofira kao jedan od provodnih motiva, a s njome i poantira cijelu poemu. Jedini, naime, pravi izlaz za stvaranje i čovjeka u njemu na kraju vidi u povratku u Božju cjelinu, i to putem smrti koja "razara/ i opet spaja što je razdvojeno/ i opet skraja što je raskrojeno,/ iz dijelova sačinjava cjelinu,/ bezbojnu bjelinu/ vječnoga svetišta/ svemogućeg NIŠTA".

Druga temeljna stvarnost koju Čolakovićeva poema tematizira jest samo stvaranje i sve posljedice koje su njime prouzročene. Uglavnom, iako priznaje veličanstvenost Božjega stvaranja, autorov temeljni akord u cijeloj poemi je da se već samim stvaranjem pokreće vrijeme, ispadanje iz cjeline, promjenjivost, nemir, sukob i na kraju rat i kaos. Tako pjesnik, na primjer, kaže da je "veliko stvaranje počelo već i razaranje", da mu "kosti lomi bol stalnog rađanja", da je, dapače, već prvi dan stvaranja "prvo pravo prokletstvo, prvi smrtni grijeh". Svaki idući dan Božjega stvaranja autor tako vidi kao sve veće produbljivanje kozmološke tragedije, kao sve veći pad u tamu i prokletstvo: "Zavitla se u prostoru zemlja, / zatutnjala nebom kao grumen tuge, / ko vrisak dijela za izgubljenom cjelinom, / kao plač tame za bezbojnom bjelinom, / kao prokletstvo što mora da se vrti, / da se hladi, / da živi".

Ovdje možemo zaključiti da je Čolakovićeva kozmologija drugačija nego biblijska. Ona biblijska, posebice u *Prvom izvještaju o stvaranju* koji prethodi prvome grijehu i čovjekovom padu, u prvome redu ističe veličanstvenost, dobrotu i skladnost Božjega stvaranja, dakle procesa u kojemu se na vanjski način očituju samome Bogu vlastite osobine kao što su ljubav, mudrost, dobrota, duhovna ljepota, skladnost. Dakako da je zrcaljenje Božjih osobina u čovjeku i kozmosu znatno narušeno i zatamnjeno ulaskom grijeha u ljudsku i kozmičku povijest, ali se takvo iskrivljavanje nikad ne pripisuje Bogu i njegovoj izvornoj namjeri u činu stvaranja, koje i nakon grijeha ostaje izvorno dobro. Čolakovićeva kozmologija, koja je i izraz njegove životne izoliranosti i tjeskobnog prebivanja u svijetu ispunjenom raznim zlima, ipak je drugačije misaono impostirana. On, naime, stvaranje vidi kao proces koji udaljava od Božjega savršenstva, a svijet kao mjesto koje neprestance tone u sve veću tamu i u kojem vlada zlo. Tek vraćanjem iz dijelova u cjelinu, iz tame prema svjetlu, iz kozmološki zlog života preko smrti u izvanprostornu vječnost poništava se proces stvaranja koji je – svojim negativnim determinizmom – bio i jest temeljni uzrok čovjekove egzistencijalne nesreće.

Takva je pak kozmološka koncepcija bliska raznim religijskim i filozofskim tradicijama, primjerice, platonizmu, gnosticizmu, manihejizmu. To u velikoj mjeri podsjeća na drugog velikog pjesnika, Čolakovićeva prijatelja Mehmedaliju Maka Dizdara i kozmolo-

giju njegova *Kamenog spavača,* nadahnutu srednjovjekovnim bosanskim krstjanima. Iako je, posebice u mnogim svojim drugim pjesmama i drugovrsnim književnim tekstovima, Čolaković češće eksplicirao svoju islamsku vjeru, koja, kao i kršćanstvo, vjeruje u dobrotu Božjega stvaranja, on se je u poemi *Stvaranje svijeta* očito donekle približio i nekim drugim religijskim i filozofskim koncepcijama, no – u stalnome obraćanju Bogu - ostao je itekako čvrst u svome monoteizmu. Kozmološku bliskost s Dizdarom u poemi *Stvaranje svijeta* potvrđuje pak svjedočenje Zlatana Čolakovića prema kojem su dvojica pjesnika imala svojevrstan poetski dvoboj pisanja pjesme na istu temu, a on je sa sigurnošću zaključio da su obojica izabrala temu s početka starozavjetne *Knjige Postanka*. Naime, Enverova poema *Stvaranje svijeta* i Makova pjesma *Slovo o postanju* jedine su iz njihovih opusa koje su uistinu vrlo bliske jedna drugoj.

U ovisnosti o kozmološkoj koncepciji, o koncepciji stvaranja svijeta, ovisne su i slike Boga i čovjeka u Čolakovićevoj poemi. Drugačije nego u Bibliji, gdje se kaže da je živ čovjek slava Božja i da je čovjek vrhunac Božjeg stvaranja koje je nužno dobro, u Čolakovićevoj poemi kaže se da dok nije bilo "kletve gibanja", dok nije bilo stvaranja i čovjeka, "veličanstven onda bješe Bog". Njega tada nisu "razdvajali u otjelovljena i bestjelesna Boga" i bio je "vječni mir, *pax aeterna*". Pjesnik tako slika Boga kao Onoga koji svoju savršenost može imati samo u sebi, prije postanka vremena i svijeta, ali ne i u svojem stvaranju, kao Onog koji je uzvišen, apsolutan i dobar, ali ipak – ponešto kontradiktorno – stvara svijet i čovjeka koji su već inicijalno nerazmrsivo klupko života i smrti, dobra i zla, stvaranja i razaranja. Čolaković time uvodi svojevrsni dualizam ne toliko u samu sliku Boga, koliko u sliku stvaranja. Ponekad se, međutim, na temelju takvoga kozmosu inherentnog dualizma, pita i o Božjoj odgovornosti za tragičnu čovjekovu situaciju pa implicite preispituje i samu sliku Boga kao milosrdnog, milostivog, kao Onoga kojega je narav sama ljubav ("I reče Bog i svanu prvi dan,/ to prvo prokletstvo,/ taj prvi smrtni grijeh./ Čiji?"). U Čolakovićevoj poemi slika Boga i dalje je, dakle, strogo monoteistička, Bog je i dalje snažno prisutan i u stvaranju i u cjelokupnoj povijesti, kao i u velikim monoteističkim religijama, ali je istodobno, zbog drugačijeg karaktera stvaranja, svijet u velikoj mjeri ostavio njegovim imanentnim zakonitostima, uglavnom zlih obilježja, koje razrješuje tek smrt, a ne neki spasenjski unutarsvjetski Božji zahvat.

Kad, dakle, nema nekog takvog Božjeg zahvata, kad je čovjek u velikoj mjeri prepušten zloj imanenciji, a spas od svih djelomičnosti i tragičnosti može mu donijeti samo povratak putem smrti u Božju cjelinu, jasno je da je čovjekov ovozemni položaj, kako ga vidi Čolaković, vrlo težak, da je njegov život neprestana borba i muka, da su sva njegova stremljenja na ovome svijetu osuđena na neuspjeh ("U molitvama i uzdanjima, / u sumnjama, borbama, klanjima, / u ljubavi, u mržnji, u gonjenju, / u bježanju prognan on putuje/ od rođenja do smrti, / od jednog prokletstva drugome"). Tako se čovjekova obogotvorena narav, koju mu je dao Bog stvarajući ga na svoju sliku, može ostvariti tek povratkom u, kako kaže pjesnik, "u cjelinu, / bezbojnu bjelinu / vječnoga svetišta / svemogućeg NIŠTA". Čovjek je, prema Čolakovićevu viđenju, "bogolik", ali u isto vrijeme "bogu i sebi robuje, dok ribama i pticama žalosno boguje".

Zaključimo, dakle, da je u poemi Envera Čolakovića *Stvaranje svijeta* slika Boga uvelike bliska islamskoj, kršćanskoj ili judaističkoj religijskoj tradiciji. U slici stvaranja svijeta i, posljedično tome, čovjekova egzistencijalnog položaja očituju se, međutim, znatniji utjecaji onih religijskih i filozofskih koncepcija koje radikalnije razdvajaju apsolutno od relativnog, esenciju od kontingencije, duhovno od materijalnog. Stoga je Čolaković u spomenutoj poemi, ako gledamo samo na domaći kontekst, blizak kozmologiji jednoga Maka Dizdara, ali i drugih pjesnika, prvenstveno iz Bosne i Hercegovine, koji su tematizirali radikalnu razdvojenost duhovnoga i materijalnoga svijeta, primjerice i u stilizaciji srednjovjekovne duhovnosti bosanskih krstjana. ■

Bilješka o autoru

Davor Šalat piše pjesme, književne kritike i eseje, te prevodi sa španjolskoga jezika. Rođen je u Dubrovniku 1968. godine, a cijeli je život proveo u Zagrebu, gdje je diplomirao na Filozofskom fakultetu, i to komparativnu književnost, španjolski jezik i književnost. Novinar je na Hrvatskome radiju - Radiju Sljeme. Godine 1991. dobio je nagradu "Goran" za mlade pjesnike u okviru pjesničke manifestacije "Goranovo proljeće", a kao nagrada sljedeće godine (1992.) u nakladi Studentskoga kulturno-umjetničkog društva "Ivan Goran Kovačić" u Zagrebu objavljena mu je prva zbirka pjesama "Unutarnji dodir". Dobio je i 3. nagradu za poeziju na 1. Susretu hrvatskoga duhovnoga književnoga stvaralaštva "Stjepan Kranjčić" u Križevcima 2009. godine te 2. nagradu za esej na spomenutom Susretu 2010., a rukopis i zbirka pjesama "Tumačenje zime" ušli su mu u najuži izbor za Književne nagrade "Tin Ujević" Društva hrvatskih književnika i "Drago Gervais" u Rijeci. Uz zbirku "Unutarnji dodir", objavio je još pet zbirki pjesama: "Sanjarije krhkog sunca", "Košulja tišine" (Zagreb, 2002.), "Uspavanka pod pepelom" (Zagreb, 2005.), "Murmullo sobre el asfalto" (Šapat nad asfaltom) (Gudalajara, Meksiko, 2008.) i "Tumačenje zime" (Zagreb, 2009.) Također, objavio je i tri knjige eseja i kritika o suvremenim hrvatskim pjesnicima: "Odgođena šutnja" (Zagreb, 2007.), "Posrtanje za alibijem" (Zagreb, 2011.) i "U tigrovoj kući - ogledi o poeziji Tomislava Marijana Bilosnića" (Zadar, 2012.). Bio je suvoditelj Međunarodnog pjesničkog festivala u Zagrebu 2006. godine, koji je organiziralo Društvo hrvatskih književnika. Objavljivao je poeziju, književnu kritiku i esejistiku u mnogim hrvatskim i inozemnim književnim časopisima, a pjesme, eseji i književne kritike prevođene su mu na engleski, njemački, španjolski, talijanski, francuski, poljski i litvanski jezik. Zastupan je u nekoliko antologija i panorama suvremene hrvatske poezije. Član je Društva hrvatskih književnika i glavni je urednik časopisa za međunarodnu književnu suradnju *MOST / The BRIDGE*.

Prof. dr. sc. Stijepo Mijović Kočan

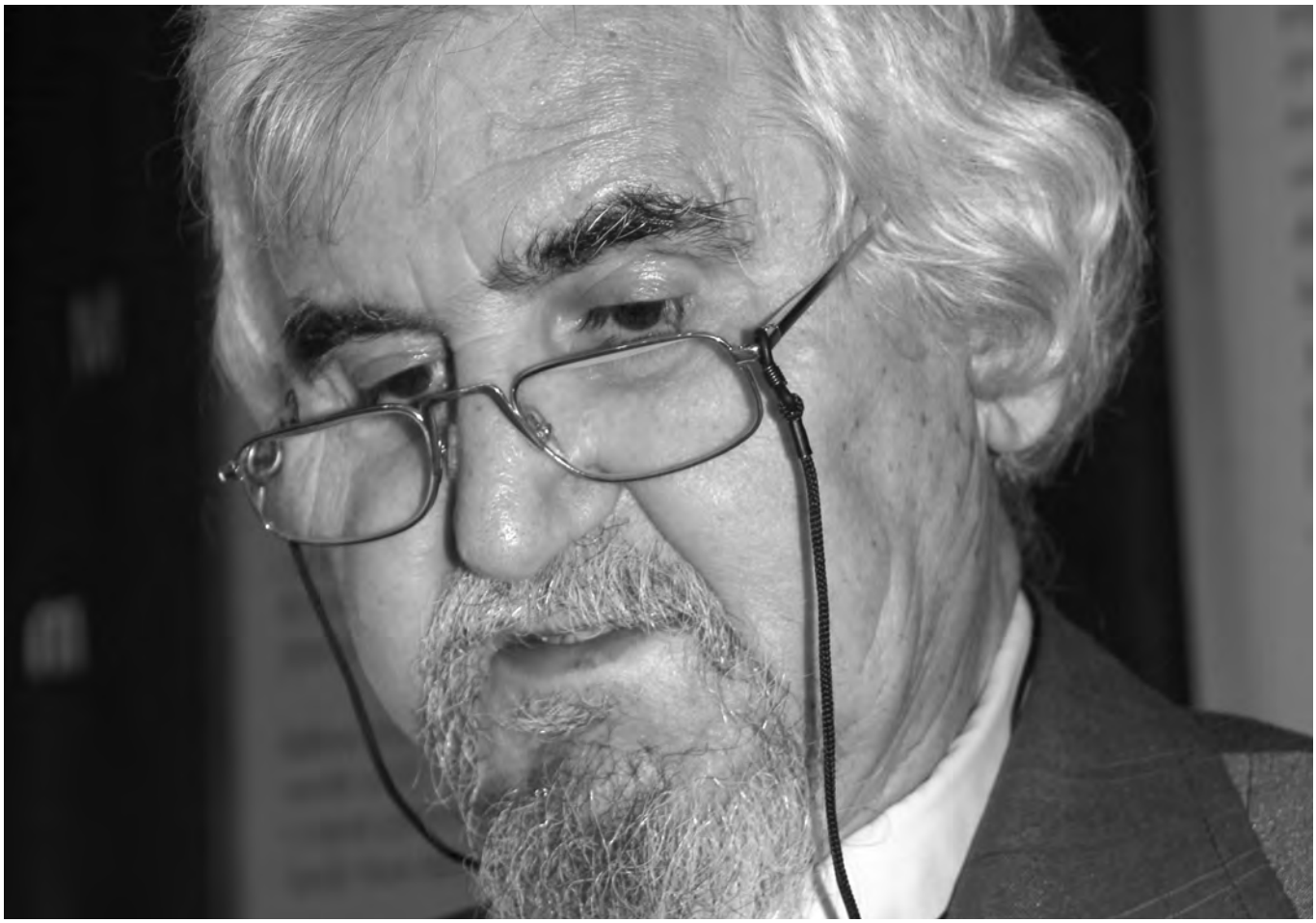

Pogled na *Biblijske priče XX. stoljeća* Envera Čolakovića

Možemo uočiti da su ove biblijske priče – prema onima koji ih pričaju, odnosno onima prema kojima ih pjesnik donosi – zapravo sučeljene biblijskima i posve drugačije od njih, jer bilježe ih ili bezbožnici ili sumnjivci ili vjerolomci ili su izvankanonske ili su naknadno dodane na margine Biblije. Sve imaju kritičan i distanciran odnos prema stvarnim biblijskim pričama i manje-više sve donose sumnju u istinitost onoga što piše u Bibliji ("Lažna je priča o Jobu", čuli smo već da tako kaže bezbožnik, budući da smo svi Jobovi – patnici). Međutim, njihova izvorna spoznaja, bilo u Staromu bilo u Novomu zavjetu, ipak nije upitna, nego se – dakle ustima otpadnika i sumnjivaca raznih vrsta – ukazuje na neodrživost i na suvremenu (dvadesetostoljetnu!) neostvarivost bilo koje od predočenih priča; to je bitna, u sažetku stanovito sveukupna spoznaja ovoga djela. Svaka od priča tomu je usmjerena – suvremenoj spoznaji: o vjeri, o Bogu, o čovjeku… Niti jedna nije optimistična.

Uvod

Biblijske priče XX. stoljeća Envera Čolakovića strojem je pisana rukopisna zbirka stihova čije je objavljivanje i predstavljanje javnosti najavljeno prigodom obilježavanja autorove stote godine rođenja, 14. studenog 2013. u Društvu hrvatskih književnika u Zagrebu. U tomu povodu je i ovaj uvid u još neobjavljeni rukopis koji mi je omogućen dobrotom Esada Čolakovića, književnikova sina.

Zbirka sadrži trideset i sedam tematski srodnih, ali poetički vrlo raznorodnih pjesničkih uradaka, s napomenom da dvadeset i sedmi naslov – *Stvaranje svijeta* – za svaki dan stvaranja u biblijskoj predodžbi donosi samostalnu pjesmu pa je njih tako ukupno četrdeset i tri; prema biblijskomu uvjerenju, naime, Bog je svijet stvarao šest dana, a sedmi se odmarao. Na hrptu rukopisa njegov naslov je nešto drugačiji: *Stvaranje svijeta* i *Biblijske priče XX. stoljeća*. Budući da su sastavci uglavnom duži, rukopis ima sto trideset i četiri stranice. (Naknadno utvrđujem jedanaest ili dvanaest stranica više zbog ponavljanja, odnosno izostavljanja brojeva nekih stranica; riječ je, naime, o naknadno paginiranoj fotokopiji strojem pisanih uradaka.)

Pjesme su nastale između 1960. i 1974. godine, dakle u piščevoj zreloj stvaralačkoj dobi, i u nejednaku ritmu, što nas upućuje na to da je pisao isključivo ponukan svojim nadahnućem. Knjiga je složena kronološki, znači prema datumima nastanka: 1960. napisane su dvije pjesme, obje istoga dana (3. rujna); 1961. četiri, dvije opet istoga dana (29. siječnja); 1962. dvije; 1963. tri (ponovno dvije istoga dana, 30. listopada); 1964. napisano je devet pjesama, 24. studenog i 24. prosinca po dvije; 1965. nastale su tri pjesme; 1966. napisano ih je deset, s napomenom da je tu i sedam naslova *Stvaranja svijeta*, a osim Dana prvog ostalih je šest naslova nastalo istoga dana (31. prosinca, dakle uoči Nove godine), a obje prethodne su napisane 23. studenog; 1967. napisano je pet pjesama, tri istoga dana (30. studenog). Uslijedila je četverogodišnja stanka, da bi 1971. bile napisane tri pjesme, ponovno dvije istoga dana (26. rujna), a ona nastala desetak dana ranije (*Stvaranje čovjeka*, 17. rujna) ubačena je između njih, za što ne vidim nikakva opravdanja te držim da je to slučajno naknadno odstupanje od kronološkoga niza. 1972. pisanje je izostalo, a dvije završne pjesme nastale su 1973. i 1974., obje istoga datuma (7. kolovoza), što također mislim da je puka slučajnost.

Međutim, ne držim slučajnim da su nastanci pjesama gušći oko Božića i Nove godine, dakle oko kršćanskih blagdana, kada su biblijske teme i inače prisutnije u privatnomu i javnomu životu zagrebačke, pretežito katoličke sredine u kojoj pjesnik obitava. Navoditi datume nastanka tih pjesama ima smisla stoga da potvrdim opažanje kako su pjesme plod nadahnuća: nekada ga ima za više naslova u istomu danu, a kada ga nema – pjesnik u dužemu razdoblju ne bilježi ništa. Datumi nastanka koje je autor naveo svjedoče i to da je biblijskim temama, odnosno pisanjem o njima, Čolaković bio zaokupljen vrlo dugo (petnaest godina). Nije suvišno napomenuti da je pisac vrstan znalac Biblije, tekstova i osoba i Staroga i Novoga zavjeta. (Naknadno doznajem da je autor pisao i priče iz Kur'ana te iz Talmuda, što će – svakako – biti zanimljivo istražiti.)

Nakon čitanja odlučio sam Biblijske priče XX. stoljeća prikazati sa svih općih književno-kritičkih prosudbenih motrišta, dakle: estetskoga (o književnoj ljepoti djela), gnoseološkoga (o spoznajama koje donosi), etičkoga (o ćudorednim, odnosno o moralnim sastojnicama), lingvostilističkoga (jezično-načinskog), akribijskoga (vještine pisanja) i recepcijskoga (sa stajališta čitalačkoga prihvata). Osim tih općih, dvadesetak je posebnih književno-kritičkih prosudbenih motrišta, a može ih biti i više: ideološko, nacionalno, pedagoško, rodno, filozofsko, lokalno itd., itd. Nije rijetkost da se neko djelo sagledava i prosuđuje i s vjersko-religijskoga kritičko-prosudbenoga motrišta; s obzirom na temu i naslov (biblijske priče), i to ću gledište nastojati iskazati. I filozofsko motrište bi u ovomu slučaju moglo donijeti vrlo zanimljivih zaključaka...

1. Estetski

Brojni prikazivači književnih djela i književni kritici estetskom karakteru neke umjetnine pridaju temeljno značenje te sva ostala kritičko-prosudbena motrišta podređuju estetskom, odnosno njihovo prosuđivanje vrijednosti djela bitno se i temelji na tomu da se estetska sastojnica gradi od svih ostalih, to jest da je čine sve druge sadržajnice djela (etička, gnoseološka, akribijska itd.). Osobno, skloniji sam razlučivati i sagledavati ih svaku zasebno. U ovomu slučaju to je osobito važno jer predodžba o lijepom mijenja se kao i svaka druga moda, u odijevanju npr., i u svakomu je vremenu stanovito drugačija. Da je u vrijeme renesanse ili baroka bilo tadašnjima pokazati neku današnju apstraktnu sliku ili neku današnju konkretističku ili bilo koju drugu suvremenu i modernu pjesmu slobodna stiha – tadašnji je poklonici lijepe književnosti i slikarstva zasigurno ne bi proglasili lijepom ako bi je i pogledali ili čak i htjeli pogledati kao umjetninu i ljepotu… Slično bi se mogle provesti i Čolakovićeve *Biblijske priče XX. stoljeća* ako bismo ih prosuđivali sa suvremenih estetskih stajališta.

I onda kada su nastale, dakle prije pola stoljeća, te priče nisu pratile tadašnje estetske korake književnosti, bile su, znači, već i tada izvan književne estetike svojega vremena, mogli bismo reći – zastarjele. Tomu najviše pridonosi njihov uočljiv način pjevanja, duge i narativne pjesničke skladbe, odnosno pripovijedanja, a to umanjuje i mogućnosti čitateljskoga prihvata – tim jezikom i tim načinom koji djeluju estetski nesuvremeno.

U mnogo povoljnijemu položaju te će se Priče naći ako se na današnja estetska kretanja ne obaziremo, ako o lijepom sudimo kao o lijepom – izvan vremena kada je nastalo, kao i izvan sadašnjega vremena, dakle izvan svake književne mode ili – nerijetko – pomodnosti. Uostalom, soneti, kojih u ovoj zbirci ima, i danas se njeguju, i onda su se njegovali, a na biblijski ton pričanja na nekim stranicama ili na stih koji podsjeća na antički treba se prilagoditi, - kao što mu se prilagođavamo dok čitamo Homera ili samu Bibliju: ona ima

svoju ljepotu koja nije i naša, ali samo – ne naša današnja. Upravo to "današnja" često unosi zabune ili nanosi estetske štete pojedinomu djelu koje je izvan suvremenih načina pričanja, pa stvara prepreke prihvaćanju djela... Tako to današnje motrište pjesničkih uradaka različito, a nerijetko i posve drugačije od onih jučerašnjih, kada bismo s njega motrili – ovomu bi djelu moglo nanijeti ničim, osim onim pomodnim, nemale štete. Njih će stoga svaki ozbiljan književni motrilac izbjeći.

Međutim, u naslovu se spominje XX. stoljeće; to su dakle (tada!) suvremene priče, premda danas već prošlostoljetne, ali svakako u tadašnjoj, a i u sadašnjoj i svakoj drugoj suvremenosti – obnavljaju biblijske zbiljnosti koje i jesu ispričane na nov način stoga da ukažu koliko su suvremene i svagdašnje, bilo u doslovnomu smislu i tumačenju bilo u odrazu na suvremenost. Tako gledano, estetska sastavnica ovoga djela postaje i vrjednija i razumljivija i prihvatljivija.

Gnoseološki

Što možemo spoznati iz ovih uradaka u svakomu je slučaju značajnije te i samomu autoru – očito je – važnije od načina kako će to postići. Priča dvije tisuće tristo trideset i šesta (u naslovu napisana latinskim brojkama) neobično je da u biblijskim pričama bude prva: "Zabilježena prema sv. Fransoazi Pariškoj", kako glasi njezin puni naslov. U teoriji književnosti i novinarstva takve naslove označuje se kao "zagonetne" ili čak kao "zagonetno paradoksalne", ali zagonetno će biti odgonetnuto sadržajem kraćega sastavka koji je vrstno (žanrovski) teško precizirati: u dvostisima i trostisima (u njih svega šest) govori se što radi jedan običan par, jedan muškarac i jedna žena: strofe se izmjenjuju – njegova, njezina, njegova itd. Prema toj deskripciji, on u prvoj strofi svlači frak i raskapča prsluk, u drugoj je pojeo grah i natapa čvorugave noge, a u trećoj "glavobolju liječi kiselinom", još je "tjedan do prvog". Dok on u prvoj strofi svlači frak, ona sprema svoj raskošan nakit; u drugoj, dok on kiša noge, ona krpa kćeri školsku kutu; a u trećoj, dok on pijano brunda, ona "po stoti put prebrojava novce", "prokleti pijanac", "plakala bi, klela".

Odčitavamo, dakle, tri društvena sloja: bogate (frak, nakit), siromašne (grah, umor), ali još uvijek stabilne (pokrpana školska kuta) te još siromašnije, već ugrožene pijanstvom i propadanjem (ona plače i kune, sutra će opet, "lagati mesaru", kaže pjesnik, ali očito je da su na dnu društva i nesretni).

Kakve to veze ima s Biblijom i zašto je ta priča "biblijska" objasnit će nam – sada, nakon čitanja – onaj zagonetno-paradoksalni naslov. Tisuće je i tisuće takvih priča, ovo je jedna od njih, dvije tisuće tristo trideset i šesta – znači toliko je puta ponovljena – ili je to moguće godina, dakle negdje u još dalekoj budućnosti - očito će i tada biti jednako kako

Datumi nastanka koje je autor naveo svjedoče i to da je biblijskim temama, odnosno pisanjem o njima, Čolaković bio zaokupljen vrlo dugo (petnaest godina). Nije suvišno napomenuti da je pisac vrstan znalac Biblije, tekstova i osoba i Staroga i Novoga zavjeta. (Naknadno doznajem da je autor pisao i priče iz Kur'ana te iz Talmuda, što će – svakako – biti zanimljivo istražiti.)

je i sada i kako je bilo i do sada: društvo je razjedinjeno na bogate i siromašne, te one ugrožene jadom i porocima. U toj kratkoj narativnoj pjesmi on je Adam (piše ispod "njegovih" kratkih kitica), a ona je Eva, navedena u zagradi nakon "njezinih" dvostiha – eto što smo spoznali: ta priča jest biblijska (prema sv. Fransoazi Pariškoj), ali je ujedno i naša, sadašnja suvremena životna pripovijest, slika društva u cjelini.

Taj uvodni uradak je i ključ za spoznavanje u čitavoj knjizi, to jest za njezino razumijevanje i tumačenje, on je paradigmatičan; sve naredne priče, odnosno pjesme, u osnovi slijede i umnažaju ovaj spoznajni uzorak: kakvo je danas ono što je nekada u Bibliji već ispričano.

To se opažanje, odnosno uspoređivanje priča iz Biblije s onima iz suvremene zbilje potvrđuje već u narednoj pjesmi, dvije tisuće tristo trideset i sedmoj: prvi grijeh Adama i Eve danas je "posljednja briga", ionako "u raju više jabuke ne rastu", Biblija je tek jedna od knjiga, a Sveto pismo sada je "roman Françoise Sagan". Naime, tada je - mi stariji toga se sjećamo - "Izvjestan osmijeh", slabašan ljubić te mlađahne Francuskinje, uživao golemu svjetsku slavu, čak i u socijalističkim tiskovinama, ni iz kakvih estetskih ili bilo kojih drugih književnih razloga; i danas je tako, samo što takvih "velikih" i "iznimnih" romana i njihovih spisateljica u sadašnjosti ima na lopate, pa dok je ondašnja razvikana uspješnica bila svjetski poznata i popularna nekoliko godina, današnje spisateljice toga tipa – ako ne dobiju Nobelovu nagradu – na bijeg od zametnutosti te nevažnosti i književne bezvrijednosti na svoju slavu mogu računati – tek nekoliko tjedana. Usporedbe biblijskoga i dvadesetostoljetnoga, dakle i našega vremena, nižu se i u daljnjim spoznajama, u narednim pričama, a sve su u stihovima.

Novozavjetna priča o Jobu i sv. Sebastijanu, o patnji jednoga i čvrstoj vjeri drugoga, je - kako navodi autor - "priča bezbožnika napisana na margine evanđelja po sv. Marku", a bezbožnik nalazi da je "lažna priča o strpljivom Jobu" te donosi spoznaju da je danas svaki radnik, službenik ili čekalac "pred uredom za raspodjelu rada" "jedan strpljivi Job" ili još "sebastijanskiji Sebastijan", ali bez očekivanja raja, "nit kani u njega poći". Dakle, ne pati iznimno i ne vjeruje čvrsto tek pojedinac, patnja je opća, kao i čvrstoća vjere, ali kruta stvarnost rezultira bezvjerjem; i patnici i vjernici ne nadaju se raju. To je dvadesetostoljetna priča, a ona iz dvadeset i prvoga stoljeća se razlikuje od nje utoliko što nikakva "ureda za raspodjelu rada" nema, radnici sami traže posla kojega također nema; trenutno svaki peti radno sposoban u Hrvatskoj je nezaposlen; znači, što dalje, suvremenost, čak aktualnost Čolakovićevih biblijskih priča – sa socijalnoga motrišta – sve je očitija.

Također, novozavjetna je i "priča o

gladnim godinama". Nju nije, kao onu o Jobu i sv. Sebastijanu, "na margine Lukina evanđelja" napisao "bezbožnik", nego "gnjevni vjernik godine gospodnje 1945." i to je jedina pjesma u knjizi koja je vremenski određena; 1945. je, znademo, godina završetka Drugoga svjetskoga rata, ali i "pobjede socijalističke revolucije" i "jugoslavenske narodnooslobodilačke vojske" u Hrvatskoj, a odmah nakon njihove pobjede – slijede golemi, uistinu masovni i krvavi ideološki i etnički pokolji te golema glad, koje je bilo i tijekom cijeloga rata. Mi stariji i toga se svega živo sjećamo. Pjesma ima svega deset stihova, a svi koji su živjeli to vrijeme i čitali pjesme iz toga vremena znadu da su one često zamotane u ne uvijek jasne metafore, nejasne osobito današnjim čitateljima. No, pjesnik ipak izravno kaže da nema "sedam godina gladnih i sedam sitih", kao što su to one biblijske, nego da su "gladne sve", ali – "gladne ljepote, života, radosti, ushita, sreće…", a što skriva metafora "u lijetu mahnitu od noći do noći" u tim gladnim godinama, koje su "hladne i jezivo duge u svojoj kratkoći", mogu znati samo oni koji su te godine preživjeli ili proživjeli ili oni koji su ih makar u cijelosti zbivanja sagledali.

Ova pjesma, kao i sve ostale, dakle, nije nigdje objavljena, niti bi je – duboko sam u to uvjeren – u svim godinama trajanja socijalizma kao političkog sustava itko igdje i htio objaviti, odnosno ne vjerujem da bi se usudio, ma koliko da je metaforična te ništa ne spominje niti ikoga imenuje. Naime, ondašnji su čitatelji itekako dobro znali ili mogli znati što znače te danas nejasne metafore. I samo bavljenje Biblijom bilo je zazorno te ostavljeno isključivo izvan svjetovnog, iako su i Biblija (1968.), a i Kur'an (1969., oboje: Stvarnost, Zagreb) objavljeni izvan religijskoga tiska, što je bilo, s jedne strane, dokazivanje tadašnje demokratičnosti, a s druge, motivirano zaradom izdavača: umjetnici, poglavito pjesnici u biblijske se teme javno nisu pačali. (Nikola Šop npr. i njegove duhovne inspiracije teško su nalazile puta k javnim tiskovinama, izvan religijskih.)

"Priča o tome kako se Savli opavljuju po sv. Anastaziju vjerolomcu" govori o Savlu koji se "prekrstio i postao Pavle", dakle riječ je o prevrtljivcima, o karijeristima, o licemjerima, a ta pojava nije samo vjerska "s čislom" nego i svjetovna i politička "s čekićem u ruci", dakle probitke donosi "mijenjati vjere/ u pogodne sate/ baš kao kravate". "Ništa", tako glasi jedan naslov, a starozavjetnu priču je pod njim "zabilježio bogohulnik u logoru Ausschwitzu - edenu nove Europe krvlju nearijskom na arijskom zidu u ćeliji smrti". (O logoru smrti u Trećem Reichu još je jedna kasnija *Priča o Jobu*, a bilježi je rabiner Isak.) Tu je već iz naslova jasno da je riječ o holokaustu. Duža pripovijest po-

Među pjesmama koje je Čolaković, prema sinovu sjećanju, "rado čitao prijateljima" i koja je, prema istomu izvoru, objavljena u Hrvatskoj reviji 1992., poduža je pričalačko-razgovorna poema *Ressurexit*?, koja naslovom podsjeća na tematski sličnu Kranjčevićevu pjesmu, uostalom kao i Mojsijeva smrt. Ova dva pjesnika povezuje ne samo ta tematska sličnost u biblijskim temama nego i narativno-dijaloška forma tih uradaka.

činje "izabranim narodom" i Jehovom, priča se zapravo povijest, spominje židovski div Golem, Mojsije, Gospodnji sin, dakle Isus, i mnogi drugi zaslužnici i biblijske osobe…ali, bodež sve to potire u ništa, ništa je u ovdašnjoj spoznaji i sam čovjek; bitna spoznaja je da "tisućljeća prolaze u krvi / umiru tirani, rađaju se novi", ali donosi i osoban odnos prema svemu; smrt je "obećana zemlja novoga svijeta", nove Europe, a zatočenika bogohulnika koji sve to bilježi umrijeti "nije strah", kaže on – "jer ne mogu podići oči k nebu".

Ta spoznaja o gubitku povjerenja i vjere u nebo zapravo se ponavlja u raznim prigodama. Uostalom, već smo mogli uočiti tko bilježi ove "biblijske priče XX. stoljeća": ovdje bogohulnik, u prethodnima bezbožnik, pa gnjevni vjernik, pa vjerlomac, a u narednima će to biti "jedan od ljubavnika svete Magdalene pokajnice", zatim je jedna priča "bogohulna farsa slaboumnoga genija", pa slijedi "Kainova ispovijed", koju zapisuje njegov "anđeo čuvar u noći nakon bratoubojstva", zatim opet susrećemo "apokrifni sadržaj po sv. Anastaziju vjerolomcu" u nekoliko uzastopnih uradaka. Jedna je apokrifna priča apostola Barnabe "zabilježena kad je Isus izvršio čudo gospodnje, kako je to vjerno zabilježen govor glupana seljaka", što je apostol izbacio iz svoje zbirke, no to je "za potomstvo sačuvala njegova ljubovca". Slijedi kako se Petar odrekao Krista, ponovno prema znanomu nam već Anastaziju vjerolomcu. Jednu ovdašnju apokrifnu priču "sveti Barnaba nije mogao zapisati jer je nije znao" (onu o tomu kako Isusa boli rame u koje mu se usjekao križ, a Oca mu Boga "svijet boli", oni su obojica "žrtve svoje vjere", Isusove u Boga, Bogove u čovjeka). Slijedi apokrifni zapis poludjelog skolastika, koji kasnije piše i *Stvaranje svijeta* i to "krvlju vlastitim noktom", zatim onaj "bezvjerca koji se u strahu pred inkvizicijom omonašio". "Apokrifno kritično poglavlje evanđelista Marka o svom kolegi Luki" je "spaljeno, a pepeo potopljen u moru"; naslov mu je bio Sumnja ("sumnja u misao da bogosin živjet može dovijek"). Jedan apokrif piše raspop. Saznajemo i "što evanđelist Matej nije zapisao u glavi II. između 18. i 19. stiha" (o poludjeloj Raheli čiji ubijeni sinovi nisu zaslužili spomena ni raja, o kojima nitko nije zapisao nikakvo sveto pismo). Priču o Ruti iz Moaba svojemu unuku skraćeno priča "Abraham, izbjeglica iz Španjolske u Bosna Saraju". Dalje je "izostavljeno poglavlje iz knjige o Mojsiju". Posljednja priča je "zabilježena negdje u XXXIII. stoljeću na margini milijuntnog izdanja Biblije", a naslov joj je *Pax aeterna: božanstveni vječni mir*, "vječno beskrajno NIŠTA".

Iz svega toga lako možemo uočiti da su ove biblijske priče, prema onima koji ih pričaju, odnosno onima prema kojima ih pjesnik donosi, zapravo sučeljene biblijskima i posve drugačije od njih, jer bilježe ih ili bezbožnici ili sumnjivci

ili vjerolomci ili su izvankanonske ili su naknadno dodane na margine Biblije. Sve imaju kritičan i distanciran odnos prema stvarnim biblijskim pričama i manje-više sve donose sumnju u istinitost onoga što piše u Bibliji ("lažna je priča o Jobu", čuli smo već da tako kaže bezbožnik, budući da smo svi Jobovi – patnici). Međutim, njihova izvorna spoznaja, bilo u Staromu bilo u Novomu zavjetu, ipak nije upitna, nego se – dakle ustima otpadnika i sumnjivaca raznih vrsta – ukazuje na neodrživost i na suvremenu (dvadesetostoljetnu!) neostvarivost bilo koje od predočenih priča; to je bitna, u sažetku stanovito sveukupna spoznaja ovoga djela. Svaka od priča tomu je usmjerena – suvremenoj spoznaji: o vjeri, o Bogu, o čovjeku… Niti jedna nije optimistična.

Ništa nova pod Suncem (nihil novi sub sole) stara je, daleko predbiblijska spoznaja, pa tako i ovdje u biti ništa nije posve novo, posve nepoznato, nešto što suvremeni obrazovaniji čovjek ne zna ili ne bi mogao znati. Međutim, svaka od ovih spoznaja čvrsto je utemeljena u priči koja je donosi i u ljudskomu iskustvu, u iskustvu dvadesetostoljetne povijesti. To ovim Čolakovićevim biblijskim pričama daje izvornost, istinitost, snagu i težinu. A osobito svjedoči o autorovoj dubokoj i iskrenoj doživljenosti biblijskih priča: onih negdašnjih, a osobito sadašnjih, koje ga intimno i ljudski očito tište – stoga ih i priča.

Etički

Ovim "stoga ih i priča" ne upuštam se u neko nagađanje o tomu što je autoru bio poticaj nastanku ovih priča, nego sam želio istaknuti na tragu njihovih moralnih sastojnica: svaka od priča ima cilj svojega pričanja - kazati čitatelju (drugomu čovjeku) uočenu spoznaju, predočiti mu svoju umjetninu o njoj s namjerom da bude saslušana, odnosno pročitana. Čolakovićeve spoznaje moralno su iznimno čiste i bezprigovorno ispravne, dakle humane. Kada spominjem tu riječ ("humano"), onda valja odmah dodati da autor, kao i Bog u njegovu shvaćanju, duboko sumnja u čovjekovu čovječnost, čak i Kain ubija brata "da ne bi bio ubijen", a negativni ljudski osjećaji – vlastohleplje, licemjerstvo, lažljivost, ubilački nagoni… još su i jači, a moguće i brojniji od onih pozitivnih koje zovemo humanima. Međutim, duboka sućut, istinsko suosjećanje s nastradalima, s nemoćnima, s društveno ugroženima, a zagovor pravde, istine, poštenja – bitne su moralne odrednice ove knjige.

Kada sam zapažao o spoznaji, to su ujedno i zapažanja o moralu, etičke oznake djela koje su ponekada naglašene već samom spoznajom o moralnim malformacijama i o tomu gdje su one i u čemu su (u biblijskim pričama iz suvremene zbilje). Opet možemo krenuti od prve pjesme, one o Adamima i Evama danas: donoseći slike iz njihovih života, Čolaković već njihovim postavljanjem jedne uz drugu, bogataške uza siromašku Evu, nigdje ne kaže da je na strani one koja se bori da bi preživjela uz muža pijanca, a ne one koja svoje raskošno prstenje zatvara u sef – dovoljno je predočiti ih da bi se moglo spoznati kako je piščev moralni čin već samo uočavanje društvenih nevolja (socijalnih problema) takva svijeta suvremenih Adama i Eva. Kada nam pjesnik - pričalac priča o Jobu i svetomu Sebastijanu te zaključuje da smo zapravo danas svi "po jedan strpljivi Job", otčitavamo opet autorov moralni stav: skrb i sućut za suvremeno čovječanstvo. Kada ovo kažem, podsjećam se da većina suvremenih autora odustaje od toga da svojim pisanjem brine brige čovječanstva; takav pristup manje-više i svi kritici drže neoromantičarskim ili krajnje zastarjelim i estetski nedoraslim recentnim književnim zbivanjima, pisci pišu o sebi, o čovjeku kao pojedincu i o njegovoj sudbini, uglavnom. Čolaković je još uvijek jedan od onih koji ulogu umjetnika vide u brizi i u strahu za sve nas - neosporan je zaključak nakon čitanja ove rukopisne zbirke. Meni osobno taj stav je i bliži i draži.

Preopširno bi bilo navoditi gnoseološke ili etičke odrednice svakoga od ovdašnjih pjesničkih uradaka, no ponešto je ipak najjasnije pokazati primjerom, navodom, pa ću stoga izabrati nekoliko mjesta uočljivijih etičkih jasnoća. Ustima "sv. Anastazija vjerolomca" autor priča o Savlu koji je postao Pavle tako da je popljuvao sve u što je jučer vjerovao. "Da li su današnji pljuvači na jučer / sveci il đavli, / Savli il Pavli" pita se, te odmah označivši suvremeni moralni rasap: "Armija Savala - Pavala danas/ već treći, peti, stoti put mijenja/ vjeru i misli".

U zapisu bogohulnika u Ausswitzu pjesnik se ne zadovoljava tek izricanjem strahota i stradanja židovskoga naroda, on jasno apostrofira i vlastitu bol: "moja bol" (dakle, bogohulnikova!) živi kao i Golem, živ u "strašnom krematoriju", "živ kao Riječ", "il ko moja bol", a zašto: "Zar Hitler nije praunuk Aronov", dakle onoga starozavjetnika koji se "kleo Jahvi na vječitu vjernost?". Već ono spoznajno kazuje ujedno i pjesnikovu etičku vertikalu koja je stalna, od prve do posljednje stranice knjige.

Prevrtljivost ideologa i političara već je poslovična, a "po sv. Barbari" u "apokrifnoj priči" (u svega deset stihova) Petar se Isusu kune na odanost, da bi ga se "treći kad zapjevaše pijetli" – odrekao. Nije u tomu poanta, to je banalno, nego u tomu da je Petar stoga postao "najveći apostol, najsvetiji čovjek" (a i to je već banalno!). No, s etičkoga prosudbenoga motrišta, ma koliko znano i ponavljano i ma koliko za to postojali neki "opravdani razlozi" (Petar se, u naknadnim tumačenjima, Isusa pred rimskim osvajačima odrekao taktički, da bi ga mogao uzdići), to uvijek iznova izaziva pjesnikovu moralnu pobunu i neslaganje s nepoštenima i nedosljednima... Kainov "anđeo čuvar" čuva njegove bratoubilačke porive, "i raj i pakao u njegovu su biću", tuga za usmrćenim bratom ne potire njegovu mržnju čak i kada je već mrtav, a to donosi spoznaju "čovjek je čovjek", dakle sebični gad: "Bratoubojstvo boli, ali snaži". Moralno, to je vrlo dvojbeno, i na osobnom i na obiteljskom i na narodnoj (nacionalnoj) i na ideološkoj i na vjerskoj razini, međutim to je neporecivo tako; da nije tako, ni sukoba i ratova ne bi bilo: etički naglasci miješaju se s onima spoznajne naravi, iz kojih i proizlaze, a ovdje ih razdvajamo samo radi lakšega uvida i jasnijega tumačenja te lakšega prihvata…

Suvremeno čovječanstvo, makar u riječima, u zakonima, u odlukama… nastoji spriječiti da bilo kakvo i bilo čije

(brato)ubojstvo bilo koga "snaži"; učinci jesu ponegdje vidljivi, ali sve ipak teži onomu što pjesnik ovdje najmanje triput napominje kao NIŠTA (božanski mir): to valja dodatno uočiti. Uočavaju se, međutim, spoznajno i etički snažni naglasci, može se kazati, u svakoj od četrdesetak ovdašnjih pjesama/priča. Ograničit ćemo se na još tri sadržaja koje je autor rado čitao "uskome krugu prijatelja". Napominje ih i izdvaja Zlatan Čolaković, također pjesnikov sin (na žalost pokojni), pisac kraćega predgovora ovomu rukopisu te sastavljač njegovih izabranih pjesama.

Stvaranje svijeta, poema sastavljena od sedam pjesama u toliko dana koliko je Bog stvarao svijet, predahnuvši onoga sedmoga dana. U Danu petom – kada plodi svijet živim bićima – pita se "zar je to ljepota života", rat riba (gdje veća jede manju, op. aut.), rat ptica, ali - to je "rat za život pomoću smrti", zaključuje naizgled u sebi sukobljeno. Međutim, "mudra je Vrhovna mudrost", a ona (Stvoritelj Bog) nalaže: "neka jači živi / a slabiji neka se i njemu i meni / (Bogu, op. aut.) i životu što ga ima / raduje i divi". "I tekla je i tekla je / krv", kako dalje kaže "poludjeli skolastik" iz naslova, pjesnikov glasnogovornik, a i mi znamo – teče i teći će ljudska krv da bi se ostvarivala Vrhovna mudrost o kojoj autor nema dvojbe: i u Danu petom i u Danu šestom, kada je stvaranje svijeta dovršeno, stvaranje je ujedno i razaranje, ("završi stvaranje, počinje razaranje"), a oba dana stvaranja svijeta zaključuju se riječi "amen!" (neka bude tako!)

Dan sedmi, "Dan Gospodnji", nastavlja misao o stvaranju koje je ujedno i razaranje, jer Bog "opet spaja što je razdvojeno/ opet skraja što je raskrojeno" i "iz dijelova sačinjava cjelinu", koja je međutim, "bezbojna bjelina / vječnoga svetišta/ svemogućeg NIŠTA" (ovdje već napomenutog). Time NIŠTA (verzalom, velikim slovima kojih drugdje nema, osim u slovničkoj ulozi) završava i cijela knjiga, odnosno završna pjesma / "priča o Pax aeterna" , kako je već rečeno, "zabilježena negdje u XXXIII. stoljeću na margine milijuntnog izdanja Biblije". Time, eto, nije više riječ ni o etičkom niti o spoznajnom, nego, prije toga, o mudroslovnom poniranju u SVE, no to prelazi okvire ovoga uvida i potiče poseban filozofski ogled te i takvo sagledavanje.

Među pjesmama koje je Čolaković, prema sinovu sjećanju, "rado čitao prijateljima" i koja je, prema istomu izvoru, objavljena u Hrvatskoj reviji 1992., poduža je pričalačko-razgovorna poema *Ressurexit?,* koja naslovom podsjeća na tematski sličnu Kranjčevićevu pjesmu, uostalom kao i Mojsijeva smrt. Ova dva pjesnika povezuje ne samo ta tematska sličnost u biblijskim temama nego i narativno-dijaloška forma tih uradaka. Susret Isusa i Pilata u Čolakovićevoj pjesmi sličan je onomu u Bulgakovljevu romanu *Majstor i Margarita*. Naime, Isus pred Pilatom izvede čudo ozdravljenja njegove glavobolje, kod ruskoga romanopisca prije uskrsnuća, a čudo pomlađivanja svojega suca u Čolakovićevu spjevu dogodi se nakon uskrsnuća. Temeljna etička dvojba ovoga prikazanja jest u stihovima "gdje graniče Istine svete/ od Laži jednako svete" (i Istina i Laž napisane su velikim početnim slovom). I jedna i druga zapravo su piscu ove knjige u više navrata i u različitu kontekstu zanimljive Bulagakov upravo na etičkoj razini.

Treća svojim prijateljima rado čitana Čolakovićeva pjesma je već spomenuta Mojsijeva smrt. Kao i u Kranjčevića, Mojsije je velikan koji se sav daje svojemu narodu, no ovdje ga narod ne proziva i ne odbacuje, kao u pjesmi znamenitoga Senjanina, nego "plače narod izabran" nad mrtvim vođom koji nije dočekao ući u obećanu zemlju, ali koju je Kanaan osigurao svojemu nasljedniku. Međutim, u oba pjesnika moralna je razlika između naroda i vođe slična. I ovdje moralno uzvišena vođu "žare brige žarke za svoj narod", no okružen je izdajom, varkama i pohlepom a narod je kvaran i moralno nepouzdan. I Čolakovićev Mojsije je, dakle, kao i Kranjčevićev, tragičan lik, ali narod ovdje o njemu i ne ovisi nego: "Imat će narod ono što zasluži", jer "svoju sudbinu vazda sam on kroji". Mogli bismo to ovdje nazvati relativnosti uloge bilo kojega vođe. Pjesma je inače jedna od dojmljivijih u knjizi, pisana u formi niza (ne vijenca!) soneta.

Moralne i spoznajne osobine ove zbirke autoru su, zaključujem, važnije od ostalih njezinih sastojnica. A kada smo već spomenuli Kranjčevića, jednoga od najvećih hrvatskih pjesnika, kako se općenito drži, pojedine pjesme ove zbirke ne samo da podsjećaju na njegove i da dijele s njima etičke i spoznajne trenutke iz Biblije – Čolakovićeve neke ovdašnje pjesme i inače su uz bok Kranjčevićevima.

Lingvostilski

Jezik zbirke je ispravan hrvatski, s tu i tamo, ali zbilja rijetko, ponekom riječi koja iz te ispravnosti "strši" (npr. "čorba"), a nije na mjestu uporabe stilski obilježena tako da bi baš kao takva bila nužna, dojma radi. Neke blage lektorske intervencije jedva da su i potrebne ("sa križa" / s križa, "uz stih" / uza stih, npr.), ne zbog neznanja, pjesnik je, vidi se, vrstan poznavalac jezika, nego iz drugačijega mu pristupa, osobito pravopisnog. Staložen, ozbiljan i smiren jezik i izričaj označuju sve ovdašnje radove. Naići ćemo ponekada na vrlo slikovite, a rijetke pučke riječi koje osvježavaju stih ("mršo", npr. "ostani, mršo, za vječnost prikovan", riječ je o Isusu na križu). Uopće, Čolakovićev je jezik domišljat i slikovit, slikovita su mu i pripovijedanja.

Budući da je knjiga nastajala povremeno, tijekom desetljeća i pol, nužno je načinski necjelovita, dakle stilski je vrlo raznorodna. Uostalom, riječ je o stihovanim cjelinama koje su neke svaka od njih neke zasebno djelo s vlastitim osobinama. Počinje, dakle, narativnim slobodnim dvostisima (Adam) i trostisima (Eva), no slobodna će stiha biti u svega tri kraće uvodne pjesme; dalje se rimuje, ali ne strogo, nego spontano, u nejednaku metru. Nastavit će se narativnim ritmiziranim stihovima, bez srokova, u također nejednakim strofama, kako ih diktira smisao neke misaone ili izričajne cjeline. Ponekada su te kitice pisane i geometrijski, ne i pravilno ili dosljedno tako, nego i to uglavnom spontano i slobodno, kako unutarnji ritam kazivanja to zahtijeva.

Pjesnik se ponekada izražava sonetima, nerijetko nizom soneta, a jednom su mu zvonini pisani obrnuto, ne uobi-

čajeno: prvo tercine, a potom kvatrine. Jedan rad (*Odluka Jude Iškariota*) počinje kao vijenac soneta, dakle posljednji stih prvoga neke prvi je stih drugoga, zadnji drugoga neke prvi trećega itd. Međutim, tu pravilnost u postupku poštuje samo u prvih pet tamošnjih zvonina; i dalje jesu soneti (naredna dva), ali ne više u pravilnosti vijenca soneta, nego su formalno (ne i sadržajno) neovisni jedan o drugomu, da bi i dalje bile i kvatrine i tercine, ali ne više i soneti, znači dva četverostiha plus dva trostiha, ukupno četiri, nego ih ima čak sedam, slobodno poredanih. Sve to svjedoči kako je autoru sadržaj zapravo znatno važniji od forme. On metriku, neosporno je, dobro poznaje, ali se ne zamara sustavno je poštivati; koristi je kako mu odgovara.

Jednako ležeran znade tu i tamo biti i u rimovanju pa i u metru, ponekada propusti slog više, što se ritmu pjesme baš i ne dopadne, pogotovo ako i stanka (cezura) nije tamo gdje se očekuje da bude, ritma radi, naime ako "luta" pa je u jednomu stihu dvanaesterca, koji je u tzv. vezanim formama najčešći, stanka nakon šestog, a u narednomu nakon petog sloga (npr. "Mržnja kao plamen u dnu srca gori. / Odlučio sam, odustati neću"…, u spomenutoj pjesmi). No, sve to treba pripisati već rečenoj prevazi značaja sadržajnoga nad formalnim. Ipak, formom pjesnik znade itekako suvereno vladati, primjerice u slobodno rimovanim tercinama, u poemi *Sumnja*, npr. Osobito suvereno vlada slobodnim versom u nesputanim strofama kojima pridaje biblijski narativan ton, stamena ritma, primjerice u *Stvaranju svijeta*. U drugomu dijelu zbirke prevagu odnose duže stihovane skladbe narativna tona i posve slobodna stiha, nejednaka metra. To su zapravo doista neke priče, čak poduže priče, ali kazane stihovima (to je i inače jedna od osobina ovoga pjesnika). Duža pripovijedanja ponekada imaju vrlo dug stih, podsjećajući nas na antički aleksandrinac klasičnih spjevova.

U svemu, i sadržajno i stilsko bogatstvo i raznorodnost kao posljedica toga kako je knjiga nastala, u dugom slijedu godina, kada bi se javilo nadahnuće, vjerojatno i bez nakane pisanja nekoga cjelovita djela, nego samo s misli da se biblijski sadržaji slože jedan uz drugi. Tako je djelo nastalo zapravo spontano, to jest, riječ je o više lingvostilski posve različitih i u raznim datumima nastalih poetskih uradaka koje povezuje jedino tematska bliskost. Posljednji uradak (*Pax aeterna*) posljednji je i napisan, tada već moguće a i vjerojatno s pomisli da će do tada nastali tekstovi o temi Biblije biti samostalna knjiga – premda za života ništa od toga nije objavio – te joj je dodao dojmljiv završetak, razvivši već korišten motiv o nestanku svega i vraćanju u ništa: kada se ostvari zamišljena bjelina u onomu vječnomu miru, to vječno beskrajno NIŠTA, onda će i "Biblija cijela pasti u zaborav šutnje", a ratova i zala "među ljudima glupim", kako doslovno kaže, više neće biti, jer neće biti ničega. Sve to nas ponovno vraća temeljnim silnicama ove knjige: spoznajnim i moralnim. To završno ništa zapravo vidim kao pjesnikovu pobuna protiv svega zlog i nemoralnog što on nalazi osobito u suvremenim biblijskim pričama.

U zapisu bogohulnika u Ausswitzu pjesnik se ne zadovoljava tek izricanjem strahota i stradanja židovskoga naroda, on jasno apostrofira i vlastitu bol: "moja bol" (dakle - bogohulnikova!) živi kao i Golem, živ u "strašnom krematoriju", "živ kao Riječ", "il ko moja bol", a zašto: "Zar Hitler nije praunuk Aronov", dakle onoga starozavjetnika koji se "kleo Jahvi na vječitu vjernost?". Već ono spoznajno kazuje ujedno i pjesnikovu etičku vertikalu koja je stalna, od prve do posljednje stranice knjige.

Akribijski

Pjesnici i svi ostali književnici često se služe tuđim ustima da bi izrekli ono što bi u njihovim vlastitim zazvučalo manje uvjerljivo ili (pre)više samodopadno, ali i da bi se sagledala mišljenja i stavovi mimo onih piščevih. Da Čolaković, kao književnik s imenom, ugledom i aureolom nagrađenika (Matice hrvatske) za književne zasluge kaže ono što smo netom čuli, dakle da će "biblija cijela pasti u zaborav šutnje", moglo bi zazvučati u najmanju ruku nedopadljivo. Međutim, ako je to tek nečija, neimenovano čija manuskriptna zabilješka negdje na margini čak milijuntnoga primjerka Biblije, i to ne danas, nego u dalekoj budućnosti, čak za milenij i duže – onda se to i čita i shvaća i prihvaća posve drugačije; kao nečija pretpostavka, nečije – ne kaže se čije – slobodno razmišljanje. A očito je da Biblija i tada traje, i to u milijunskoj nakladi.

Iz pjesama lako uočavamo da je Čolaković, pjesnik, brižnik za čovjeka i čovječanstvo, najblaže rečeno nezadovoljan, uznemiren, ponekada zgranut, zaprepašten, ucviljen, čak i stvaralački srdit zbog zala suvremenoga svijeta: zbog ratova, zbog nepravdi, zbog ubojstava, licemjerstava, krivokletstava, pohlepa… a svemu tomu korijenje nalazi u biblijskim pričama, osobito u njihovim suvremenim inačicama. Čitanjem ove zbirke pjesama, to postaje sve jasnije i jasnije, u to sumnje ne može biti: sva su zla već zapisana u Bibliji. Danas se sva ona samo obnavljaju i umnažaju (svatko od nas je mogući Job, patnik, a pravednik), što osjećajna pjesnika i skrbnika o dobrobiti svijeta, ne može činiti sretnim...

Vještina pisanja, a ta je vještina ovdje temeljna, upućuje na to da nezadovoljstva onim što kazuju biblijske priče iznesu već napominjani sumnjivci s rubova društva: bezvjerci, vjerolomci, bogohulnici, raspopi, glupani-seljaci, lažni monasi i slična bratija… Uglavnom, otpadnici ili društveno nevažne osobe. Oni to i smiju, ionako su već to što i jesu – nepoštivaoci biblijskih priča, preciznije – onoga što one kazuju. Ljutiti stoga. Akribijska vještina – savjesnost i temeljitost – nešto je manja u autorovoj kakvoći baratanja jezikom i načinom njegove uporabe, a uočljivo veća u ovladavanju poetičkim uzorcima zbog postizanja što snažnijega dojma, učinkom prepasti i poticanja na razmišljanje i

samostalno zaključivanje. Čolaković pokazuje majstorstvo u spisateljskim postupcima, ma koliko da njihov kroj nije prema recentnoj modi, kako je i napomenuto: ne računaju na trenutan učinak, nego na trajnije bivanje, na stalnije zaključke.

I sam apokrif, kojemu je izvorno značenje u grčkomu *skriven* ili *tajan* - dakle zapis koji ima i skrivena značenja, ali u judejskim i kršćanskim zapisima nije nužno i vjerodostojan pa ni istinit - a gotovo svi su tekstovi naglašeno i jasno rečeno apokrifni, ostavlja mogućnost da se govori nesputano. Osobito ako govore rubne osobe, bezvjerci i slični im, koje njihov društveni položaj ne obvezuje na društveno priznatu (oficijelnu, "službenu") istinu. Upravo stoga mogu zazvučati istinitije. To je temelj ovdašnjoj spisateljskoj vještini…

Recepcijski

To što apokrifne tekstove pišu vjerolomci, bogohulnici i ini njima slični – olakšava njihov prihvat: čitatelju je tako lakše usvojiti ih, ne obvezuju na istinitost, ma koliko da je izgovaraju. Suprotno tomu, nevjerničke, pa i bogohulne opaske u ponekim stihovima kao i kritičko propitivanje biblijskih sadržaja – doimajući se na tragu razmišljanja Ernesta Renana (1823.- 1892.) i njegova *Isusova života* (1863.) – isključuju širok i brojan, osobito vjerničko-religijski čitalački krug. Dakle, prije sagledavanja recepcije ove zbirke, moramo utvrditi tzv. socijalnu adresu: kojemu je društvenomu sloju knjiga upućena.

Adresirati ove apokrifne priče bilo komu izvan uskoga kruga intelektualaca – mislim da bi bilo posve pogrešno. Štoviše, čak i uzak intelektualni krug preširok je za njezin prihvat, dakle za njezino valjano usvajanje. Naime, čitati je može svatko pismen, ali vjerodostojno je pročitati i prihvatiti je u punini njezinih gnoseoloških, etičkih i filozofskih sagledavanja mogu ipak tek rijetki, posve inokosni intelektualci. Kada to kažem, mislim na one čitatelje koje ne sputavaju nikakvi ni vjerski ni ideološki ni politički niti bilo koji svjetonazorni obruči. Ukratko, njezino čitanje je svima dostupno, jer ni jezikom ni stilom nije zahtjevna, njezine teme mogu razabirati i sasvim prosječni znalci biblijskih osoba i sadržaja, međutim razumjeti je i prihvatiti je u cijelosti značenja i izvan svake moguće dogme mogu samo posve neisključive osobe.

Brojnost pjesama, međutim, zavrjeđuje pomnije i ponovljeno čitanje. Ja ću ovdje upozoriti samo na jednu od njih (ona je, naravno, moj osobni izbor). Međutim, govorim samo o prve tri njezine strofe koje držim dovršenim umjetničkim djelom. To je šesnaest stihova, koji su, od njih ukupno devedeset, posve zasebna i smislena cjelina. Sve dalje deskripcije i naracije donose, istina je, nekoliko zanimljivih detalja i uistinu vrijednih mjesta, spoznajno i inače, ali – izdvojenoj lirskoj pjesmi, koja je cijela i lijepa - u ovomu slučaju sve je to suvišno. Stvaranje čovjeka, u punomu naslovu "apokrifna igrarija misli svetoga Medarda zabilježena na marginalije Knjige Mojsijeve, gl. 2, uza stih 7" sedmoga dana stvaranja svijeta posao je dovršen i Gospod je "na oblaku", u polusnu se divi svijetu koji je stvorio. No, "što nedostaje još da Zemlja bude svijet (…)?" Jasna odgovora nema, ali "razigrana mašta po Svemiru pliva: / Eto, imam svoj dom, imam svoje zvijezde / (…) imam i nebeske kočije – komete / što me voze niz mekan moj Mliječni put."

Tamo gdje sam, da skratim navod, stavio tri točke nekoliko je stihova iz iznimno nadahnuta opisa svemira ("vatromet sitnih meteora…vrtuljci sunaca i njihova djeca, planete što se oko majki vrte…" Dva su temeljna razloga mojemu izboru ove – prema meni, dakle, zasebne i doista iznimne pjesme – a oba potvrđuju već izrečeni zaključak: da je većina ovih uradaka adresirana tek na čitatelje posebna književnog senzibiliteta. Prvo, ovo je "apokrifna igrarija" koja "život živi svoj", rekli bismo "izvan svakog zla" (Vladislav Petković Dis, *Možda spava*), pa i onoga koje se susreće i spominje u drugim biblijskim apokrifnim pričama, te se time izdvaja od njih i stvara od Svemira topli ljudski dom potvrđujući vezu čovjeka s Gòspodom u istinski antologijskoj pjesmi (u toj cjelini!) u kojoj razigrana ljudska mašta pliva Svemirom. Ne samo ta čarobna pjesma, ili taj izniman njezin dijelak (fragment) cijela je Čolakovićeva zbirka pisana "izvan svakog zla", ma koliko da govori o njemu. A drugo: zamislite ugodu druženja s pjesnikom/ ljudskim bićem/ čovjekom koji "svoj dom" (premda je on zapravo Bogov), eto, ima u svemiru, a on je pun "sitnih meteora", "vrtuljaka sunaca i njihove djece", a "kočije – komete" voze ga niz njegov "Mliječni put", koji je "mekan"! Divota svemirskoga doma... Naravno, prihvata pjesama ima onoliko koliko i njihovih čitatelja.

Vjersko-religijski

Ovo posljednje navedeno bilo koje, bilo čije i bilo kakvo vjersko-religijsko prosudbeno motrište o ovim biblijskim pričama posve relativizira i čini ga bezpredmetnim i nepotrebnim: svemir je u svim vjerama podjednako – svemir, kao što su i sve one u njemu, a čovjekov kao i Gospodinov dom je tu! "Apokrifna igrarija" na tragu je općega, izvanvjerskoga ili – bolje je reći – svevjerskoga, premda ipak izvankonfesionalnoga svijeta, iako za naslov uzima biblijsku maksimu "u početku bijaše riječ". "Riječ je dakle najsvetija svetost", ali koja je to riječ, pita se pjesnik i odabire ih nekoliko koje mu se čine važnima: Majka, Ljubav, Budi, a zatim one suprotnih značenja: Grijeh, Borba, Strah. "Nadajmo se Riječi ko spasu, ko raju/ i utopimo se, zgrušajmo se u Riječ/ u riječ s usana Nikog u Ničemu/ u riječ s usana

Necjelovito vjersko-religijsko sagledavanje – izvan cjeline djela – prosudbenika je moglo zavesti na pogreške, odnosno na neistinite zaključke suprotne i duhu i smislu ove zbirke: ona je u svojemu duhu mudra, a u smislu humana. Duševna. Ne potire ničiju i ni jednu vjeru, dapače, težeći dobroti, teži i smislu, a time i vjeri/vjerovanju.

Svakog u Svemu." "Riječ je samu sebe izgovorila/ jer Bog bijaše Riječ". Međutim tu Riječ "nikad nitko čuo nije", "niti razumio nije (…) kao ni ja sada".

Duboke ljudske dvojbe i dubinska promišljanja Biblije u koju pjesnik promišljeno ponire (gl. 2, stih 7) za spoznajom i istinom, nadilaze vjersko-religijska stajališta, pa su prosudbena motrišta s njih i time isključena. Međutim, (u pjesmi Isus pobjegao s križa) "…nema carstva neba/ Ostani na križu nad praznim oltarom/ Svijet već odavna smatra te grobarom/ slobode, sveče! Nama treba hljeba//i mira mjesto pakla/ ako nam ustreba/ u čovjeka vjerujemo/ tebe smatramo stražarom i uhodom srca/ čelnikom pogreba" – ti stihovi, gledani izvan cjeline i s vjerničkoga stajališta, mogli bi biti uznemirujući, bez obzira na to što ih izgovara "bogohulni slaboumni genij". Naime, ovdje, a i svugdje, suprotno mojemu samopoticajnu i samovoljnu zahvatu u pjesmu *Stvaranje čovjeka*, valja gledati cjelinu pjesme koja završava time da Isus nudi raj, "spas i smirenje", a "za njih traži tek – uvjerenje", dakle – vjerovanje.

Čak i bogohulniku se omakne sintagma "stražar i uhoda srca", a da Isusa bogohulnici blate i izruguju mu se, kao i u ovoj pjesmi, gdje on "svijetom luta (…) s bijedom druguje", to je notorno: bezvjerja je mnogo, moguće i više nego vjerovanja. Uostalom i dobro i zlo, i Bog i Vrag – u čovjeku su. To Čolakovićevo djelo jasno sagledava i izriče na više mjesta u ovoj knjizi. A mnogi su geniji doista – slaboumni, čak bezumni. Vjere u čovjeka što se tiče, koju slaboumni genij zagovara, u Čolakovićevim stihovima Bog u ljude ne može imati nikakva povjerenja, već smo označili mjesto o "ljudima glupim" (*Pax aeterna*). U njima su, kako je netom i rečeno, sva zla, kao što i ni jedne dobrote nema izvan čovjeka, ali samo onoga i onakvoga čovjeka kakav je bio Isus…Važno je da je Dobrota bila – a osobito da jest – makar u našoj predodžbi, a na to me uvjerenje upućuju brojna mjesta u ovim Čolakovićevim stihovima. Time i oni sami izriču dobrotu, ali i duh, i misao, i strepnju, i nadu…

Ovi stihovi o Isusu paradigmatični su za neka druga slična mjesta u zbirci, gdje bi necjelovito vjersko-religijsko sagledavanje – izvan cjeline djela – prosudbenika moglo zavesti na pogreške, odnosno na neistinite zaključke suprotne i duhu i smislu ove zbirke: ona je u svojemu duhu mudra, a u smislu humana. Duševna. Ne potire ničiju i ni jednu vjeru, dapače, težeći dobroti - teži i smislu, a time i vjeri/vjerovanju.

U završnoj pjesmi sve nestaje "vječnim beskrajnim NIŠTA". To pjesnikovo ništa je tu "besvjetlosni mrak" suprotan, primjerice, svjetlosti emaniranoj u pjesništvu Karola Wojtile. Međutim, u Danu sedmom to isto "svemoguće NIŠTA" je "bezbojna bjelina vječnoga svetišta" – što je posve u slozi s Wojtilinim emanacijama svjetlosti i Boga. Dakle, ne nalazim tek razlike, nego i bliskosti i sličnosti u pogledima i ta dva pjesnika. To Čolakovićevo NIŠTA, bilo ono "besvjetlosni mrak" ili pak "bjelina vječnog svetišta" otčitavam (i) kao pjesnikovu žudnju za boljim svijetom, znači za potiranjem ovoga i ovakvog (zloga i glupoga) svijeta, njegovu i božju čežnju za vječnim mirom u kojemu neće biti "opakog anđela zla".

*

"Vječno beskrajno NIŠTA" u pjesnikovoj je predstavi – "božanstveni mir". Mir je suprotan ratu, kao što je i Dobrota suprotstavljena Zlu, a to je temeljni smisao i Biblije i Čolakovićevih *Biblijskih priča XX. stoljeća*. Vječni rat svega živa ("svijet je ovaj tiran tiraninu, a nekmoli duši blagorodnoj", Njegoš, Gorski vijenac) ovaj naš svijet o kojemu i Biblija piše. I stoga se njime i bavi skrbnik ne o sebi, nego o nama svima. Disova Nirvana i Čolakovićeva "bjelina vječnog svetišta" – to je jedno te isto, s napomenom da srpski pjesnik pjeva isključivo o sebi, a hrvatski u *Pax aeterna* i inače – nikada samo o sebi, nego o drugima, o svima drugima, o čovječanstvu. Premda to ne pogoduje osobnoj, dakle najčešćoj recepciji pjesništva, Čokalović je i u riječi i u misli i u ostvarenju svejedno usporediv s najvećim stvarateljima, s biranim pjesnicima. Ja te usporedbe ovdje ne navodim ni zbog čega drugoga, nego samo stoga što mi se same nameću. Ako je čitatelj išta upućeniji u pjesništvo, to je neminovno.

Vječni mir, njegova vladavina kao i pojam o njemu izvan su dosega naših slabašnih ljudskih mogućnosti i predstava i o nama samima i o svemu: kaže mi ova zanimljiva i za hrvatsko pjesništvo posebno značajna zbirka stihova - biblijskih priča, ma koliko da je njezino objavljivanje desetljećima kasnilo; uvijek je dobro došla. Ta knjiga svakako opstaje i ostaje kao iznimna i zasebna u hrvatskomu dvadesetostoljetnomu pjesništvu. ■

Bilješka o autoru

Stijepo Mijović Kočan (1940., Đurinići, Konavle) prve je stihove objavio kao dubrovački srednjoškolac u zagrebačkomu Poletu 1956. U Zagrebu je dovršio i studij književnosti, (tadašnje) jugoslavistike i komparatistike. Objelodanio je tridesetak knjiga mahom pjesničkih, ali i romana (i pod pseudonimom!), ogledao se u gotovo svim književnim vrstama, osobito kao basnopisac i satirik. Pjesme su mu prevođene na više jezika, a u *Zlatnoj knjizi hrvatskoga pjesništva od početaka do danas* (akademika V. Pavletića , u zadnjemu izdanju 1991.), negdje iz polovine pjesničkog opusa zastupljen je sa šest naslova, dok ih u *Antologiji hrvatskoga dječjeg pjesništva* (I. Zalara) ima devet (iz samo jedne knjige za djecu). I sam je antologičar (*Skupljena baština, domovinsko i izgnaničko hrvatsko pjesništvo 1940. - 1990.,* prva hrvatska antologija/hrestomatija bez ikakvih predznaka: dijalektalnih, ideoloških, vjerskih, nacionalnih...) Bavi se povremeno i književnom znanosti, doktorirao je znanstvenom monografijom o Josipu Pupačiću, piše kritike, osobito kazališne (knjiga *S Talijom nakon predstave*), bio je nastavnik na sve tri obrazovne razine, a studentima novinarstava na Zagrebačkom sveučilištu petnaestak je godina predavao Teoriju novinarskih vrsta i načina (žanrovi i stilovi). Radio i kao urednik (*Školske novine*, *Umjetnost i dijete*...). Kao filmski redatelj ostvario je stotinjak dokumentaraca, a tv igrani film *Baka Bijela* (scenarist i redatelj) prikazan je na brojnim televizijama na svim kontinentima.

ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR KNJIŽEVNI PODLISTAK • GODINA II • 2013. • BROJ 5

BEHAR

SADRŽAJ:

Enver Čolaković: ***Minijature*** **●** ***Haiku*** **●** ***Biblijske priče XX. stoljeća*** **●** ***Bosni*** **●** ***Prizori*** ***(iz Knjige majci)***

broj 5 | KNJIŽEVNI PODLISTAK | 2013.

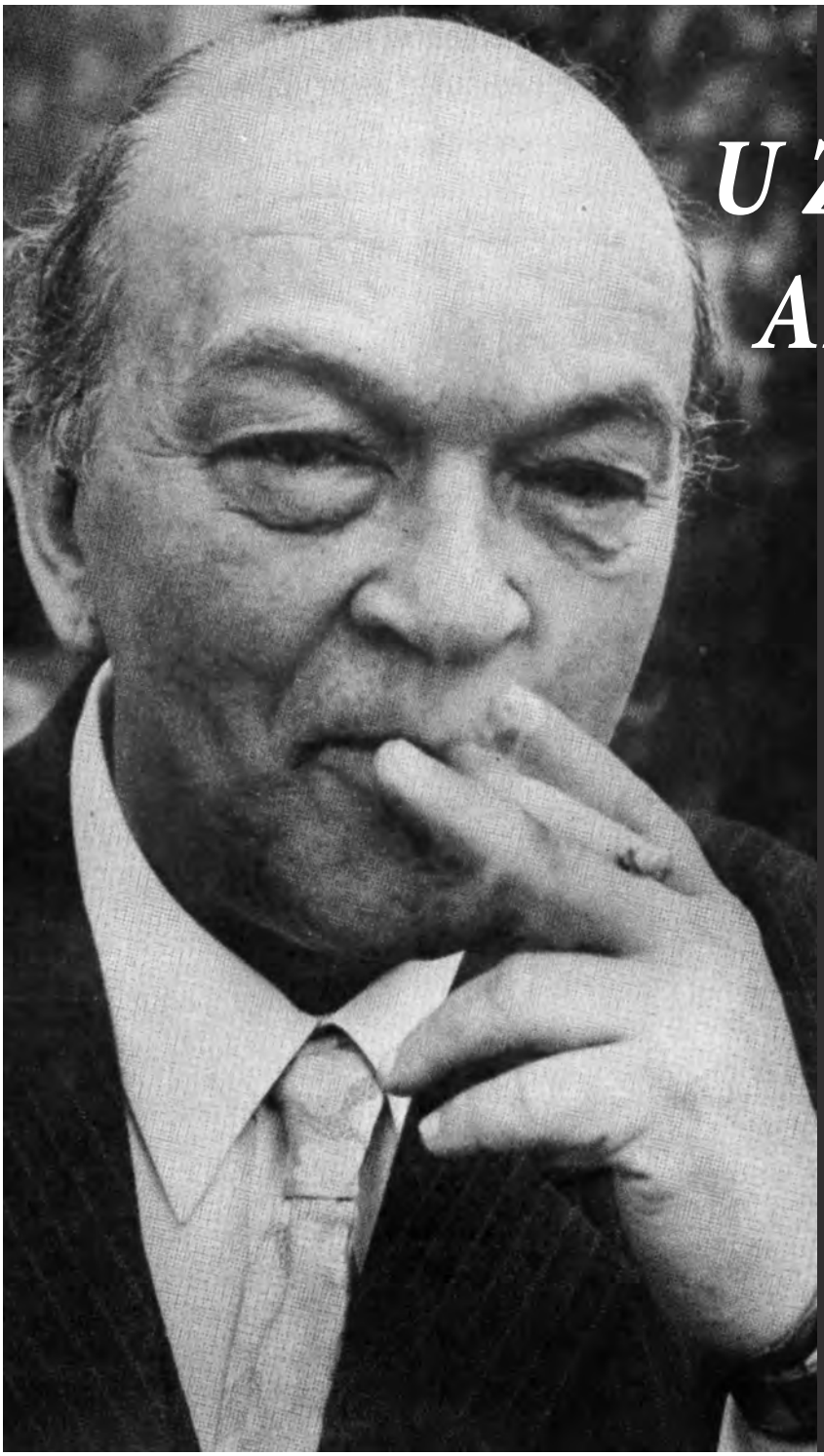

Enver Čolaković

U ZASJENKU ALLAHOVA VRTA

Neobjavljene pjesme
iz ostavštine:

Minijature

Haiku

Biblijske priče XX. stoljeća

Bosni

Prizori **(iz** ***Knjige majci*****)**

Pripremili:
Zlatan Čolaković i
Esad Čolaković

Izabrao: Sead Begović

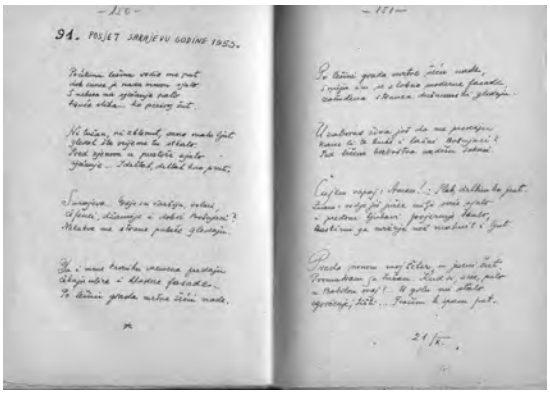
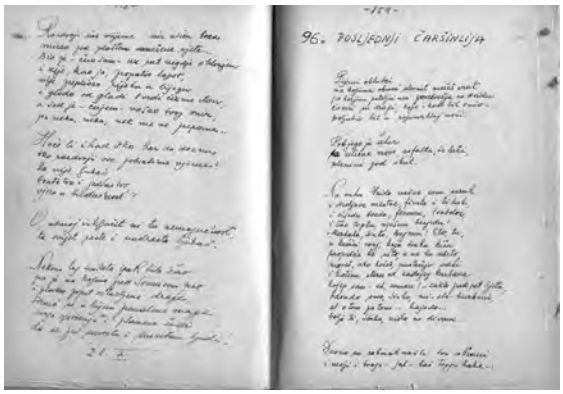
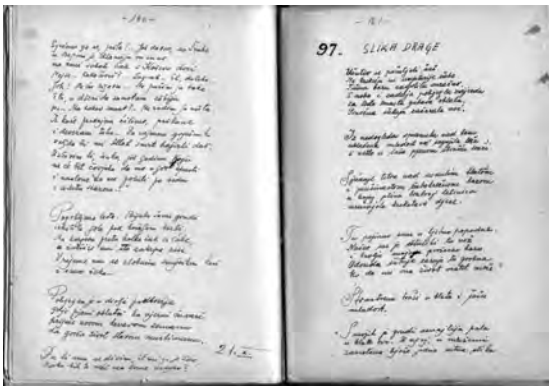
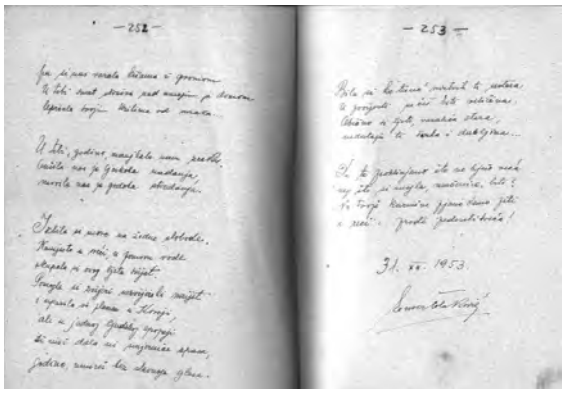

Rukopisna ostavština Envera Čolakovića

Zlatan Čolaković

Zbirke poezije nastale u doba Čolakovićevog najzrelijeg stvaralaštva

Ne dešava se često da netko ima sreću da se intenzivno druži sa svojim ocem godinama nakon njegove smrti. Meni su to pružili Čolakovićevi rukopisi. Donijeli su mi također brigu za njihovo očuvanje i odgovorno objavljivanje.

U ovoj knjizi predstavljam tri Čolakovićeve zbirke, koje sam namjerno izostavio iz *Izabranih pjesama*. Sve su ove zbirke nastale u doba njegova najzrelijeg stvaralaštva.

Minijature je Čolaković pisao između 1960. i 1963. godine. Izvorni rukopis sadrži tri stotine minijatura svrstanih u sedamnaest ciklusa. U moj izbor nisu uvrštena dva ciklusa: ''Evolucija u mom selu'' i "Cirkus" (ovaj ciklus objavljen je 1964. u časopisu "Rukovet", Subotica). Također sam bitno skratio cikluse ''Velegrad'' i ''Lijepa naša ...'' (niz ovdje neuvrštenih minijatura objavio sam u "Iseljeničkom kalendaru 1991.").

Biblijske priče XX stoljeća napisane su u razdoblju od punih četrnaest godina, između 1960. i 1974. godine. Kako se radi o djelu koje je Čolaković sam pripremio za budući tisak, nisam nijednu pjesmu izbacio iz njegovog izbora. Ove se pjesme po prvi put objavljuju, s izuzetkom pjesme Ressurrexit (''Hrvatska revija'', 1992) i poeme *Stvaranje svijeta*, koja je po prvi put tiskana u sarajevskom "Životu" 1977, a zatim i u ''Izabranim pjesmama''. (Na njemački su je prevele Ina Jun-Broda i Trude Reich-Ribar). Čolaković nije za svoga života objavio nijednu pjesmu iz ovoga ciklusa.

Zauvijek će mi ostati u sjećanju večeri u kojima je Čolaković čitao ''Biblijske priče'' uskome krugu prijatelja. Posebno je bio ponosan na *Stvaranje svijeta*, *Mojsijevu smrt* i dramatski spjev *Ressurrexit*.

Haiku Čolaković počinje pisati 1967. godine pa sve do svoje smrti. Ukupno je napisao 204 haikua. Ciklus ''Evropski haiku'' Čolakovič je djelomično objavio 1973. u "Maruliću".

Pripremajući rukopis za tisak nisam pravio nikakve izmjene u originalnom tekstu.

Waterloo, Ontario, 22. ožujka 1997.

Minijature

GRAMATIKA

OSOBNE ZAMJENICE

Ja
Kako sam velik i neprikosnoven
Od mene ljepšeg, mudrijega nema.
Jedinstven sam - a ima me svak.

Ti
Kriv si za ono što ja sagriješih.
Uspjeh mi kradeš, radost, svaku slast.
Prije mene stalno dospiješ na cilj.

On
Ljepši je, mlađi. Da, mudrije šuti.
Postigao je - što postići tek želim.
Nedostižan - ko mrtvi prekjučer.

Mi
Gazili po nama ratovi i krize.
Crv sumnje i straha ushite nam grize.
Zar su rake - blize?

Vi
Ukrali ste nam vjeru i smirenje.
Obećanja gnjiju na smetištu nada!
Odlazite. Ne dostiže vas trk.

Oni
U autu projure. Prašina i strah.
Ne osvrću se za pogledom čežnje.
Uzdignute glave podupire vrat.

KOMPARACIJA PRIDJEVA

Velik
Velik sam! - zrcalo srca pokazuje.
Veći je! - zavist već prstom ukazuje.
Najveći njima počast iskazuje.

Malen
Malen sam! - čežnja srce potpiruje.
Manjije! - ponos savjest umiruje.
Najmanji u sve zlobno zaviruje.

Dobar
Dobar u svakom prijatelja nađe.
Bolji ni u snu ne zna da se snađe.
Iz ludnice najbolji kad će da izađe?

Zao
Zao smiješkom najboljeg zavara.
Gori još goreg prkosno šamara.
Najgori nikad nikud ne tumara.

Sretan
Sretan je koji nema što ne traži.
Sretniji kojeg ni sreća ne draži.
Najsretnijeg tugu - Smrt će da ublaži.

Nesretan
Nesretan zna da ima spretniji.
Nesretnijeg stalno muči sretniji.
Stvarno je sretan tek - najnesretniji.

Iskren
Iskren je onaj kom se ne vjeruje.
Iskreniji u svem stalno pretjeruje.
Riječ najiskrenijeg svatko dotjeruje.

Neiskren
Neiskren lako nadglumi iskrene,
Neiskreniji stječe vjernike vatrene,
A najneiskrenijeg za cara okrune.

Vjeran
Vjeran je pas, konj, prijatelj umrli,
vjernija Laž je kad čvrsto zagrli,
najvjernija: Smrt, jer sigurno dohrli.

Nevjeran
Nevjeran je život - kradljivi blagajnik,
nevjernija sreća (ta, boljoj je tajnik!),
najnevjernija žud je - veliki izdajnik.

Lijep
Lijep je kip, jer ne stari ni malo.
''Ljepši si ti!" - laska ogledalo.
Najljepše nikad se nije ni gledalo.

Ružan
Ružan je život kad ostaje dužan,
ružniji jad je: što je tako tužan.
Najružnija svijest: drugom nije ružan.

KOMPARACIJA PRILOGA

Lako
Lako je život proigrat' lakoumno,
lakše je proći kroz njega bešumno,
najlakše, živjeti laktavo, razumno.

Teško
Teško je znati da se lako griješi.
Teže se kesa neg čvor Gordijski driješi.
Najteže se čovjek čovjeka riješi

Dobro
Dobro je paziti da ne radiš dobro.
Bolje je stalno ne tražiti bolje.
Najbolje - nikad ne naći najbolje.

Zlo
Zlo je kad ne znaš da su ljudi ljudi.
Gore je kad nježnost u tebi se budi;
Najgore kad za pravdom čežnja žudi.

Veliko
Veliko je sve što vječno živi,
još veće ono čem se cinik divi,
najveće vječnost u trenu preživi.

Maleno.
U glomaznosti se sakriva Maleno.
Manje pak nikad nije ni skriveno,
najmanje više gordo, naduveno.

SINTAKSA

Čisto proste rečenice
Život boli. Laž likuje. Patnja snaži.
Čovjek mrzi. Čovjek voli. Čovjek traži.
Radost vara. Tuga tješi. Nada draži.

Rečenični niz
Na njivi života traktor znanja ore,
namjesto pšenice, u nju mržnju sije,
s lavovima mravi divovski se bore.

Atributi koji nisu metafore
Bio sam crna plodonosna zemlja,
postao besplodan zagonetan čovjek,
sada sam žilava ilovača tvrda.

Metafore koje nisu atributi
Dobar čovjek vjernu ženu nježno voli,
iskreni ga prijatelji u zlu tješe
i lijepu se životu sretni smješe.

TRAGOEDIA HUMANA

Tragoedia humana
Cirkus poroda, predstava vjenčanja,
artističke točke na trapezu briga,
pantomima smrti.

Ljudi
Tražimo kom da robujemo
uvjereni da bogujemo
mi - prosjaci Sreće.

Igračke
Zvečkice, lutkice, lopte, karte, praćke. Topovi, rakete, hidrogenske bombe; izborne kuglice - igračke, igračke.

Porod
Krv. Prvi plač. Prva glad.
U pelenice stisnut silni Napoleon.
I Cezar bio je - beba.

Mladost
Uzjahala dugu. Probušila nebo
pletaćom iglom htijenja.
Plešena paripu vjere.

Ljubav
Pošto je Svemir? Gricka kolač sunca.
Svijet je širok: kapija u mraku.
Poljubac, Drhtaji. Sreća.

Bolest
Useli se u nas podmuklo i drsko.
Siše sok života kroz slamčicu boli.
Liječniku se i strpljenju ruga.

Starost
Pružila svijetu pomirnicu ruku.
Prezrivo se ushitima smješka.
Usne su joj - grob.

Smrt
Svladali su svemir, atomsku jezgru probušili.
U Sahari: palme; močvare silne isušili,
al' Ja kad zovnem – dođu.

Putovanje
Autobus, avion, parobrod il vlak.
Kovčezi, novine, termosica, pasoš.
Svugdje isti: ljudi, sunce, žurba, strah.

Hotel
Portir, lift, hodnici, ključ s mjedenim brojem .
Topla-hladna voda, radio, telefon.
I radost: Ne, nije, nije to moj dom!

Rat
Ginuti za cara, kralja, za slobodu!
Komande i juriš. Rane. Psovke. Glad.
Čovjeku je čovjeku - smrt.

Pobjednik
Odlikovanja i drvena noga.
Slika jedinca kom ne zna za grob.
Pobjednik proklinje rat.

Kult
Kult snage, kult duha, kult sile, kult neba,
kult novca, kult krvi, kult ličnosti, rada...
Čezneš li za kultom bez kulta?

Misao
Raspuknula se čaura svih tajni.
Osvojila svemir
i ugasla s umom.

Istina
Tko prokrči do Nje sve prašume sumnja
zaslijepi ga sjaj
i satare umor.

Laž
Osvojila je svijet, nebo, vječnost.
Gospodari umom.
Robuju joj nade.

Strah
Rodio je Boga, Ratove i Vjeru,
uzgojio Zavist, Zakone i Lasku.
Smrt mu skida masku.

Zavist
Uljepšava nedostižno, postignuto poružnjuje.
San i odmor vješto truje i zavjere spretno kuje,
radosti nam desetkuje.

Znanje
Mokrije sapun, sklizne s dlana uma
i što je veće – to je stalno manje,
i što je bliže – to je kobno dalje.

Mašta
Obleti svemir u trenu.
Ne miče se s mjesta:
putuje.

U ZASJENKU ALLAHOVA VRTA

Poruka gluhonijeme nakaze zdravima
Kako vas divno, savršeno mrzim!
Što meni ukrade sve je vama dala
priroda.

Buha o ljudima
Kažu da mogu skočiti ko ja
Svemir bi osvojili davno.
Crna sam - ko njihova nježnost.

Trakavica o ljudima
Malena glava, trup člankast i velik.
Zar nisam slična umu i htijenju?
Ja im sišem hranu, oni – zemljin plod.

Uš
Čovjeku sam od košulje bliža.
Jedinu mene on hrani.
Slatka je dušmanska krv!

Ignorant
U zlatna upregnut kola kraljicu na krunidbu vuče.
Zastave. Narod i garda. Zvona i topovi grme.
I on diže rep. Para. Muhe.

Kopriva
Ko ruža mirisom, kao slavuj pjesmom,
ko leptir bojama, kao more pjenom,
ja - ružna - bolom žarim.

Ponedjeljak u šumi
Paprat. Suharci. Panjevi i kukci.
Limenke prazne, mravi, zgnječen papir.
Razbacane pileće kosti.

Bara
Simfonija žaba. Komarci balet plešu
Na žabokrečnom hladnom zelenom parketu.
Skakavac u fraku svira kontrabas.

Štakor
Kanalima, smećem, podrumima trčim.
Čistoće se gadim, na zraku se grčim.
Moj vrt je gnjilež, moje sunce: mrak.

Hijena
Smrt me mesom hrani.
Njuh me jačeg brani.
O, ljudi, na vaša ja naličim srca!

Guba
Procvjetam na koži Crnca kao ruža.
U srcu Bijelca samilost se zovem.
Rastem u bijedi, gnjiležu i smeću.

Gljiva ludara
Zašto me bereš? Lijepa sam i sočna.
Pa, poludi odmah, jer ja živjet želim
da se, kao i ti, proljeću veselim.

Uragan
Protrčim nad selom. Krovove pometem.
Krošnje mladih šljiva s višnjevima spletem.
Djecu, pse i janjce nosim - pa ih bacim

Igre prirode
Tele s dvije glave. Dijete bez nosa.
Tajfun, pa se sela vrte kao čigre.
Rijetke su i smiješne moje male igre.

SLIKE U MOJOJ SOBI

Moj otac
Brkovi. Fes. Hladne oči. Uškrobljen ovratnik. Orden.
Prsten i zlatna ura i – osigurana starost.
Rat grize živote ko kruške.

Moja majka
Cvijet u kosi. Na usnama mladost. Sjaj očiju. Vedri smiješak.
Budimpešta i Bosna. Saloni, tvornice, bijeda i sela,
umor i briga za sina i – bomba.

Stellin crtež Jerolima Mišea
Olovka oživljava kosu, oči, lijepo čelo i brigu
za muža, djecu, za školu, muziku i budućnost.
Miše mi tvoju mladost za stare dane čuva.

Pejsaž Gabrijela Jurkića
Kvadratić bosanskog neba i blagi brijeg bez njiva.
Oblaci pričaju bajke o mrtvim vilama šumskim.
Zar živi i takva tišina?

Autoportrait Aleksandra Podvinca
Gleda na klavir. Uho mu muziku žudi.
U limenu kovčegu krhke donijeli su mu kosti.
Živi - a umro je mlad.

"Bijeda" Aleksandra Podvinca
Te oči! Te nedoslikane nožice na rukama bijede.
Taj krevet s plavim jastukom, ona peć...
Plače li slika – ilja?

Dva sveca nepoznatih autora
Tko vas je naslikao? Tko vas je prodao jadno?
Kako iz crkve na moj ste skromni dospjeli zid?
Šutite - ko i moj pogled.

TE DEUM

Vjera
Ljepša si od najljepše ljepotice snova,
ti ružna, zlobna i nevjerna laži,
za tobom čeznem!

Bog
Tražili su te u vatri, na Suncu,
u nebesima, u vječnosti - svugdje,
a izgubili te - čim su te pronašli.

Stari prosjak
U ispružen dlan kanulo je sunce.
U slijepe oči uvrela sva svjetlost.
Tko da mu milodar pruži?

Dobar pastir
Klecalo koljena grizlo. Brevijar stezao muškost.
Vjera susprezala razum. Gospodu pripada java,
al' đavlov je, đavlov je - san.

Đavo misu služi
Dominus vobiscum! Orgulje i tamjan.
Pred oltarom bijes: Nije sinoć došla!
Eno je – glupača! – kleči.

Muke po Mateju
Među razbojnicima raspet na križu sumnje u Pravdu,
bez octene spužve žedan ne umrijeti do zore
i šaptati: "Oprosti im, Bože, al oni znaju šta rade."

Ignacije Loyola
Osakaćen luđak sam bio dok mačem pobjedu tražih.
Tamnica ne treba lance, utvrde ni ključare.
Postat ću general vjere!

Haiku

EVROPSKI HAIKU

Jesen
Latice mrtve
Vjetar odnosi ljeto
Šipak i crn trn

Polje u ljeto
Zeleno more
Pliva već po koji klas
Smješka se sunce

Zima
Sol neba – snijeg
Suho pečenje ljeta
Zemlju steže mraz

Klijet
Uzrelo grožđe
Tijesak cijedi sok
Pijane ose

Šutnja
Šutnja morskog dna
Šutnje zvijezda sunca
Šutnja mudrosti

Grad
Ulica ide
Tramvaj odvozi nade
Život prolaznik

Ljubav
Bogataš prosi
Pruži mu ožuljan dlan
Daruj mu ljubav

Zeleni svijet
Skakavac skvrčen
Na kupusnome listu
Zeleni svijet

Obješen
Isplažen jezik
Noge nad zemljom vise
Živjela pravda!

Velegrad
Automobili
Tramvaji Neboderi
Antene – a zrak?

Utopljenik
Nabrekle usne
Dva izbuljena oka
Odjeven u mulj

Rassenkultur
Lomača knjiga
Pljesak zabluda strasti
Čistoća rase

Nebeska pošta
Pismo u Nikud
Odgovor Niotkuda
Nebeska pošta

Bog
Bog je u nama
Bog je u Nebu pod Morem
U Ničemu – Sve

Vrag
Vrag je u nama
Vrag je u Nebu pod Morem
u Svemu – Ništa

Poslije pobjede
Na trg Pobjede
Vješaju stijeg mira
zarobljenici

Cigareta
Žar Pepeo Dim
Umire cigareta
Na usnama – smrt

HAIKU O KIŠI

I
Kap rađa kap
Niz nebo niti vise
Zastori kiše

II
Klasje se kupa
Pijano zemlja pije
rakiju kiše

III
Žeđa pijesak
Mršav kaktus mrije
Uzdasi: Kiše!

IV
Pastiri stoje
Pod hrast se ovce zbile
Nebo se kupa

HAIKU O BOLESTI

I
Negdje zapeće
Naglo zakoči ti dah
Slomljen si stao

II
Je li ti to srce?
Bubrezi jetra il žuč?
Širi se nemoć

III
Znojiš se kišeš
Korak ti umoran spor
i jedva dišeš

IV
Zalud je htjeti
Bolest ukočila rad
Zove te krevet

V
Teško je htjeti
A ne moći se maknuti
Pero taknuti

VI
Peče, nek peče
I teški dah je dah!
Život još teče

HAIKU O JESENI NA JADRIJI KRAJ ŠIBENIKA

I
Tobogan prazan
Ribe u bazen ušle
Suh suvišan tuš

II
Masline crne
još neobrane vise
Čekaju li mraz

III
Borova šuma
Limenke papiri smet
Ostaci ljeta

Biblijske priče XX. stoljeća

Priča MMCCCXXXVI
ZABILJEŽENA PO SV. FRANSOAZI PARIŠKOJ

Svukao je frak. Raskopčao prsluk.
Sad sveze cipela lijeno razmotava.
ADAM.

Nije zazvonila sobarici. Sama
naušnice, broš, ogrlica, prsten
u sebe zaključava, skrivena iza slike
EVA.

Pojeo je grah. Sada u lavoru
Kiseli umor čvorugavih nogu.
ADAM.

Zakrpala je kćeri školsku kutu,
oprala masni radni kombinezon
sina sportaša... Sad rasprema krevet
EVA.

Glavobolju liječi kiselinom čorbe
I brunda ko medvjed: Još tjedan do prvog!
ADAM.

Prebrojala je po stoti put novce:
Sutra opet mora lagati mesaru.
Prokleti pijanac!... Plakala bi, klela
EVA.

Priča o gladnim godinama – CCCXVII
NOVOZAVJETNA PRIČA KOJU JE GNJEVNI VJERNIK GODINE GOSPODNJE 1945. NAPISAO NA MARGINE LUKINA EVANĐELJA

Lažna je priča o sedam godina gladnih
i sedam sitih;
gladne su sve.
Gladne ljepote, života, radosti,
Ushita, sreće... Da, gladne.

Hladne
i jezivo duge u svojoj kratkoći
u lijetu mahnitu od noći do noći
naše su godine
Vječni Gospodine!

Priča o Jobu i svetom Sebastijanu – CCCXVIII
NOVOZAVJETNA PRIČA BEZBOŽNIKA NAPISANA NA MARGINE EVANĐELJA PO SV. MARKU

Lažna je priča o strpljivom Jobu
i snažnoj vjeri svetoga Sebastijana
sa tisuću rana –
svaki je danas činovnik ili radnik,
svaki čekalac u svom repu
pred poštanskim šalterom, pred palicom saobraćajca,
pred armijom limuzina, autobusa, tramvaja ili vojnika,
pred gomilom trulih jabuka po sniženoj cijeni,
ili pred uredom za raspodjelu rada
po jedan strpljivi Job,
po jedan sebastijanskiji Sebastijan
koji u raj niti je zvan,
niti će u njega doći,
nit kani u njega poći.

In hoc signo vinces
APOKRIFNA PRIČA RASPOPA NAPISANA NA MARGINE NOVOGA ZAVJETA

In hoc signo vinces! Da, na nebu piše.
Vidio je transparent, parolu
i križ

Pobjeda!
Za nju će rado dati čast
patricija i sitni prolazni imetak!
U vječnost kapital uložen je dobro
jer kamate rastu, a trust Zemljin tone.
Dokle?

Stajao je nijem. Gledao u nebo.
Stjegonoša vjere vitla zastavom.
Zvijezde se dive. Mjesec svojim srpom
žanje riječi svete i osta tek zadnja:
vinces!

Vincere! Borba! Da, to je Sloboda
i vječnost i naselje rajsko.
Krv. Odlikovanja. Ispovijed. Oltari.
Tajne više nisu vlasništvo tvog srca,
vjerniče.
Za njih možeš kupiti Spas
na onom ljepšem i trajnijem svijetu
i hladovinu, skromnu mirovinu
namjesto pakla, trozuba i kotla
u kom iz tvog sala
proizvode sapun za pranje svijeta
od laži.

APOKRIFNI ZAPIS JEDNOG OD LJUBAVNIKA SVETE MAGDALENE POKAJNICE

Svete mu noge prala je suzama
pokorno zatim trala ih kosama.
Za grješnu ljubav gorko se kajala –
Pred Božjim sinom čista je stajala.

A misli? Lijep je, osamljen, mlad
i oči modre ko nebeska svila...
Kada bih – čista – dostojna ga bila
možda bi za mnom povukla ga glad,
možda bi... Grijeh?
(Suze su smijeh,
kajanje: laž,
tijela draž)
Zar mu je srce zlato, ili kamen?
Zar nema strasti, čežnje, ljudske krvi?
Hoće li u grobu rastakati crvi
to sveto meso grijehom netaknuto?
Zašto me gleda tako osupnuto,
je li to možda sakriveni znamen
plamička prvog od kog se sagara,
ushita što nas do grijeha razara
ali nam raj stvara
ovdje
u prašini koju sa nogu mu perem
dok preda nj kosu, grudi, sebe sterem
ko zlatni grijeha sag?
Ne, to je vrag,
On iz mene zbori!
Što tijelo gori
Ko luč?

Ništa! Svetim i ledenim promatra ga mirom
I prste nožne međ' lasima tare.
Igra se palac. Srce mi rasklapa,
led mojih čežnja u ljubav rastapa
on. Ja ga volim! Žena sam i grijeh,
i radost, i mladost, i suza, i smijeh,
i munja što žari, i grud koja peče
i poplava krvi što iz raja teče
il' pakla...
Zar ga moja čežnja nije niti takla?
Mrzim li ga, ili želim... ili ljubim?

On gleda ženu i vjeri se divi.
U njoj već snaga čistoće sad živi
i ne želi ona grijeh, strast muškarca,
već spas i bezgrješnu ljubav.
Hvala ti, Oče, spasio si ženu,
Svetu Magdalenu.

Negdje u dnu srži, dublje čak od srca
Svetog je čovjeka nešto čudno taklo.
Igru zaustavi naglo nožni palac.
Svete su oči potražile nebo –
pobjegle od kose, od prsta te žene
što ugodno tako golicaju noge...

Te noći molitve jednake im bile,
al' jednaki bili i grješni im snovi.
Gospode, molitve tople toplo primi,
Al' grješne im snove grijehom blagoslovi!

Prvi grješnik
STAROZAVJETNA APOKRIFNA PRIČA

I kaznio ga Gospod i spustio na zemlju.
On gleda Evu i misli na grijeh.
Kako je lijepa i mlada i nježna.
Zagrlio bi taj bijeli vrat,
milovao bi oznojena bedra
i rosni smokvin list.

Nju kaznio je Gospod i spustio na zemlju.
Ona gleda travu, leptire, cvijeće,
kosama pokriva jastučiće grudi
i ne zna je li to hladnoća il' stid
od čega drhti. Tabane joj gole
draškavo golica ožednjeli mrav.
Pod srcem joj kucka nekakva milina
i osjeća kako u njoj nešto buja.
Je li to život, radost ili bol?

I hoda Adam po zatvoru svome,
prašume gazi, livade i stijene,
i gleda more, u njem vidi sebe:
bujnu meku bradu, mišićave ruke,
rutava prsa i orlovski nos.
Kako je ovdje ljepše neg u raju,
u paklu, na nebu – među anđelima.
Kako je ovdje sve njegovo! Smije
otrgnuti cvijet, lizati med s grane,
tjerati muhe, obade i pčele,
milovati lane, ubijati zvijeri,
šakama loviti ribe iz brzaca,
smije i Evu ljubiti po vratu,
grickati joj uši, šaptati joj radost,
samo ga muči što nije ko nekad
vitka i brza u trku s njim.

I leži Eva u zatvoru svome
na mekoj, mirisnoj, osušenoj travi
i ćuti bol i gleda stog života
što u njoj raste i razmišlja sretna:
To, što će jednom iz mene izaći
neće biti blijedi bezgriješni anđeo,
kerubin smjernosti – već čudo grijeha
kog nije stvorila svemoć gospodara,
već ljubav roba koji voli grijeh
više od hladne bezgriješne čistoće.
Neće to biti izgnanik iz raja,
već slobodni grješnik velik u nemoći,
velik u grijehu, u ljubavi, mržnji,
u patnji, u boli, u smijehu, nadi.
Njemu neće nitko sa grane života
braniti da bere jabuke saznanja.
On će biti moj i Adamov i svoj,
tek on će biti bogoliki čovjek.
Ako bude ružan, grbav, razrok, šepav
na boga bit će ipak majci sličan.
Ako bude lijep kao sunčan dan
i dobar kao Adam kad me grli,
on će mi biti draži od života,
pa zašto da se smrti onda bojim
kad u sinovima dalje živim svojim?

I gleda Adam u sunčano nebo
i blagoslovio bi grijeh što ga spasi
vječnosti, pa stjera iz raja u raj
u kom ni pakao ružan bio ne bi.

Ne ljuti li se strogi, vječni Bog
što kaznu kao nagradu on prima?
Ne plače li u paklu sitan vrag
što nema koga vabiti na grijeh
jer Adam zna da ne griješi čovjek
već bog u njemu, il' u njemu vrag.

I kaznio ih Gospod i spustio na zemlju,
a oni sretni gledali svoj plod
milovali ga, grijali ga dahom
sretni što čovjeka stvorio je čovjek
makar uz cijenu progonstva iz raja,
makar što ga stvara vječni smrtni grijeh.

Ne zaželi ženu bližnjega svoga
ZABILJEŽIO OTAC MEDARDO NA KORICE SVOGA BREVIJARA GODINE GOSPODNJE MCMLV POSLIJE DUHOVNE VJEŽBE

Sedam je godina postio
i svake noći tideset izmolio krunica
i svake zore šibao sebe dok nije šiknula krv,
osamljen
u vlažnoj tamnoj spilji
hraneći se korijenjem, plodovima, korom,
pijući barsku vodu
isposnik,
grješnik –
Svetac.

Sedam je godina razgovarao s Gospodinom Bogom
preko telefona mašte
i pisao mu duga, nečitka, nesuvisla pisma
morzeovom abecedom gladi
i sedam godina vjerovao da odgovore prima u snu
i da je od njega grijeh dalje neg Sjeverni pol
i da će pokretom kažiprsta okrenuti kuglu zemaljsku
ko ekvilibrist
on – novi Krist
posvećen, čist
ko ametist
u prsten svetoga Petra.

I pala je dvije tisuće i deveta noć
njegove zavjetne trpnje
i usnio najčudnovatniji san:
Došla mu je presveta Gospa nasmiješena, blijeda
i sjela na njega na kameni stolac
zadigla modri, nebobojni plašt
i ostala govoriti o svetosti patnje,
a on –
drhtnuo
blijed,
osjetio kako mu krv
u obraze, u nosnice, u svaku žilicu struji
ko otrov,
ko med.
Vidio bijela koljena žene,
vidio ruke blagoslovene
mekotom
ženskosti,
vidio tamnomodre oči što sjaje
ljepše od najljepše zvijezde
i čuo glas: ženski, mekani, slatki
i tako glatki
ko svila
i ništa više o svetosti nije on znao.
Pred svetu Majku grješni je čovjek stao,
zaurlao
bijesan
i zagrlio topli mekoputni stas
i zagrizao u vrat što mu poput kolača
nudio svoje je draži.

Probudio se znojan, uplašen, strt
i drhtao i nije ni jednu molitvu
prošaptati znao, zazivao smrt
i počeo sebe bičevati strasno
dok šiknula krv.

U mraku
predzorske tišine
odjednom čuo iz nebesa glas:
- Šta radiš jadni, mili mučeniče?
Zašto se trapiš
i zašto patiš,
i ja sam žena, majka sam i mlada,
i ja sam – ko i ti – osjetila grijeh
i nije mrzak mi bio,
da si me noćas obljubio u snu
možda bih rodila čovjeka, ne boga
i možda bi on spas donio svijetu
neraspet na križ.

Kada je sunce upeklo do spilje,
ugledalo je obješeni leš
kako se nad logom svoje patnje niše.
O svoj se izlizan remen objesio sam
od tuge,
od strasti,
od čežnje da ostvari – ma u paklu – svoj san čovjeka.

Sudnji dan
NOVOZAVJETNA APOKRIFNO-APOKALIPTIČNA PRIČA PO SV. JERONIMU BERLINSKOM

I osvanut će gromoglasjem probuđeni dan;
i sve će duše oživjeti, niknut će kao trava
i svi će pred Gospodnji strašni stati sud
i pitat će ih za svaki i najmanji grijeh
i kajat će se... I molit će suzno
milost, oproštenje... I svaka će duša
na svaku grješnu pomisao čak
sjetiti se tačno i plakat će, drhtati,
i neće moći skriti čak ni san
ako je grešan bio.

I otvorit će se sve knjige nebeske;
svi anđeli čuvari polagat će račun,
svi uvrijeđeni, svi poniženi, jadni
moći će pred Bogom optužiti grješne
što im za života naniješe zlo...
Svi kraljevi, carevi, tirani zemaljski,
svi lihvari, krvnici, sve izdajice podle
drhtat će pred Bogom i kajati se ljuto
i neće im pomoći ni žezlo ni zlato
ni lukavost duha ni glupavost bijede,
za svaki grijeh mjerit će se kazna.

I zanijemit će sve isprike, sve laži.
Istina nebeska plamtjet će ko sjaj.
I teško grješnima! Teško, teško, teško!

I pozvat će Gospod čovjeka pred sebe,
i vidjet će duše izvor iz kog su tekle
ko potoci, rijeke, mora, kao suze...
I lomit će ruke, raskrvavit klečeć
koljena klecava i šaptat će stravno
svi silnici, svi lažljivci, svi farizeji...

I tko će onda kao nevin, čist
otprhnuti u raj – u vječitu radost?
Tko? Možda nikad nerođena djeca,
jer novorođenče već Gospoda svog huli
kad milost života dočekuje plačem
i desnima gricka do krvi grudi,
stog je svaka mater – mater dolorosa.

Tko će ravno u raj kao čist i spašen?
Zar oni, što se pred smrt pokajaše,
zar oni, što su zadnju pomast gluhi
već napola mrtvi primili kao lijek
na žlici ili ubrizgan u venu?
Zar oni, što su molitvama, novcem,
darovima crkvi – otkupili raj
za sitniš, kamate opljačkana znoja
bližnjih kojima su cijedili suze
dok ih nije pred smrt zarobio strah
od ovog suda naslijepe Pravde?

Tko će ravno u raj? Tko – do sami Gospod?
Kakve će kazne dijeliti pravda?
Zar su čistilište i pakao – kazna?
Šta ima Bog od vječitih pečenja,
od ražanja na kojima svrče grješne duše,
od kazana u kojima kuhaju se grješni
u sapun sa kojim prozore će prati
nebeske kada se zamagle od suza
spašenih majki za nespašenom djecom?
Zar u čistilištu očistiti savjest
i čemu to pranje mrlja blata, krvi?
Odgorjet može li u trista paklova
grješnik da iz njih ikad krene čist?
I hoće li rane ostaviti trag
bar takav kao tetoviran broj
na ruci svakog nevinog sužnja
iz oblačnog zemaljskog pakla zvanog – logor?

I kada strašni počne suditi nam sud
tko će nas braniti; tko tužiti i kome?
Zar Bog-Stvaratelj, izvor Dobra, Ljubav,
bezgrješna Vječnost, sjaj neba i zemlje,
može i smije i umije da sudi
kad od Njeg svaki grijeh je daleko
kao od čovjeka svaka bezgrješnost, čistoća?

I kad gromoglasjem probuđeni teški Sudnji dan
osvane i duše poniknu kao trava,
koja će prva pred Gospodnji sud?
I hoće li biti redoslijeda, spisa,
hoće li prvi apostoli, za njima martiri,
pa djeca, pa ratne udovice, plemstvo,
pa carevi, kraljevi, satrapi, veziri,
ili će prvenstvo dobiti prosjaci,

pokajnice-kurve, gluhonijemi, slijepci?

I kakav će biti parnički postupak tamo?
Građansko pravo, krivično pravo, crkveno pravo,
i hoće li duše dobiti ex offo
branitelje-anđele, nebeske juriste,
i hoće li smjeti da ih brane ljudski
za ljudske grijehe pred nebeskim sudom?

Kako će kerubin, golokraki krilati advokatić
s Murillove slike navući braniteljsku togu
i citirati Justinijanov zakonik, paragraf 196.
koji regulira zastare svakog kriminala?

I kad gromoglasni probuđeni teški Sudnji dan
osvane i duša Napoleona Bonaparte
pred svog Gospoda klekne uvukavši carski svoj trbuh
i stisnuvši tanke korzikanske generalske usne
stane da drhti kao jasike lišće na vjetru,
zar neće prasnuti u smijeh svi anđeli, svi vrazi, sve duše
i duše Josephine, grofice Walewske, debelog
giljotiniranog kralja,
pa i duša Džingis-kana, makar će svjesna da bude
u koju komoru pakla i u koji će užaren kazan.

Ne trpi Gospod glumu! Nebesa nisu teatar,
ni arena u kojoj gladijatori očekuju pollice verso,
ni pokretna pozornica Ujedinjenih nacija,
ni cirkuski pijesak,
ni vašarski vrtuljak po kom se okreću avioni za djecu.

Ozbiljnost! Strahota suda! Ta kleči Napoleon!
Generalije šapuću svoje, priča o jednoj borbi:
kako je bježao ispred mamine šibe u vrt,
kako se bojao groma i šaptao Očenaše,
kako ga boljelo kad ga u školi glupavi Francuzi
zvali "la paille au nez", "Napalione",
kako se divio Konventu i kako ga srušio divno,
kako je gazio blato i drhtao u svom uzbuđenju
pred piramidama, kako... Ne, Napoleon šuti.
– Jesi li vjerovao? – grmi nevidljivog glas?
– Kad znaš, zašto pitaš, a ne znaš li,
zar vjerovat ćeš meni?
– Kaješ li se, kaješ?...
– Da, kajem se, kajem
Da nisam poslušao tri generala, da nisam krenuo sa Elbe
dok bolje ne organiziram vojsku, da nisam bio popustljiv...
- Kaješ li se za svoje grijehe, ti grješnička dušo?
- A šta je grijeh do poraz? Za poraz svoj samo se kajem.
Pakao? Da me je njega strah bilo – carovao ne bih.

I kad gromoglasjem probuđeni teški Sudnji dan
Osvane i duša Homera pred Gospoda klekne
I pokajnički stane pjevati uz lutnju šutnje:
- U pakao, u pakao sa mnom! Ne želim čistilište!
Na Olimpu tražih Te; Bože, a gle! Sad te ovdje pronađoh!
I oči si dao mi, oči, da vidim sav nebeski sjaj,
al' što mi dade maštu, Gospode, zašto, zašto?
Ljepšim sam u svome mraku vidio i nebo i tebe?
Eto, to moj vječni je grijeh i zato u pakao želim;
Tamo su Platon i Plaut, tamo je možda i Zeus,
i pijani Bacchus i statisti Apolon i lijepa Helena
i lukavi Ulix o kom sam pet šepavih sklepao stopa
i danas tu me bole, kajem se, Gospode, kajem...

I osvanut će gromoglasjem probuđeni dan...
O, vjerujte, vjerujte, hoće!
A hoće li omrknuti u tamnu, u vječitu neprozirnu noć?
O, hoće, vjerujte, hoće!
I hoće li duše spasiti ako tijela istrunu kao smet?
I hoće li se izjednačiti car, satrap i kmet?
O hoće, vjerujte, hoće!

Kada?

Kad osvane gromoglasjem probuđeni strašni Sudnji Dan
kog čekaju kerubini
i pape i nadrabini
i parije i žrtve ispržene u logorima smrti
i gladijatori zaklani na strašnome sudu komedije svijeta.

Sedam prokletih dana
APOKRIFNA STAROZAVJETNA PRIČA POLUDJELOG SKOLASTIKA NAPISANA U SAMOSTANU MONTE CASINO NA NASLOVNOJ STRANICI *PRVE KNJIGE MOJSIJEVE* KRVLJU VLASTITIM NOKTOM ZAŽILJENIM U PERO

Sedam dana Gospodnjih napora
tisućljećima ga muče.

Da je razum biljci, ne zvijeri, dao
možda bi svijet poput raja cvao.

Da je, ali nije, pa je njemu sličan
i zato je tako čudno neobičan.

Da je bar jednakim učinio ljude,
sve crne, sve žute, sve bijele, sve sive...

Da je... Sad je kasno... Razum je razoran,
od njega i Boga vječno boli glava.

Sedam dana Gospodnjih napora
tisućljetna su rodila kajanja,

sad žive silom prokletstva trajanja.

Sumnja
APOKRIFNO KRITIČNO POGLAVLJE EVANĐELISTA MARKA O SVOM KOLEGI LUKI – SPALJENO, A PEPEO POTOPLJEN U MORU

I klečao je u hramu svoje sumnje.
I ječao je u boli svoje duše.
I osjećao: suše se i suše

posvećene grančice Gospodnjeg mira
i bujaju klobuci na usnama vira
što nekud na dno pakla dušu vuče.

Osjećao je: tuče đavo, tuče
udarcima misli jadno tijelo vjere
i utaman Boga u hljenu on ždere,

utaman se na vrh spoznaja um vere,
morat će niz klisure sumnje opet pasti.
Ushiti su slijepi, gluhi, kašlju kljasti,

htio bi od sebe svoj nemir znat krasti
pa ga – kao plijen – pred oltar baciti,
sumnje s prijestolja vjere sam zbaciti

ko pobjedni buntovnik, ko vrhovni zaštitnik,
ko spasitelj spašenih, kao pravi svećenik
i vjerovat ono, što piše u knjige,

al' u hramu sumnje kleče bol i brige,
utaman cjeliva brevijar i talar,
utaman drhtava čela tiče oltar.

Utaman! Osjeća kako vražji trozub
u leđa ga bocka, đavo sumnje krezub
smješka mu se podrugljivo, zlobno

grijući ga i hladeć istodobno.
Drhtave usne šapuću u mraku,
dah pleše psalam po zgusnutu zraku:

"Gospode, vjeru podari mi jaku!
Htio bih vidjeti lik Tvoj u oblaku,
ili u vedrini, il' u sjaju sunca,

htio bih zgrabiti drskog jogunca
sumnje za grkljan: ja te, Bože, tražim
kako da bez Tebe bol sumnje ublažim,

kako žeđ za mirom, vjerom da utažim
ja, u kojeg narod gleda ko u spas
i ne čuje kako drhti plašljiv glas

sumnje u mojoj misi kad ti služim,
a ne mogu srce sa umom da združim.
Zašto si mi, Bože, razum ovaj dao –

bez njega bih – vjeruj – ničice sad pao
na koljena vjere i vjerovat znao,
pomozi, Gospode, čuj moj krvav: Jao!“

I klečao je u hramu svoje sumnje,
i ječao je u boli svoje duše,
i slušao je kako vjetar puše

vani kroz ponoć, dok on pred oltarom
suze sumnje briše kitnjastim talarom
i priprema se da nastavi svoj rad,

da dopiše poglavlje svetog Evanđelja:
priču o Isusu, bezgrješnom začeću,
priču o Pilatu, suđenju, raspeću,

priču o svetosti žrtve Spasitelja,
priču što će proći ispod slavoluka
povijesti vjere: sveti grješnik Luka.

I klečao je u hramu svojih muka
i pisao je, i brisao je često
i proklinjao neko slabo mjesto:

“Istinu nisam ovdje zapisao,
zanijeli me sumnja i misao
da bogosin živjet može dovijek

ako nije čovjek... Isus bješe čovjek
da, čovjek s dva oka, dvije ruke, noge
i sin je Marije, koja bješe žena...“

Na usne Luke hladna šiknu pjena
i usred svog plača zanesena
klečao je nijem u hramu svoje sumnje,

zato u knjizi šupljine su mnoge
koje sam morao popraviti smjelo
i tako Božije dopuniti djelo,

al’, evo, i ja, i ja zalud klečim
u hramu Lukine sumnje i ja ječim,
kome?... Kog će za me sućut peći žarko?

Napisa i zbrisa Evanđelist Marko.

Priča o Ruti iz Moaba
KAKO JE SKRAĆENU PRIPOVIJEDAO ABRAHAM, IZBJEGLICA IZ ŠPANJOLSKE SVOM UNUKU U BOSNA SARAJU GODINE GOSPODNJE TKO ZNA KOJE...

U vrijeme kada sudili su suci
u Betlehemu vladala je glad
pa Elimeneh sa ženom Noeminom
i sa dva sina prebjegao u Moab.

Efrećani Malon i Heleon, sinovi mladi
Elimenehovi oženili se ondje.
Heleon uze Orfu, Malon uze Rutu
ljepoticu očiju crnih kao mramor,
a kože glatke kao najmekša svila.
Ruta je mužu dobra žena bila,
svekrvu voljela ko rođenu majku.

Pomor pokosio djecu Noemine.
Ostala starica s dvije tužne snahe.
Pročulo se onda po zemlji Moabskoj

Da Gospod Judejski posjetio je narod
i opet mu dao blagoslov i hljeb.

Starica se digla na put i Moaba,
snahama rekla nek ostanu tu,
evo im kuće muževa, evo im svo imanje,
udovice su mlade pa neka pronađu sreću
tu su im roditelji, njihova ovo je zemlja.
I Orfa poslušala pa k majci svojoj se vrativ
ponadala se sreći novoj i novome mužu.
Ruta ni čut nije htjela za to: “Noemino, svekrvo moja,
ti si mi odsada majka, ti koja rodi mog muža,
uz tebe ostat ću, čuj me, ma kakave te nevolje snašle.“

“Stara sam, za udaju nisam“ –
odgovara njoj Noemina. –

"Ne mogu se udati više ni novog roditi sina,
a on bi za tebe bio premlad, stog ostani, Ruto.
Nov svijet, nov narod i vjera
za tebe bi nevolje bile, a šta ćeš kad nestanem ja?
Sijeda je u mene kosa, slabašne moje su snage..."
"Zato ti, Noemino, riječi trebaju blage
i vjerna pratilja: ljubav, a ja te volim ko majku."

I krenule sirotice dvije na dug i naporan put.
Kad bi gdje umorne stale, vapila Noemina:
"Moapko Ruto, još nije za povratak prekasno tvoj,
tamo je narod kom spadaš, tamo je krv tvoje krvi,
tamo je tvoja vjera, tvoje spokojstvo i mir."
"Ne, draga Noemino, narod tvog pokojnog sina
to sad je narod moj i Bog vaš moj sad je bog,
uz tebe ću ostati ja..."

Kad su do Betlehema prosjakinje dospjele dvije
upravo bijaše vrijeme bogate ječmene žetve.
Elimenehov rođak, bogati ostarjeli Booz,
na svojim njivama žetvu nadzire i dan i noć.
Moapka Ruta za svoju svekrvu jadnu i gladnu
i za sebe pošla pa pabirči klasje
na njive Boozove sama... I kupila sve klas po klas.
Kad Booz nju ugleda svježu i mladu
kako se prži na suncu i saginje i pabirči klasje
pa joj se gola noga ispod suknje rumeni
ko vreli izazov krvi, ko pomamni vrisak svježine,
zaigralo mu srce i negdje na dnu bića,
gdje starost još nije zadnju iscijedila pohote kap,
osjeti mladosti bilo kako mu mahnito lupa
baš kao Crnkinja uz def dok izvija trbušni ples,
zato omilovao Rutu pogledom blagim
i rekao joj: "Slobodno sa žeteocima pabirči mojim
i nosi rođakinji mojoj, sirotoj Noemini
i jedite u slast vas dvoje topli moj ječmeni hljeb,
nek je blagosloven za vas kad tako dobra si ti
svekrvi svojoj ko njena sa srca rođena kći."

Noemina kad saznala kako je nježan ostarjeli Booz,
posavjetovala Rutu: "Noćas će vijati ječam,
na gumnu će raditi živo sve do u duboku noć,
a ti se, ko djevojka, umij i namaži mirisnim uljem
i obuci haljine lijepe, i prokradi se na gumno
pa kad prilegne Booz i kad tvrdo već zaspi
podvuci mu se pod jorgan i lezi mu pod noge..."
Sprva se zgražala Ruta, zar tako prileći starcu
kako ni Malonu nikad nudila tijelo nije,
al' poslušala ipak – i ne bi joj kasnije žao.
Snažne u Booza su plećke, a prosijeda kosa
na čelo mu opaljeno, ko mjesečeve zrake
na zlatnu kupolu sreće, popadala u mraku.
Kada se prikrala logu i kad mu do nogu legla
promatrao je mjesec s nebesa i zasijao jače.
Booz sanja da je u raju i da je podmlađen, čio,
i da ga nebeska voda mirisna i sumlačna kupa,
a Ruta se skutrila mlada i osjetila krv
kako joj kola kroz grudi i kako pomamno zove
nekud u nepoznato, nekud u najslađi grijeh...
I zagrlila nogu, a spavač se zahliknuo sretan
i otvorio oči... a ona se podvila stidno
pod njegov pokrivač širok i drhtati stala ko lane.
"Ne grli nogu, Ruto, tu su ti grudi, tu ruke,
ovdje je osvetnik tvoj, tvoj pomlađeni Booz.
Pred Bogom i ljudima vjenčana moja ćeš postati žena,
Tvoja je mladost moj najljepši Gospodnji dar!"

Moapka Ruta, ljepotica, Boozova žena
rodila mu je sina Ovida, vitka i snažna,
a ovaj dobi sina Jeseja, kojega sin
slavni je bio David, besmrtni judejski car.

Moapka Ruta, udovica Malona, kasnije Boozova žena,
bila je ljepota i snaga, i umna i blagoslovena,
njoj nije grijeh bio ni grijeh niti strast,
njoj grijeh bijaše radost i ljubav, prava slast.
Malonova joj mladost probudila je žudi,
a Boozova joj starost strašću napajala grudi.

Mojsijeva smrt
IZOSTAVLJENO POGLAVLJE IZ KNJIGE O MOJSIJU

I umrije Mojsije u zemlji Moabskoj
ne dočeka da uđe u plodni Kanaan
U mrak svoga nestanka zakopao dan

Plakao je narod u zemlji Moabskoj
Umro je velikan, pozvao ga Bog
nekuda u beskraj – blizu oka svog

Nezvršen ostao mučan svečev rad
utaman je štapom prosjekao more
utaman tiranske sažegao dvore
u Kanaan će ući nasljednik mu mlad

Pred smrt za životom osjetio glad
i briga mu dublje čelom oru bore
znoj mu šiknu smrtni orosiv sve pore
težak je u grob ovaj tromi pad

Težak je u grob ovaj tromi pad
Utaman rajski tamo čeka hlad
on bi da živi za svoj narod gol

Muči ga, grize neshvatljiva bol
Zlatno su tele ti glupani htjeli
čim su ih lažni proroci zaveli

Možda će sutra kad Kanaan stignu
u sreću, bogatstvo i u blagostanje
opet razoriti čvrste vjere zdanje
i protiv Jehove pobunu da dignu

Kada niske strasti iz srdaca rignu
pobjede lako i vjeru i znanje
pogaze nogama samopouzdanje
i žure – paklene muke da prestignu

I žure paklene muke da prestignu
Pa da kao grube izdajice šmignu
Pod okrilje zlata, izdaje i varke...

I peku Mojsija žare brige žarke
za svoj narod jadan koji svakom služi
ako mi samo pohlepu zaduži.

Misao pogubna oko sveca kruži
dok na svome logu pred smrt on se znoji
Kome da kaže kako se sad boji
ovdje da se mrtav kao kip izduži

Imat će narod ono što zasluži
jer sebi sudbinu vazda sam on kroji
Mojsije na nebu zvijezde smrti broji
i htio bi zalud život da produži

I umrije Mojsije u zemlji Moabskoj
ne dočeka da uđe u plodni Kanaan
u mrak svoga nestanka zakopao dan

A kad prve zore rud osvanu ran
nad lešom plakao narod izabran
klečeći kraj mrca u zemlji Moabskoj

Bosni

KOB MOG NARODA

**U struku presavijena,
crninom obavijena
kob mog naroda luta.**

**Obilazi ognjišta hladna,
oplakuje naselja gladna
i čela miluje žuta.**

**Kao udovica nada
kroz noći se tužne potkrada
i bolove vjerom sve tješi.**

**Suznim se očima smješi
umornom narodu mome
koji sve drhti pred njome.**

**Ona je žalosna. Plače.
Brige je more i tlače,
pa suzama zaljeva sela...**

**Umorna na kamen sjela,
uzdahnula: Kušnje je dosta!
Ta narod već mučenik posta!**

**Molitvu zatim je smjernu
u jadu svom neizmjernu
šapnula mračnome svodu:**

**Uljepšaj me, Gospode, srećom!
Učini me snažnijom, većom,
roblju da vratim Slobodu!**

OVIM JE KAMENIM PLOČAMA
(Balkanske legende)

I

**Ovim je kamenim pločama
Ilirka vodila kozu.
Ovud u šumu je skrenula,
odozgor vidjela prašinu i sjaj:
dolaze Rimljana čete,
opet će zakrvariti rat.**

**Sjetila se majke i sestre
zdrobljenih pod kopitima.
Spaljenu vidjela kuću
i sebe kako bježi
bosonoga, čupava, sitna.**

**Sjetila se i centuriona.
Sjao na njemu srebrni šljem
i zlatan oklop sa orlom,
blistao teški mu mač
i bijeli, od najčišćeg platna
još bjelji zubi.
Dizao je u zrak, bacao, pa opet
primao u šake.
Nešto je čak pjevušio latinski
i nije joj mačem odrubio glavu
i nije tresnuo tom živom igračkom o zemlju,
već joj je i neki slatki hljepčić dao
i pokazao joj puteljak do šume.**

**Vidjela je oca krvavih obraza
i ruku kako mu na mišici visi
i oko crveno ko jesenji oganj
i čula ga kako kroz stisnute zube
proklinje Rimljane, pokolj i taj rat.**

**Vidjela baku, svu crnu, spečenu,
lice joj je tvrdo kao tvrd skoreni hljeb,
oči ko ugasli ognjišni ugarci,
ruke kao žilave bukve kvrgave.
A bila je dobra. Svaku riječ suzom
začinjala i češljem od jelenjeg roga
dotjerala svoje unučice kosu.**

**A sad opet vojska.
Opet u oblake prašina put neba
kopitima uzvitlava zemlju.**

**Trčala Ilirka. Pronašla svog dragog.
On, već naoružan, prema selu trči.**

– Ostani! – htjela je viknuti, al pala
uplakana. Koza
gleda u nju zaneseno, tupo.

II

Ovim je kamenim pločama
Bosanka vodila kozu.
Ovud u šumu je skrenula,
onud se popela na brijeg.
Odozgor vidjela prašinu i sjaj,
dolaze sultanove čete,
opet će zakrvariti rat.

Sjetila se majke i sestre
kako su bježale pod tvrdi Visoki
pa dalje – kad je predao se kralj
i pala Bosna i ušao nekrst
što tjera gospodu i gola seljaka,
što u crkvu ne da i prezire križ,
prezire Boga, kolje mlado - staro,
pali sela, žita na poljima
i donosi glad.

Sjetila se kako ginu junaci,
padali gradovi, tvrđave i glave,
i ona i njen Radan postadoše raja.
Pa onda došli hitri konjanici,
zapalili selo, sprženu i gladnu
donijeli njima krvavu slobodu
i nekakvog švapskog kralja, švapskog pašu
i švapske dancije, sve u ime Boga
i Oca i Sina i Svetoga duha
s mnogo blagoslova, ali s malo kruha.
Bar je bio mir,
samo što muškinje vodili na Turke,
a one venule za predugih noći.

Sad opet dolaze.
Bit će opet rat.
Vere se Bosanka bosa,
uz nju trči koza,
a kamene odjekuju ploče
kopitima koja nose smrt.

III

Ovim je kamenim pločama...
Dosta je... Dosta je... Dosta!

Ploče su skamenjena krv.
Ploče su zaleđene suze.
Ploče – prastari rimski strateški drum
i povijest krvi,
povijest suza,
povijest jedne male, a tako velike zemlje
po kojoj Ilir, Tračanin, Grk,
Rimljanin, barbarin i franački knez,
križari i starci crkve bosanske
i Turci i Nijemci, i sam vrag i bog
po istim pločama istu su škropili krv
a ipak je nisu istočili svu
jer vrije u mladim žilama,
jer cvjeta u novim silama,
jer živi život neuništivi
i buja radost što je sunčan dan
i brata grli raspjevani brat
dok uz gusle kune mržnju, strance, rat.

ĐERZELEZU ALE

Osedlaj najbržeg ata,
najoštriju sablju opaši,
s majkom halali se brzo
i kreni, Đerzelezu Ale!

Prašinu otresi sa ruha
i čupavu podigni kosu
s očiju umrlih davno,
pa hitro izjaši iz groba
u borbu za opstanak Bosne!

U džennetu ne miruj više, Bošnjak.

S nebeskih kad modrih visina
snesu te meleci amo
do tvog zapuštenog groba,
nek at te već osedlan čeka.
Potegni buzdovan i sablju,
pa jurni kroz prašnjavu Bosnu
i gledaj, i bori se, Ale!

Nek te ne začude gladni,
poniženi, jadni i bosi
Bošnjaci u izlizan jaram
zapregnuti, kada ih spaziš.
Nek te ne začudi, Ale,
što nećeš čaršije naći,
ni kule begovske, hane

ni tople hamame, ni žene
u zaru, il feredži crnoj.

Nek te ne začudi, kada
u džamiji mjesto džemata
pronađeš konje i ovce;
to narodu otet mal je
kog šejtanu daju na danak.

Ti samo razmahuj sa sabljom
i jaši kroz zamrlu Bosnu,
neka te očaj bar vidi
i u tebi nasluti spas.

Kad prva te opazi straža
i upita: Šta ovdje tražiš,
ne udri ga tim buzdovanom
nego mu ponizno reci:
Na rad se javljam, na prugu...

Kad s tvog vilenog konja
htjedne te skinuti dronjo,
da uzjaše namjesto tebe,
ti stisni junački zube,
pa sjaši – i nastavi pješke...

Kad dušmanin zaišće sablju,
buzdovan i s prsa ti toke,
i zlatni sahat, i saruk,
pa čak i kosu sa glave -
podaj mu, podaj mu, Ale,
pa nastavi kružiti Bosnom...

Kad te na meeting pozovu
i brke da obriješ reknu,
otiđi i obrij se, Ale.
I plješći, kad dušmanin stane
o nekoj ti lagati sreći,
i nemoj nikome reći
da time boriš se hrabro,
hrabrije nego sa sabljom,
za novu, za sretniju Bosnu.

Kad kao šugavi prosjak
u džennet se materi vratiš,
reci joj: Ne strahuj, majko,
za svoga sina, junaka...
Veći su, veći i jači
Đerzelezi danas Bošnjaci,
i hrabrije danas se bore,
jer žive i prkose vragu
ljubeć mu lukavo skute
dok smrt mu opaku slute...

GATANJE

Na peškunu paprenjaci.
Kroz pendžere snijeg viri.
Na mangali šerbetnjaci.
Pokraj peći mačak žmiri.

Sastale se u halvatu
tri hanume. Eglen pletu.
Najmlađa u pembe katu
strasno puši cigaretu.

Najstarija iz findžana
gata Devleta hanumi.
- Nuto, bona, po insana
u njakvoj tu vidim šumi.

Nije šale!... Taksiratu
nekakvom si, beli, dužna...
Meazallah! ... Deveratu
pripremaj se... Kahva ružna!

Nu! Pogledaj! Crna tica
na strehu ti, jada, pala...
U Devleti straha klica
kroz drhtanje bujat stala.

Stara Šuhra findžan vrti,
zagleda ga, gundža strogo...
Devleta već sedam smrti
maštom vidi, jada mnogo...

Aiša u pembe katu
na minderu sjedi. Šuti.
Zna, da šapće se o ratu,
da se svijet nešto muti...

Staru Šuhru smežuranu
zgurenu nad findžan motri,
zatim Devlu otrovanu
strahom, kako o zlu snatri...

- Vakat nam je... Skoro ljudi
iz čaršije mogu stići.
Pustite taj toz vaš ludi...
Haj'mo, Šuhro, valja ići...

- De, još ovo!... Živa bila –
Ovaj kolut - šta on znači?
- To je cura, ili vila,
prag tvoj će da prekorači...
Služben će ti stići haber,
u vojsku tvog sina zvati...
Kud okreneš, svuđe dever –
Neću više ni gledati!...

Eglen se ko i dan gasi.
Tri hanume sjede sjetne.
- Nek nas Allah, kono, spasi...
- Žalosne smo i nesretne...

- Eto, mom Hasagi zanat
utanjio - jedva radi.
Prodao je čak i halat.
Strah me, jado, bit će gladi...

- Njakav Hitler, vele, Švabe
na nas da će natjerati.
U vojsku muškinje vabe,
matere će zakukati...

- Allah nek je na pomoći!
Ružan vakat, kone moje!...
Tko će harč za nas namoći
kada sve poskupilo je?...

- Moj Ibraga vazda puše.
Veli, da je išta mlađi,
lokao bi - jer bez duše
sad je svijet i sklon svađi...

***

Na peškunu paprenjaci.
Sumrak kroz pendžere viri.
Eglen presto...
Šerbetnjaci ispražnjeni...
Mačak žmiri...

ZMAJEV REP

U šumi više nisu vuci gladni.
Pas rundov davno ne čuva već tor.

Klanica i ahar, hudžera i hambar
prazni su i mrtvi, tek obješen hodža
u mektebu jezik isplazio selu.

Na zidu kuće muhtareve mozak
strijeljanog mu sina kao pečat stoji
i kapljuca zgrušan na katmere. Muhe
sišu ga i zuje.

Posred sela izvor. Korito i mačak
i prtljača suha. Na grančici gloga
visi bošča kao zastava bijela...
po nebu šeće prćonos oblak.

Na njivama pustoš i jazavac stari
bezbrižno izbira ponajljepši klip.

Bešike i stare kićene sehare
po seosku drumu pobacane, prazne.

Prekjučer je selo ošinuo repom
veliki iz bajke gmaz,
zmaj, ili rat -
krvnik, il brat?!

1940. U JEDNOM GRADU BOSNE

Novine. Radio. Šaptanja za stolom.
Kavane, parkovi, bogomolje, škole –
svugdje strah i bajke. Svak čeka na prolom.

Pozivi u vojsku. Majke Boga mole,
nariču i poste. Zavjeti i vrači.
Zrakom plešu strave ko aveti gole.

Tele s dvije glave, da!, nesreću znači.
Hoće li i na nas? Sigurno je. Sutra.
Već su tako blizu zli zavojevači...

Donose slobodu ... - Pomor nose. Jutra
puna krvi, gladi. - Smeten čovjek pati:
prema vani sfinga, a kepec iznutra.

Znatiželja zalud sve vijesti prati,
doznat ništa neće. Nema zračka nade.
Po nebu se kolo bombardera jati.

A misli i nemir piramide grade...

TESPIH

Na dnu teške stare
klimave sehare
tuži za životom umrlim već davno
staroga derviša još stariji tespih.

Trideset je i tri mrtvih tamo zrna
na kojim uzalud miševi svoje sitne zube bruse.
Vremena ih truse,
al oni stoje,
smrti se ne boje,
jer mrtve su već,
bez svrhe,
bez prsta,
koji bi molitvom život njima dali...
Mrtvi tespih mali
leži na dnu stare
klimave sehare.

Na tavanu gnjije šarena sehara
u kojoj nekad oprema i dunje,
djevojački snovi i suze se krili,
sad u njoj gnijezdo miševi su svili...
I - tespih dedin - krupni ćilibari,
i vonj gnjileži... mrtvi vakat stari..
Ko sad da gledam mršavu desnicu sa halkom
ćabenskom na žutom, iskrivljenom prstu,
a pod njim zrnca kako tiho kližu
uz molitvu tišu,
koja se niz bradu
prosijedu trusi
ko rose kap
niz list
u zore
cik.

Ko sad da gledam sijedog derviša
kako na šiljtetu
sjedeći djetetu

priča o ljepoti Arabije vrele
kud mu misli žele
da odsele
sa šiljteta,
od djeteta
u mir...

Suzu sam jutros zbrisao sa oka
kad misao moja pronašla seharu
i u njoj tespih i sitnu
sivkastu obitelj nametnika miša.
Krvavih godina blatna, mutna kiša
sprala s moje Bosne šarenilo staro,
derviške tespihe, feredže i pjesme,
i sokakne česme,
i ašik pendžere,
garave tendžere
s halvama,
pitama,
čibuke duge i vitke nargile
i nabrekle žile
derviša pri pobožnom zikru...
Sprala teferiče, sijela, sokake,
dimije, šalvare,
obraz i zarove,
cure i ibrike,
momke i vrbike,
ašikovanja
i milovanja
kroz snove, demire...
Sprala je čaršiju,
kaldrme, avliju,
stare šadrvane,
vedre, sretne dane...

Stare derviše preorale bombe,
ni kosti im više ne miruju tamo...
U mojoj Bosni ostao je samo
onaj tespih stari
usehari
kog mašta jutros pokaza mi tek...

NENO!

Jesi li jutros uranila, neno,
abdest uzela i uboran obraz
na kožicu bijelu spustila pred Boga?
Jesi li zatim izašla pred sunce,
koje se negdje iza brda javlja
i makla staru škripavu erezu,
otvorila tiho od ahara vrata
i pomuzla krave?
Jesi li jutros uranila, neno?...

Ne, znam da nisi uranila, neno!
Ta zatvorena su vrata od tvog groba.
Nad glavom tvojom koze sada pasu
i nema tamo nišana, ni znaka,
da živjela si... osim modrog cvijeća
kojim je okićen tvoj vječiti jorgan:
polje, na kojem tisuću si puta
udisala miris prve ljetne zore.

Jesi li sinoć oplakala, neno,
i stara vakta, i tvog mrtvog muža,
i sina tvoga, koji brige brine
da sačuva ponos od zlobnika gladnih,
i onu snahu iz tuđeg svijeta
koja tako toplo zna voljeti Bosnu,
i njezinog jedinca, dobra neno,
koji pričat umije tople basne srca
i zabavit tvoju djetinju još dušu...
Jesi li sinoć oplakala, neno?...

Ne, nisi sinoć ti plakala, neno!
Tvoj unuk, on je misleći na njive,
na Bosnu, akšame, sabahe i janjce,
na groblje mrtvih i na groblje živih,
u kojem trunu mladosti bez nade,
on te je sinoć oplakao, neno!
Stidio se sreće svoje, jer je sretan,
stidio se mladosti, jer mlad je
i našao je Ljubav, dobra neno,
našao je zore mirisne i tople,
našao je Sunce u sivome gradu ...
On, neno, sretan, u nesretnom svijetu
raspet je na muke čekanja i nade,
da sunce opet zasja nad Bosnom
i opet berićet napuni hambare,
u ahare opet da se vrati stoka,
a u duše, neno, ona divna ljubav,
koja je u tvojoj legla već u grob.
Ne, nisi sinoć ti plakala, neno...

Plakali smo: Nebo, Ljubav,
Bosna, Bog i ja...

ALLAH SELAMET!

Stjepanu Šunjiću

“Skoro će, skoro kijamet!
Šta ćemo? Eh! Allah selamet!...
Naizvrat svijet je posto,
od obraza đon samo osto...

Berićet je Allah ustego
i pas oko srdaca stego,
pogan je posto dunjaluk,
zlo vlada i fukarluk...

U mezar je lego rahatluk.
Briga nad glavom su bašluk.
Skoro će, skoro kijamet...
Akšam je... Allahemanet!”...

Kahva se prazni... Sve šuti...
Čaršija nesreću sluti...
Davno, ko dijete to slušah,
sad tek oživjeti kušah.

Vidim ih: Sulju kazaza
(davno mu bila džennaza)
i Hasagu, terziju, Husu,
i staroga hadžiju Jusu...
Odavno više ne žive,
ne vide oblake sive
pod kojim ja čekam kijamet
i šapućem: Allah selamet!

BOSANSKO SELO NA DAN OBJAVE MIRA

Kroz selo spaljeno, mrtvo, šugava mačka još tuži.
U ognjište pocrnio derek, ko nož se tup čvrsto zarino.
Niz blatne i krvave staze uz mir tek vukodlak što kruži.

Sunce se kesi na nebu i zubima plamenim gricka
suhu i sprženu travu, a njive ko strništa gnjiju.
Na pojilu namjesto stoke srndaći krv zemlje tek piju.

Sred gumna nekad bogatog domaćina bomba
projurila tražeći utrobu zemlje i crijeva,
pa sada ko gladnika usta blatnjava lokva zijeva.

Krovovi spaljenih kuća ko protrule stožine strše
sa kojih sijeno sklizlo na podinu vlažnu i gnjilu.
Zubi vremena tiho ostatke sela već krše.

Šugava Suljina mačka očima sijeva ko munja
i bijesno u kolut trči, vlastiti grist želi rep.
A smrt nakon svršena posla nad selom presita kunja.

KROZ MAGLU SE ČUJU TEKBIRI...

Kroz maglu se čuju tekbiri...
Smiri se, srce, ah, smiri!...

Kurbani će okom u nebo zavirit;
i krv će poteći; i sve će se smirit.

Potrest će zemlju, pozdravit već mrtve,
nahraniti gladne, te bijele žrtve.

Ja ne znam zašto, al suze me guše.
To je govor srca, razgovori duše.

Kurban vam ne mogu, roditelji mili,
poslat na ahiret... Sagibam se sili.

Siromah sam, sam sam; i slušam tekbire.
Iz magle me oči vaše ljubeć vire.

Nemir srce trga, misli glavu stežu.
Kroz maglu tekbiri tiho odliježu...

Allah je uz mene i čujem ga jasno,
kako je sav svijet poljubio glasno.

On i vas sad grli ljubavlju i mirom,
a ja vas pozdravljam sjećanjem, tekbirom.

MEHO JE TRAŽIO BOGA

Meho je tražio Boga.
Meho u džamiji drhtao moleći arapske tajne.
Meho 40 jutara na Trčivodi
(izvoru nad gradom)
preticao zoru.

Meho ‘postio devedeset dana, omršavio ko prst.
Meho dopuštao da ga guraju, pljačkaju, psuju.
Meho je tražio Boga.

PJESME MOJE GENERACIJE

Bili smo roblje
Sada smo - groblje.

Bili smo mladi
sad smo - nomadi.

Nemamo krova,
vjere, ni snova.

Netko nas goni...
Svemu smo skloni.

Al nigdje mira,
sred ovog vira
sudbine - strvi,
mržnje i krvi ...

Bili smo borci,
zidari, tvorci.

Hijene smo bili,
krv strasno pili,
rušili, klali...

Jesmo l' se digli –
ili smo pali? ..

NAUČI ME

Nauči me, brate, da mrzim i koljem,
nadajuć se sreći, nadajuć se boljem
koje će iznići iz krvi i dima,
iz pokolja ludog među sitnim ljudima.

Nauči me, brate, i tebe da mrzim
jer ti majka nije moje rase bila,
jer je tvoja vjera s mojom bitku bila
i jer narod tvoj sad uništava sila.

Nauči me, brate, razabirat ljude
po rodu, plemenu, po vjeri i rasi,
po zemlji, povijesti, po snazi pobude
koju propaganda danonoćno glasi.

Nauči me, brate, da ljubim tek toga
na kog nije pala rasna anatema,
nauči da bratstva među ljudima nema
i da nije točna volja vječnog Boga!

Nauči me, molim, jer bol mene mori:
da u svačijem srcu krv jednaka zori,
da smo svi od mesa i svi da smo braća,
da nas tek razdvaja politika mača.

ALLAH

U svakom je, u mravu, u crvu,
u listu, cvijetu, u travi,
mir je u snu i na javi,
život u mrtvu je drvu.

U Svemir On pretvara mrvu,
rahatluk stvara On pravi
u sijedoj vjernika glavi
kad zvijezdu ugleda prvu.

Ni na kog sličan On nije
i nitko na Njega ne liči,
Njega sve hvali, sve diči.

Poslije svega i prije
On vlada, stvara i vodi –
Nerođen, sam On sve rodi.

Nerođen, sam on sve rodi,
u svemu je jezgra i srce,
u svemu je duša i lice,
sve svojom svemoći plodi.

Misao na Njega godi,
udahnjuje život u mrce,
ljubavlju omekšava škrce,
u džennet, u vječnost sve vodi.

On sve je i svrha svemu,
sveg svemira slavni početak
i sve se svršava u Njemu.

Pred Njega na sedždu kad padaš
Najljepšu simfoniju skladaš,
jer ti si Ti tek u Njemu.

DESET ZAPOVIJEDI

Razderi krpu savjesti,
poveži ranu savjesti!

U srcu leš je ljubavi.
Odstrani ga - da ne smrdi.

Zadavi hidru milosti,
sačuvaj svetost pakosti!

Progutaj otrov do kraja,
slatka je zadnja kapljica.

Izreži tvrd čir kreposti
i popljuj strah od svetosti!

Mudrost je glupost starosti,
Poštenje kolje radosti.

Nade su laži nemoći.
Mržnja je zakon svemoći.
Što koči strast - zadavi ti!
Što boli - to zaboravi!

Razderi krpu savjesti,
poveži ranu svijesti!

BOSNA

U tvorničke hale, nebodere i automobile,
u asfaltirane autostrade i helikopterima okićeno nebo,
u izloge s frižiderima, televizorima i kaloriferima,
u barove sa strip-teaseom, urlatorima i električnim gitarama
zakopana leži jedna još neumrla, još nezaboravljena Bosna
koju volim.

Nisu to mahale, ašik-pendžeri, kaldrme, šedrvani, turbeta, mezari,
nisu ni tukadosi na glavama starica u haljinama sjajnim, svilenim,
ni čakšire, ni tespihi među prstima sa ćebenskim halkama,
ni aščinice s tepsijama bureka, džanećije i toplih drhtavih pača,
ni seljaci s crvenim šalovima oko glava okićenih okom sokolovim
i brcima Kraljevića Marka,
ni čaršijski ćefenci, ni crne kafe, ni salep zimi, ljeti doldrma i boza,
ni tovarni tankonogi konjići s prućem na nesigurnim klimavim
samarima,
ni mujezini koji sa svih brda u suton pozivaju na molitve starce,
ni teferiči, janjci na ražnju, akšamluci uz obalu potoka i šutnju,
nešto je drugo što u Bosni umrlo nije i umrijeti nikada neće,
što živi u koraku svakom, u svakom osmijehu i suzi,
što volim.

NEUGODAN MEHABET

"Selam alejk, otur, tu, na minder.
Sad će nam sijeda mrkušu ispeći.
Samo ti odahni... Eh, merhaba, Mujo!"

"Ja merhaba, Huso, eto ... ja ti dođoh...
mesela... da mrven promuhabetimo
o... Ama, eto, brate, o tvojoj Fiki."

"Allahu šućur i na zlu, moj Mujo,
a s Fikom ti je... Eh, zeman, pa šta ćeš..."

"Svašta pred Kijamet! ... Ih!... Tuhaf čeljade!
Samo, znaš kako je, ne rujaj se, brate...
Šejtan, tako vele, ne spava... pa šta ćeš?
A u tebe ima još evlada mlada
i... ama, kako je mogla, vela havle...
Kakvo li je u nje srce, kakva pamet?..."

"Kako je mogla?... Ženski šer... Na! Bujrum!
Prava je škija, sve mirliši... Savij!"

Otpuhuju guste kolutove dima.
Kucanje na vrata. Husaga se diže,
unosi mangalu. Razgorjeli ugljen
žari se, šerbetnjak na njemu se sjaji.
Po drugi put Huso izlazi kroz vrata,
unosi šerbe od ruža i meda
i dvije čaše i lokuma sahan.
"Znaš, moja sijeda, makar na svom domu
pred muške oči neće da iziđe,
adet... eh, šta moreš? Kad na cesti moraš,
ne moraš kod kuće... Aferdesum, brate..."

"Reci joj: Aferim! - moj Husaga lijepi,
onaka mati, pa... onaka šćer...

Eto, ja ti dođoh... Znaš, lahko mi nije...
Onaj moj najmlađi... eh, Allah Selamet...
a sedam je hatmi proučio plaho,
avaz mu je bio da frcaju suze,
ma nije ajeta i hadisa znao,
al eto... sad je, da oprostiš: doktur
i - neuzubillah! - moj sin, moja nada,
sad ženama djecu iz trbuha vadi,
peracije čini, i to prije vakta...“

“Eh, Mujaga dragi, to na odmet nije.
Što će djeca danas, kad su, da je kabil,
već na sisi mudra, pa po nama pljuju
ko po mejtima što još žive - jazuk!
A sad mi reci šta tvoj doktur želi?“

“Šta želi?... Ma eto: da ti, tvoja sijeda
i vasbutum kuća Fiki halalite
i da se ona kao tvoja šći
u poštenju vjenča...“

“U poštenju, Mujo? Kakvo je poštenje
kad šći od matere kao mačka bježi?
Ma, kakva mačka? Što vrijeđam hajvan?
Onaj njezin Stjepo, onaj njezin ašik
nikaka je vjera i nikakav insan...
Jeroplane vozi... Život mu o koncu...
A kad ospu djeca... Ama, nije to...
Zar moja Fika za takvog?... Eh, zeman!
A kad je bila malešna, moj Mujo,
pletenice žute ko medždedije,
musaf pod pazuhom, jemenija tanka
i dimijice... Ondar prvo kosu
pa i musaf moja šći pod noge... eto...
Fakultet!... Budala! Prava sam budala!
Hotijah i ja da sam, kako kažu,
sa zemanom složan, modali i fin
i da svom djetetu hljeb u ruke dadnem,
a dao sam joj hava-rabadžiju
Stjepu, što nad glavom leti kao ptica...“

“Kažu da je Fika pametna i draga
i da je svi vole... Moj ti sin je fali
ko najbolju mladu dokturicu... Zeman
sve mijenja, Hus ... Mijenja i nas... “

“Mene? Ja beš vakat ne propuštam nikad
i postim Ramazan i odem na zikr
u onu našu tekiju... Zar mene
zeman da mijenja? Jok, efendum, jok!
Nek se Fika vjenča s kim je njojzi volja,
od mene izun joj ne treba, Mujo!
U čaršiji našoj i sutra će Huso
kalajli džezve, savatli ibrike
kovati za Švabe, Franceze, Ingleze,
a moja Safija nek sa svojim Stjepanom
živi kako hoće... Nju će dragi Allah...“

“Ne kuni dijete, Husaga!. .. Daj, sabur!“

“Jah, sabur... Njim je vas džennet pokriven.
Ama, moja djeca... Selim je indžilir,
Hasan sudac, Meho kazandžija sa mnom.
Jedini on, Mujo, u džamiju iđe...“

“Jedini on, Huso, akšamluči, pije
i pijan psuje svašta, ženu mlati...
Već, deder ti mene poslušaj ko brata:
poljubi šćer svoju, stisni srce, dušu,
halali joj, Huso... Znaš: tako je bolje!
Ni meni djeca baš u volji nisu,
al zeman svoje, moj Husaga, traži.“

“Deder je popij i otpuhni dim...
Ne valja toliko živjet kao mi.
Ko će nam tabut dići na ramena
dočekamo li da čak s mjeseca ljudi
na dunjaluk siđu ... Eh, Allah selamet!“

“Ovo je, beli, hašarijast svijet.
Skoro će, vjeruj mi, skoro će Kijamet!“

Dim čardakom pleše. Utihnu mehabet.
U prozoru muha bezobrazno zuji.

NA BAJRAM

Jutros mi misli krenule uz sokak
koji kroz Šeher ko potok vijuga.
Stigle su s kišom i s umorom tupim
na groblje, same, napuštene, tihe.
Na usnama jutros titrale Fatihe,
dok su po asfaltu zvonckali koraci.
U bjelkastom dimu svoje cigarete
vidio sam jutros Tvoje lice, Majko!
Malo si kanda omršala, malo
dublje su ti bore, a bjelja sjedina.
Da ti hladno nije pod zemljom, u grobu?

Bajram je, majko. Nemamo kurbane,
ni džamije više, pa ni onaj mir
kojeg srcu daje svijest o slobodi.
Al neću, neću pričat ti o tome...

Jutros su mi misli tražile po groblju
mezare vaše, roditelji mili.
Čitale su grobne natpise i tužno
odlazile dalje, umorne i plahe...

Bajram je, oče... Musafira nema,
niti kuće naše. Srušena je davno.
Sad stanicu grade na tvojoj ciglani
i ništa, baš ništa ne može tvoj sin
učiniti, oče, da spasi tvoj trud.

I onaj potok posred naše bašče
zatrpan je, oče... Posjekli nam voćke.
Preklanjsko proljeće za njih bješe pokolj,
sitne i zelene višnje, kruške, dunje
ležale su mrtve, a ja - ja, tvoj sin
tek sam kriomice promatro taj zločin...

Strah me je bilo samice... Naš Šeher
nije više ono, što je negda bio...
Al Bajram je, oče, nećemo o tome...

Stidim se, oče, što ni nišan nisam
usaditi dao ponad tvoje glave,
ali... Dosta, dosta!... O sebi da pričam.

Propatio sve sam zamišljive muke,
prebrodio trista milja poniženja
i sad sam smiren... Oženjen sam. Sretan.
Istina, mnogo - čak premnogo radim.
al imam za koga... Da, i sad sam, oče,
kao i nekada, tvoj poslušni sin...
Oprosti, što jutros samo misli moje
na kabur vam došle... Mama će me shvatit,
a i ti, oče... Znaš: posao, put...
A pomalo i strah od dušmana tamo.
Ne, nisam, vjeruj mi, nisam zaslužio
neprijatelj da mi ma tko, oče, bude,
al danas mržnja nad svijetom bdije
i strah, i muke, krv, žalosni dani...
Jutros mi misli pričale na groblju,
slušali ih: nebo, trava i mezari...

Pod nogama sporo puzli trotoari.
Kroz grad sam jutros išo, ko kroz san,
molitve šaptao i pogledom nježno
tražio gdje bih ugledao mir
i sreću onih Bajrama iz Bosne
koji su prošli, ko mladost, ko vi...
Roditelji mili, čestitam vam, sretno!
Nek bar vi u grobu proslavite Bajram,
naš grad je - znate - preširoki grob,
u njemu je teško sve ushite skriti,
i biti sam, i neprimijećen plakat...

Jutros su lutale moje tužne misli,
a bajramska sjeta sjela mi na dušu.

NOĆAS

Netko je noćas ubio anđela mira.
Nekom su noćas ukrali vjeru i kaput.
Netko je noćas pjevao pijan o sreći.
Noćas je negdje umrlo novorođenče bez suza.
Noćas je negdje starici u san došao Gospodin Bog
i šaptao joj o vječnosti laskave priče.

Noćas je negdje požar progutao tri drvene štale.
Izgorjela dva teleta, jedan ždrijebac i miševa devet.
Noćas je djevica negdje izgrizla do krvi usne,
gušila poljupcima plač i radost prvih nada.
Noćas je zakasnio čuvar da zatvori tvornička vrata
pa se ušuljala vjera u neko pravično Sutra.
Kako će jadna, blijeda – šmugnuti odmah izjutra
da je ne ugleda nada.

Noćas je netko namjerno otvorio pipac na plinu.
Netko je noćas od sreće pio jer mu se rodio sin.
Noćas je netko u polusnu brbljao s vragom
i prodao mu dušu, tu bezvrijednu stvar.
Noćas je klečao snužden redovnik pred gluhim oltarom.
Misli mu bile kod ženke, a oči na brevijaru.
Noćas je netko cijepao povelje o plemstvu, diplome.
Netko je noćas ushićen diplomu gledao novu.
Noćas je uzalud mačak mačkicu čeko na krovu.
Njezina milostiva zatvorila sve prozore, vrata.
Netko je noćas ubio anđela mira.
Na vlažnom asfaltu leži pregažen štakora leš.

NAŠA JE KRV

Naša je krv zastava što se nad oblacima vijori
crvena u sjaju sakrivena sunca

Naša je krv meduza u moru nevidljivih suza
matera koje su bol u čarape vunene plele

Naša je krv skamenjen ukras pećina strave
u kojima su se utaman djeca od smrti krila

Naša je krv neisklesan kip slobode u kršu
na kojem koze noge lomeći sasušen čupkaju drač

Naša je krv neispjevana himna koju more
u buri pjeva nad olupinama potonulih lađa

Naša je krv zastava što se nad oblacima vijori
i plamen ljubavi snage što gnjevom otpora gori

PRIZORI

(ulomak iz *Knjige majci*)

Prekratak je život da ispuni nade,
a predug spram muka koje nam zadade (XXXI)

Knjiga majci – Čolakovićev testament

Početkom 1942. godine, Enver Čolaković odlučio je iznenaditi i razveseliti svoju bolesnu majku čudnim i divnim rođendanskim poklonom. Skupio je sve svoje pjesme koje je pisao i posvećivao njoj od svoje rane mladosti. Svakoj od tih pjesama je već kao dijete davao naslov *Pismo majci*. Sačuvao ih je tridesetak.

Te su pjesme iskrene i dražesne, premda mnoge od njih imaju vrlo malu pjesničku vrijednost. Neke je od njih pisao na mađarskom jeziku, jer njegova majka nikada nije dobro svladala bosanski, i oni su najčešće razgovarali na mađarskom. Mnoga je pisma-pjesme zato u *Knjizi majci* preveo na bosanski. Ta pisma predstavljala su, kako sam kaže, njegovu najintimniju liriku. U njima se ispovijedao majci, iskazivao joj svoju ljubav, iskustva, svoje patnje i boli. Majka je s ogromnim zanimanjem pratila pjesnički razvoj svoga jedinca, upućivala ga i zajedno se s njim radovala svakom tom pismu-pjesmi. Enver je ta pisma dostavljao majci poštom, ili ih čitao, kako sam kaže, zajedno s majkom čim bi se ponovno sastali na nekom kolodvoru.

Kada je sve te pjesme skupio, odlučio im je napisati predgovor, jer se ražalostio što su mnoge od njih doista samo slabi pjesnički pokušaji. Razlog je tome jasan: on zadugo nije dobro vladao bosanskim jezikom. Zajedno s roditeljima, ili bez njih, često je putovao, a ponekad već kao dječak živio sam dulje vremena u Budimpešti i Beogradu (zbog toga su i nastala pisma-pjesme majci).

Kada je otpočeo pisati predgovor pjesmama, učinilo mu se da bi trebalo objasniti majci i svoje poimanje pjesništva, opisati svoj pjesnički razvoj. Zatim se dosjetio da bi trebao objasniti sebe, sebe kao čovjeka i sebe kao pjesnika. Iz toga se rađa potreba da se ispovijedi majci. Iza te ideje odmah se nametnula sljedeća: iskazati svoje poimanje umjetnosti uopće i umjetničke tvorbe. Premda je knjiga trebala poslužiti kao bijeg iz rata i njemu i njegovoj majci, osjećao je da mora progovoriti o ratnim zbivanjima, kako na njih gleda i kako treba da se bori protiv zla. Napokon, odlučio je zabilježiti niz sjećanja na najljepše i najzanimljivije trenutke koje je proživio zajedno sa svojom majkom, i tako je podsjetiti na njih.

Pomalo je postajao svjestan da se njegov rođendanski poklon pretvara u novu veliku knjigu. Pisao je tu knjigu grozničavom brzinom tijekom mnogih noći, i htio postići nemoguće – da je dovrši za dva mjeseca, to jest do majčina rođendana. Ali sve novije ideje i nadahnuća nadolazili su kao plima. Kako je Čolaković uvijek slijedio svoju pjesničku intuiciju i puštao da ga ona vodi, za rođendan je svojoj majci poklonio nedovršeni rukopis. Majka je pročitala rukopis. Svidio joj se, i ona je savjetovala sinu da ga nastavi pisati, ali i da napisano sakrije, jer je sadržavao mnoge preopasne ideje i opise ratnih zbivanja. Zato je rukopis zakopala u svom vrtu. Nakon pogibije Enverovih roditelja, i njihova je kuća bila opljačkana, te su mnogi Čolakovićevi rukopisi nestali. Kada se 1945. godine vratio u Sarajevo, on je iz zemlje u svom vrtu iskopao ovaj rukopis i 1955. u Zagrebu nadodao mnoge umetke, pretipkao rukopis i dao ga uvezati. Mislim da je Čolakoviću *Knjiga majci* bila njegovo najdraže djelo, njegov testament, koji sadrži obilje autobiografskih podataka, a predstavlja spomenik njegovoj majci. Za svoga života Čolaković nije ni pokušao objaviti tu knjigu. *Knjigu majci* pripremio sam za tisak prije više godina. Oba se ova rukopisa čuvaju zajedno s drugim Čolakovićevim neobjavljenim djelima u mom posjedu u državi Massachusetts, SAD.

Zlatan Čolaković

Napomena: "Knjiga majci" izašla je u izdanju Općine Hadžići 2013. godine povodom 100. godišnjice rođenja Envera Čolakovića.

O, mila moja majko, kakav je ovo rođendanski dar? Kakva je ovo knjiga za tebe? Ili ovo uopće i nije knjiga? Ovo je – teško se je danas snalaziti u svim književnim disciplinama! Svejedno. Ovo je ispovijest. Iskreno reproduciranje samoga sebe, psihoanaliza, ili neka vrsta duševne spektroanalize.

Da ostanemo u "štimungu"!

Poslije takvih prepirki sa samim sobom, s tim mojim dvojnikom, bivao sam tako iscrpljen, da danas doista ne bih mogao reći da li su događaji iza toga snovi, polusnovi, maštanje, ili neka metafizička nadstvarnost. Međutim, pouzdano znam da su posljedice toga: moja *neurosis cordis*, moja neurastenija i (da, majko, teško je napisati čistu istinu) moja nesposobnost za iskorištavanje životnih uspjeha. Možda sam zato postigao tako ništavnu karijeru, možda sam zato konfuzan u društvu, slab kozer, slab frazer i nikakav – da, nikakav snob. Opet se udaljih od teme! A divno je ovako pisati bez plana, bez određenog cilja! Eto, kako sam sam sa sobom u protuslovlju. Zar sve ovo nisu fraze napisane u stilu lakih kozerija? Svejedno! Ovo je jedna mala stanka, seoska željeznička stanica u kojoj brzi vlak moga života mijenja vodu.

Prebrođeno! Sirena zavija kao gladan planinski vuk, strojovođa je povukao polugu, para zašišta, točkovi se kreću…

*

Mjesečeva svjetlost još se prostire po sobici. Nas dvojica, moj neobični gost i ja, stojimo jedan sučelice drugom i promatramo se, mjerimo svoje snage, argumente. Mi smo dva protivnika, dva diva koji se sukobljavaju. Da, dva sićušna diva!

Duboka je tišina oko nas. Duboka, kao i jaz među nama, premda smo jedno. Zaista je duboka provalija između pjesnika i čovjeka, premda je svaki pjesnik čovjek, a svaki čovjek pomalo pjesnik.

Mi osjećamo težinu trenutka, mi je ne olakšavamo novim riječima, traženjem razloga za svoje optužbe i obrane, nego je dubokom šutnjom još upotpunjujemo. Zato taj trenutak postaje olovan i tlači nas, muči nas...

Odjednom tamo u polici oživješe knjige. Jedna po jedna dolaze nam upomoć. Neke meni, neke njemu. Pjesme sve potrčaše u susret njemu, a teške prašnjave naučne knjižurine i čitava armija lijepo pripremljenih i po broju i registru sređenih matematičkih, fizikalnih, geoloških i uopće naučnih bilježaka, pa neuredna masa brošura, separata i tablica pohrliše put mene. O, jadnih li pomagača! - pomislio sam, dok je on, taj moj mladi dvojnik, likovao, milujući one brojne zbirke moje ili ma čije lirike, pa one nježne lirske romane i svu pregršt svjetske beletristike iz moje knjižnice.

- Vratite se. Ne treba mi vaša pomoć, ta razum će suditi, a ne srce! - smješkao se on. I njegove se knjige vratiše.

Da se ne bih pred njim ponizio, viknuh i ja svojim spisima:

- Hvala na pomoći! Ne treba. Njemu će suditi moj razum, a on za vas nema baš dovoljno naklonosti, ni pouzdanja u vas. On vjeruje da ste suhe kao grlo isposnika, da ste tužne kao oči usidjelice, a da ste često mnogo dalje od istine nego i najslabija pjesma prosječnog pjesnika.

I sve moje analize, matematike, biologije, komentari građanskog i krivičnog prava, četa zapisa o integralima, euklidskoj i neeuklidskoj geometriji, o mnogim matematičarima i njihovim djelima, bilješke iz raznih grana znanosti i nauke o ljepoti, sve moje estetike, psihologije, logike i komentari Kur'ana, Sv. Pisma, te marksistička literatura, međunarodni ugovori i povijest svijeta, skromno se vratiše u svoje police i pokriše se svojim prašnim pokrivačem.

Tako smo iz odaje pošli sami. Tiho sam otvorio vrata i izašao s njim na našu rasklimanu kosouglu "kameriju", pa niz herave i klimave stube u dvorište. On mi je šaptao u desno uho:

- Eto, koračam uz tebe. Gledam tvoj svijet. Nije lijep. Da ti nije u ovoj kući majke i moje nježnosti, kako bi ona bila pusta bez obzira na tvoje knjige, vrt i - slobodu. A istom onaj svijet izvan tvog roditeljskog doma!

- Čekaj - odgovorih - nije ovo moj svijet, nije! Želiš li ga vidjeti?

- Ne, ne želim.

- Bojiš ga se. Bojiš se njegovih ljepota, da te ne općine.

- Izazivaš? Dobro. Pokaži mi ga!

- Mnoge su njegove ljepote, nažalost, za nas zaključane bravama predrasuda, a ja nemam ključeve za te brave: novac, ime, ugled, žene...

- Opet ti... Žene?... Zar jedna nije dovoljna? Majka, ili bračna drugarica?

- Naivan si. Glup. Mislim na one žene koje svojim dra-

žesnim tijelima otvaraju zlatnu kapiju karijere za svoje ljubavnike i muževe.

- Oh, ne! Ne pokazuj mi svijet što ga otvaraju podatna ženska tijela. Zar na toj kapiji ne stoji natpis: Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!

- Ne, na njima visi samo posjetnica ministra, šefa nadleštva, ili ploča s natpisom: "Visoko, elitno društvo."

- A zar se u to društvo ne može ući snagom svojih sposobnosti?

- Sposobnosti? Smiješan si! Sposobnost je sporedna, posve drugorazredna, važne su protekcije. Ako uz veze imaš još i sposobnost, tim bolje za položaj na koji dođeš, ali tim teže za tebe! Onda naime stvarno i radiš, a to birokracija ne voli. Rad jednog, napokon, zahtijeva i rad drugoga, a to poremećuje opći nerad u "visokom društvu." Jedan rad je ipak dozvoljen. Rad na svom bogaćenju.

- Kažem ti, zaista divan svijet!

U tom razgovoru stigosmo do mračne, tihe ulice na koju se prostiralo samo ravnomjerno zvrkanje stroja-sušilice iz tvornice makarona preko puta naše kuće. Onda smo krenuli pravo niz ulicu koja se otegla, duga, sve uža i uža... Koraci su nam bili nečujni, baršunasti, a oko nas - s lijeva, s desna - gubile su se kuće, fasade - i pretvarale se u mrak, u gusti neprovidni mrak, po kojemu su se odjednom počele pojavljivati scene iz onog ovozemaljskog života za koji ja nisam imao ključeve. Moj je pratilac sve te, meni poznate, stvari gledao s očitim čuđenjem i još očitijim prezirom. Kao da je htio kazati: "Zar je to život?"

U nekom ludom, histeričnom plesu, vrtjele su se s obje strane te ulice slike, projekcije stvarnog svijeta. Vrtjele se brzo, munjevito, tako da su se godine proživljavale u trenu, a utisci nekih trenutaka živjet će, majko, u meni još mnoge i mnoge godine - sve do smrti.

*

Salon. Na mekanom otomanu, prekrivenu perzijskim sagovima leži razgolićena ljepotica. Bujni joj plavi uvojci ležerno pali na ružičasta drhtava ramena, golotinju kojih je tanki til njezina španjolskog šala samo još bolje isticao. Lijepe, u prozirne čarape ukalupljene nožice uvijale su se mačijom lijenošću u guste pramenove dlake bijelog medvjeda, od čije kože je izrađen mekani sag pred otomanom. Negdje, vjerojatno u jednoj od mnogih drugih odaja toga dvorca, nježno su plovili tonovi Chopinova nocturnea.

Onda se otvoriše vrata i u odaju uđe star, smežuran, ispijen čovječuljak, sav ćelav i izbrijan, obučen u neku smiješno ukrućenu gala diplomatsku uniformu s nizom zlatnih i srebrenih minijaturnih odlikovanja poredanih na zlatnoj niti od vrha lijevog ramena sve do posljednjeg dugmeta na odori. Oči su mu bile ugasle, sitne, žmirkave; ruke tanke, šake u bijelim rukavicama, ali tako mršave, da se činilo kao da pod tom jelenjom kožom i nema prsta, nego da su navučene na kostur šake, koja se već počela ugljenisati, a da je između fine kože rukavice i kostiju samo zrak.

Lijenim korakom prišao je toj ustreptaloj ljepotici, a ona mu podatno pružila svoje ružičaste prstiće i šapnula mu jedine francuske riječi koje je znala.

- Ici, mon cher, ici! Asseyez-vous a côté de moi!

On joj se posve približio, poljubio je svojim tankim krpama sasušene kože, koje su mu prekrivale vještačko zubalo, pa joj nakon nekoliko nježnih, ali umornih i jedva lijeno pronađenih komplimenata - počeo svlačiti providni šal i srkati svojim poluugaslim očima sočnu jedrinu njezine podatne puti.

- Kako si lijepa!

- Za tebe, cherie!

- Kako si mlada!

- Za tebe, cherie!

*

- Fuj! - viknuo je moj pratilac. - To je dakle taj život! To su ti uspjesi i te žene! Dok u grabljenju novca postigneš položaj na kojemu možeš kupovati "ljubav", dotle si već iscijeđen, smežuran. A ta žena - nju ti nisi kupio! Ne, samo parfem na njezinoj koži i onaj lak na noktima, koji te milujući žele satrti, udaviti! Je li to taj vaš stari svijet, koji - kako se čini - treba da propadne?

- Nažalost, jeste... Gnjio je, lažan, pretvoran, nepravedan, ali... Pogledaj, pogledaj!...

U dnu lijeve strane ulice, upravo preko puta slike tog smiješnog salona, te otmjene spilje, u kojoj se strasti guše i ubijaju, u kojoj je stari diplomat uzalud milovao mladu djevojku, dok je ona pritom mislila na svog stasitog šofera, tajnika, ili nekog drugog "kućnog" prijatelja, titrala je druga slika kao njen odraz, njezino naličje.

*

Topla, nasmijana, vedra, modrikavim šarama po zidovima okićena svijetla soba. Sav namještaj u njoj veseo, ugodan. U vazama cvijeće. Goleme, baršunaste crvene ruže, prozirne lepezaste latice južnjačkih ružičastih i žućkastih karanfila. Mirisi se razigrali po mekom kosom sagu sunčevih sjajnozlatnih zraka.

Na stolici sa širokim naslonom sjedi žena - zgrbljena nad knjigom. Mlada je, lijepa, ali su joj oči sumorne, pokreti trepavica lijeni, nevoljki, tako da ih samo onda spušta na trenutak, kada su joj od zurenja u crna slivena slova knjige oči već zamagljene u koprenu rosasto bistrih suza... Nesretna je. Da, nesretna - i u čitavoj ljepoti te sobe, u svoj punini te jesenje topline i tog nasmijanog sunca, njoj je tjeskobno, ružno i hladno, jezovito hladno, jer je - sama... Posve sama. Ima ona, istina, i muža, ali joj je telefonirao da ne može doći na objed (a on to tako često čini!), jer, zaboga! - ima važnu sjednicu sa svojim senzalima i pravnim, odnosno financijskim savjetnicima. Ima ta žena i dijete, malog modrookog dječačića, ali je on daleko, daleko u nekom otmjenom zavodu, pod strogim nadzorom ledenih pedagoga i još ledenijeg "ceremonijalmajstora" takozvanog "visokog" društva. Ima ona, ta nesretna žena, i majku, vještom rukom kozmetičara i "umjetnika mladosti i svježine", pomlađenu damu bez ijedne vidljive bore na licu, bez ijedne plemenitije želje u srcu, nego da dade u karitativne svrhe samo onda kada će se to objaviti u subotnjim izdanjima svih listova. A ta majka nije nalazila vremena za svoju kćer ni onda kada ju je udala za bogatog bankara, premda mu je krv tek s majčine strane modra. A sad?... Sada bi se najradije odrekla tog živog svjedoka brojnosti njezinih godina.

Ta, novaca ima, jer je poluplebejac, buržuj, skorojević, kapitalistička gnjidica - isplatio sve njene dugove propale aristokratkinje, koja je osim hipoteka imala jedino lijepu kćer.

Ima, dakle, ta osamljena žena i muža i dijete i majku, a ipak je uvijek i svugdje sama... I nesretna... Sjedi ona tako i čita, čita... Nekada je, dok je još nije obuzela svijest besmislenosti i praznine njezina života, ona u ovakvim osamljenim danima prizivala u sjećanje svoje nade, požude svog srca, ali je, kada je uvidjela da joj to još većma steže ledeni obruč oko srca - zabacila ta razmišljanja i sva se prepustila lakoj beletristici, koja je samo upotpunjavala njezinu dosadu, kao i sva društva, izleti, kućni balovi. Imala je ona i ljubavnika, ali kada je uvidjela da on voli miris njene puti i žar njenih poljubaca samo da bi preko nje došao do važnih informacija o stanju čelika na burzi - odbacila ga je...

U tu sobu ušulja se neka mlada žena, priđe domaćici i svojim joj mekim rukama pokri oči. Bila je to visoka, mršava, elegantna dama, također umorna pogleda, rastrzanih pokreta i strastvenih stisnutih usana.

- Ti si, srce. Hvala ti što si došla. Tako mi je dosadno!

- Znam. Došla sam da te malo razonodim Obuci se. Idemo.

- Kuda? - upita nevoljko domaćica.

- U salon "Petit Paris" da pogledamo nove modele... Čut ćeš i novi skandal...

- O čemu se radi, o kome?

- Gospodin predsjednik našeg ćudorednog kluba "Za suzbijanje moralne bijede" otkrio je u onoj plavoj manekenki, ljubavnici gospodina konzula, svoje vanbračno dijete!

- Tako?

- Zar to nije zanimljivo, srce?... Vidiš, mi, slobodne žene, nismo toga lišene. Što ne dođeš u naš klub, neće ti biti dosadno.

- Odvratno mi je to. Ja sam ipak majka.

- Majka?... To ti nije nikakva čast! To je samo znak starenja. Naš klub prezire materinstvo, muškarce, te znojne i mesnate parazite koji nam sišu mladosti i deformiraju tijela. I, molim te, kakva je to ljubav koju oni daju? Kakva je to strast? Mrse nam frizure svojim kosmatim rukama, svojim prstima na koje se lijepe bacili od prebrojavanja hiljadarki i odrezaka akcija tvornica oružja sa kojim se veći godinama razaraju gradovi.

Svojim neobrijanim licima draže našu kožu i otiru s nje puder... I uvijek traže od nas nježnost!... Egoisti su!... Oni nas ne mogu nikada zadovoljiti, jer samo traže, uvijek traže, a nikada ne daju... Ali mi, srce, mi, žene, međusobno... - i oči prijateljice dobiše životinjski sjaj, pa se naglo priljubila posve uz domaćicu, kojoj je s koljena spuzla otvorena knjiga.

- Pusti me srce, neću to. Dosadno mi je. Sama sam.

- Dosadno, da!... Ali kada bi ti znala... Uđi u naš klub!

- Ja?

- Da, ti! Slušaj, i ja sam bila osamljena kao ti. Ptica u zlatnoj krleci svog debelog muža. Tako ti je to! A kao djevojka imala sam i ja ideale, isto kao i ti. Imala snove, želje, nade... Predstavljala sam sebi muža kao prijatelja, druga, jedinog, dragog, voljenog... I - lijepog. Mislim na onu unutrašnju, toplu, neprolaznu ljepotu!... A šta sam dobila? Šta? Debelog, od svog posla iznurenog sladokusca, za kog sam bila odmor od poslovnih briga.

Domaćica duboko uzdahnu i - kao da u prijateljičinoj vidi svoju sudbinu - prošapta:

- Da.

- I ne samo to, srce. Ne samo to! Ja sam svom mužu bila i važna atrakcija. Soareji kod mene, ručkovi kod mene, koliko je to donosilo izvrsnih poslovnih veza! Koliko koristi! Novac uložen u moje kostime nije bio izgubljen, nije bio čak ni dubioza. To je sve spadalo u kalkulaciju. Ženina reprezentacija isplaćuje se 100% ili čak i više. Zato mi kupuje i nakit. Nek budem lijepa, zavodljiva, mlada! Da, ja sam žena, koja je vješto ukalkulirana u poslove svog muža. Često me je instruirao prema kome da budem, onako naoko - popustljiva, kome da "dajem jalove nade", a prema kome da budem neumoljiva veličina... Ja sama, moja duša, moje srce, moje tijelo, sva ja, bila sam mom mužu samo jeftina razonoda, besplatno uživanje... U čitavom tom svijetu šarenila našeg "društva" ja sam bila sama, očajno, nepomirljivo sama! I bilo mi je dosadno. Onda su se redali ljubavnici. Od konzula, tajnika, preko šofera do posljednjeg lučkog radnika! Nije to bila bolesna strast ni perverzija, nego zdravi očaj!... Ali sve je to bilo pogano, ogavno... Onda je nastala totalna apatija, pa lov za novom, za nekom nadljudskom, pijanom srećom! Nisu mi pomogli ni hašiš, ni morfij, ni sastanci s raznim filozofima, propovjednicima novih religija... Ali, kada sam upoznala Katarinu, predsjednicu našeg kluba...

Domaćica je slušala tu ispovijed s mnogo zanimanja, ali se gadila te prijateljice, bojala se njene perverznosti, zato je tiho prošaptala:

- Ali, srce, to je abnormalno, nedostojno žene, nedostojno majke.

- Majka, majka! - planu prijateljica, uvriježena što je prekinuta u svom zanosu. - Što mi stalno ponavljaš tu odvratnu i ponižavajuću riječ?

- Ponižavajuću? Ali, srce, da nije majki, zar bi bilo svijeta?

- Ludice moja neemancipirana! Malograđanko! Gdje ti je aristokratski ponos? Za rađanje su one druge žene, one bijedne krupnošake uglate radničke žene, seljanke, malograđanske trgovkinje i - kraljice! Da, one, a za nas...

- Ali tako bi izumrla naša klasa...

- Pa, neka umre! Neka se udavi u svom salu! Neka se utopi u moru svoje degeneracije!... Molim te, šta mi imamo od života, a šta imaju naša djeca? Reci mi! Govori!... Evo sjediš, dosađuješ se i čitaš... Šta ti dakle imaš od onog života, radi kojeg je tvoja majka mjesecima nosila korzete i poslije poroda podvezivala svoje gradi!.. Šta imaš?... Ništa!... Odnosno, malo zlata, nakita, hrane, laskanja i lizanja raznih suhih usana po jelenskoj koži tvojih rukavica...

Cvijeće ih je promatralo tupo, pateći se u svom tihom umiranju u vazi, a sunčeve su zrake žalosno titrale oko tih ženskih tijela koja su tražila neprirodni izlaz iz dosade životne prezasićenosti ili životne gladi...

*

- Dosta! - šapnu moj pratilac. - Tvoj zlatnim bravama zaključani svijet pogan je i ružan. I on mora nestati!

Mračna cesta stajala je pred nama izvijugana u dugački crni upitnik.

Požurimo! - šapnuo sam.

- Zašto? Ti si mi htio pokazati svijet postignutih karijera i nedostupnih salona. Svijet - koji je "obećana zemlja" i raj za sve one što ih patnja bijede i borbe za opstanak zavarava jalovim nadama.

- To su samo dvije bijedne slike!

- Da, dvije bijedne slike velike bijede bogatstva degenerika jednog na smrt osuđenog svijeta. A ti me optužuješ što ne želim da te pustim u njega.

- Čekaj! To nije život u kojemu me sputavaš! To nije pravi život ovoga svijeta! To su samo njegovi izrodi, rakrane! Ali, ako iz te bijede...

- Pređemo u drugu bijedu.

- Ne prenagljuj se! Život ovoga svijeta nije tako odvratan kao ove dvije slike! Kao što postoji bijeda bogatstva, postoji i bogatstvo bijede, bogatstvo ideja, razumijevanja. Kada bi svijet bio takav, tako ružan, onda ni ti niti ja ne

bismo trebali postojati. S kim bih ja živio, a za koga bi ti stvarao?

- S kim ti živiš, to je za mene sporedno, a ja - ja radim za onaj svijet koji tek dolazi. Za svijet ljudi, a ne izroda. A taj će svijet roditi majke koje nisu kao te dvije dame site svega nego gladne ljepote svoje djece.

- Dakle, samo pralje i seljanke?

- Majke, rekao sam, a njih imaš u svim društvenim slojevima i sve su one - kraljice!

- Zar nisi čuo sada jednu ženu koja ne želi postati majka?

- To je sreća i za nju i za čovječanstvo, ali ne boj se, zato ono sigurno neće izumrijeti! - nasmijao se i krenuo dalje niz ulicu.

- Kad si takav optimist, zašto me onda sputavaš u mom životu?

- Ja te ne sputavam, ja te samo želim odvoditi sa stranputica našega stoljeća. U današnjem svijetu nećeš lako naći život dostojan da ga se živi, on - ponavljam - dolazi istom sutra! Poslije ovoga rata.

- Sutra! Dosta mi je tih obećanja! Ja ne želim doživjeti sudbinu Fausta: "Habe mm, ah!..."

- Molim, uvjeri me da i danas ima na takozvanom...

- Ima, ima! Više ljubavi nego ikada!

- Dobro. Pođimo dalje, gospodine. Prolazimo kroz današnji svijet i nagledajmo ga se. Uzmimo Diogenovu svjetiljku.

- Pakosniče! Iskorištavaš moć svoje prodorne uobrazilje i bacaš mi na drum fatamorgane. Ali mene nećeš zavarati. Ima na ovom svijetu ljepota i vrednota dostojnih da se za njih žrtvuju sve fantastične i bolesne dječačke uobrazilje o boljemu svijetu i sve doktrine o nužnosti socijalne revolucije! I na ovom ovakvom svijetu ima ideja dostojnih da se za njih borimo.

- Ideje?... Fraze, laži! Da, gospodine stvarni, trijezni ja: laži, gole laži su sve to, prljave obmane obespravljenih ljudi!

- Umukni! Povuci riječ!

- Dobro. Ja sam tuženi fantast. Ja povlačim konzekvencije. Hajdemo na bilo koju sjednicu u ma koju organizaciju trijeznih ili pijanih "tvoraca povijesti", "arhitekata budućnosti", pa ako ne nađemo tamo laž na čelu odbora i pohlepu u njezinoj blagajni...

- Dosta! Ne vrijeđaj dalje! Reci, kako ti misliš dovesti svijet natrag miru i ljubavi?

- Kako? Bez predsjednika i blagajnika i bez velikih odbora, bez bombastičnih programa i krvavih ratova ili revolucija, putem srca, putem odgoja, putem ljubavi. Kad ljudi budu uvidjeli...

- Utopija!... Na sud!

Tamna ulica klizila je dalje pred nama kao pokretna vrpca u tvornici sanja, kao filmska traka, taj najnoviji izum ljudske mašte, tako bolesno željne da nahrani i svoju i tuđe uobrazilje bar slikama nekog višeg, ljepšeg, životnijeg života nego što je ovaj stvarni, ovaj ples oko tri kumira svagdašnjice: želuca (koji gospodari glađu ili sitošću, tim gornjim ili donjim kulminacijama svih psihičkih fenomena), novca (koji otvara ili zatvara kapije karijera, saznanja, pa čak i ljubavi) i protekcije (koja je kumstvo, ljubavnička ili interesno- eksploatatorska veza i trese svijetom i društvenim odnosima kao uragan).

Kuće su se stapale u dva velika zida, jezivo iskićena neosvijetljenim prozorima, a visoka kao da dosežu do neba, blago nagnuta, tako da su se gore, negdje blizu zvijezda sastala u oštro sveden krov nad našim glavama. Koraci su nam tonuli u razmekšanu, sirastu kaldrmu ulice, noge su nam uranjale u glib nevidljiva blata kojim je oblijepljena svaka stopa našega grada. Oči su nam, poput onih u mačke koja ima velike uspravne zjenice, pile mrak i opijale se sve novijim slikama ovog našeg stvarnog svijeta ratne godine 1942., i onog kratkog niza godina koje do nje proživjeh ja, jer on, moj dvojnik, star je, star u svojoj neostarivoj mladosti i poletnosti, star milijune neproživljenih godina. Nakon mog odsječnog poklika:

- Na sud! - zakopali smo se u grob šutnje, u kojemu govore samo misli nemuštim jezikom razočarenja. Osjećao sam neodoljivu potrebu da njemu, mojoj mladićkoj fantaziji, prikažem bar jedan prizor iz onog svijeta konkretne današnjice, odnosno sutrašnjice, kakav priželjkujem, za kakav bih bio kadar da se borim, ali takvog nema na vrpci čovjekovoga živovanja u ovom našem ratom osakaćenom životu fašizma, nacionalsocijalizma i krvi, krvi, krvi...

- Hoćeš li, prije nego što odemo na sud, pogledati i koji prizor iz onog života za koji ne treba imati ključeve ženskih podatnih tjelesa, ni novaca, protekcije, ugleda i zvučnih titula?

- Čemu? U tom i takvom svijetu živim i dobro mi je poznat.

- Tko zna, možda se varaš. Tvoj mali svijet u obiteljskoj kući, u vrtu uz oca i majku, knjige i mene, nije svijet one bijede, protiv koje se nas obojica borimo. U njemu je više ljubavi nego zavisti, više duševne sitosti nego tjelesne gladi.

- Pa?

- Čudan si. Želiš iz života izlučivati ono što u njemu ne valja, ono što se zove bijeda, a bojiš se sagledati sve to.

- Ne bojim se, ali ne vidim svrhe.

- Svrha? Potražiti i pronaći lijek protiv bolesti zabluda.

- A ti? Zar misliš da si ga pronašao?

- Kako da ne! Ljubav, nesebičnost, razumijevanje, pravednost.

- Ludosti su to! Utopije! Nisi se razvio od djetinjstva ni toliko koliko uznapreduje najobičniji mediokritet.

Moj pratilac zastade, zaviri kroz jedan zatvoreni prozor na kosom zidu i viknu mi likujući:

- Pogledaj!

Nisam smogao snage, majko, da zažmirim pred tim prizorom. Dah mi je zastao, oči zasuzile, usne se stisnule u grč, a misao poletjela u taj prizor poput crne ptičurine. Moj me je pratilac, upravo on, taj plod iz vrta mog svijeta uobrazilja i dobrih, gotovo savršenih ljudi, izvukao iz moje začmalosti i poveo u svijet krvave današnjice. Prizor što mi se ukazao pred očima bila je stvarnost, gola, neuljepšana, nepatvorena i neopisana u književnosti, jer pisci ne vole prikazivati "čistu istinu". Ona je gruba, nepoetična i nije ispunjena onakvim problemima kakvi zanimaju čitatelje. Stajao sam kod tog prozora nijem.

Da li sam drhtao? Da li sam suosjećao sa svima koji su se za njim - u onoj sobi - mučili, ili sam bio samo nijemi promatrač, pasivni kroničar? O tome ti majko, ne bih htio sada pisati.

*

Petrolejka škilji kao krmeljiv pijanac i škrto razasiplje svoje žućkastoprljave zrake kroz začađeni cilindar, bolestan i na trbuhu zakrpljen komadićem novinskog papira, malim oglasom u kojemu neka dama nudi hiljadarku nagrade nalazniku njezina na ulici izgubljena pinča, koji se odaziva na ime "Lucky". Na zidu iza lampe jeftina slika na koju su natisnuti anđeli nalakćeni na oblake. Oni s nebesa promatraju bljedoliku djevicu kako u naručju drži svog sinčića, spasitelja čovječanstva, s aureolom nad plavim kovrčama, osjenčenim plamićkom s lampe. Na sredini sobe stol. Oko njega četiri različite stolice, stare i klimave kao zubi šugava kljuseta koje više ni sebe ne može vući, a ipak je upregnuto u teška kola. U jednom uglu krevet, u drugom slupani limeni štednjak, što sve kašlje i uzdiše pramičcima crnkastosivog dima. Nad štednjakom polica, načinjena od neoblanjanih dasaka. Na njoj šalice, dva-tri limena tanjura, slanik i okrugao žuti hljeb kukuružnjak. U zid zakucano nekoliko čavala na kojima vise začađali iskrpljeni lonci. Malo podalje, tamo iza vrata, čiviluk razapet kao vješala, na kojima se njišu poput haljina već vremenom izglodanih tjelesa, na život osuđenih nevinih krivaca, stari kaputi, puloveri, šal i jedan kvrgav težak štap uz razbucani kišobran sa koga su tužno popadale žice i dosežu upravo do davno neizribanog poda. U sobi polutama, i bolest, glad i nada, smijeh sudbine i plač njezine pastorčadi.

Na krevetu se istegla pod teškim, krpama napunjenim, tamnocrvenim jorganom (kao da je davno nekada bio umočen u krv pa se na njemu osušila) - jedna mladost. Djevojka, u licu žuta, samo joj se na obrazima, odmah ispod upalih, ispijenih vodnjikasto modrih očiju koje su uronile u crne podočnjake, pa iz njih vire kao leševi dvaju utopljenika, rascvale dvije crvene ruže, užarene, bolesne, jezive u svom rumenilu. Na zidu nad štednjakom tandrče sipljivi stari nepodmazani, okrugli kuhinjski sat i uzdiše: tika-taka, tika-taka... Djevojka u krevetu premeće među tankim blijedožućkastim prstima brojanice i usne joj šapuću zavjetnih trista Zdravo Marija. Valjda se to moli za svoje ozdravljenje?...

Vrata zaškripaše, bolesničine oči planuše u nadi, ali klonuše pod kapke, tanke poput papira za motanje cigareta. Na njima je, namjesto brata ili dragana, ugledala uglastu nezgrapnu oznojenu majku s teškom košarom-pletarom punom vlažna rublja među rukama, a crvenom maramom prilijepljenom znojem za raščupane sijede prami.

- Još ga nema! - šapnu djevojka.

- I ne došao, dabogda! Sigurno opet kuje kakve zavjere i borbe protiv Švaba ili lunja po razvalinama od bombardiranja, a ja sama moram nositi ovoliki teret.

Košaru je spustila nasred sobe, pa nastavila:

- Nije moglo stati sve na konopac u dvorištu, pa ovo moram noćas osušiti u sobi. Majku im švapsku! Ja im perem gaće, a oni su tvoga oca mučili u zarobljeništvu kao psa! Ali neka - novac ne smrdi. Eh, kad bi mogla sutra ti malo, onako polako ispeglati. Ja bih otišla već zorom po veš i možda bih zaradila koju kunu kod milostive Pepice...

- Moći ću, mama. Već mi je lakše... Zdravo Marijo, milosti puna, blagoslovljena ti među, - nastavi opet svoju molitvu i crna zrnca čisla počeše joj ponovo padati pod prstima poput suza one kojoj se uzalud moli.

- Ovo se ovako više ne može! - otpuhnu starica i pogleda na štednjak. - Prokleta provizacija!... Oduzeli su mi njihove karte. Vele: ti si varalica! Muž ti u zarobljeništvu, sin ti u vojsci, a ti ih prijavila... Još kad bi znali gdje su... Objesili bi i tebe ovako krepanu, a mene bi, čini mi se, skuhali u safun.

- Mama, mama, ne smijemo lagati! Kaznit će nas Bog...

- Kakav Bog! Provizacija, policija, ustaše, Švabe, Talijani... Oni nas kažnjavaju, a Bog je pobjegao na nebo. Neće njega ni bomba, ni racije! Zašto jednom već svemu ne dođe kraj? Makar pobijedio bilo tko... Ili da nas bar zdrobi kakva bombetina. Crkneš lijepo bez boli i ni briga te za ukop...

- Mama, ne uzrujavaj se. Dat će dragi Bog, a pomoći će i moj Stipe.

- Vrag i tebe i tvog propalicu Stipu. Pas mu obraz lopovski! Zaveo te je. Upropastio. Zanio ti pamet. Kopilan! I to mi je pobožnost! Ližete oltare namjesto da radite. Baš će vas Bog zato spasiti.. Hajde, molim te...

- Mama! - i djevojka se podiže na krevetu, ali je teški hropotavi kašalj stade gušiti, pa se još jače zarumenila, zakocenula i ispljuvala u noćnu posudu, iskićenu pjegama hrđe - koju je jedva drhtavom rukom podigla s poda - sivi bezoblični komadić tuberkulozom razjedenih pluća.

- No, smiri se, Kato. Još mi samo taj tvoj kašalj treba. O, Isuse i Marijo! Pa kakav je ovo život? On se, magarac pijani, dao zarobiti. Svi su se vratili, svi katolici i muslimani, pa čak i neki pametniji Srbi, samo on ne! Radnik si, imaš djecu, čuvaj glavu, a on... Još ako je istina da se je vratio, da je u šumi... A nama se ni javio nije. Čuva naše glave. A šta će nam kad smo goli... Pa onaj moj fakin, onaj srećo, tvoj brat, još će nam policiju navući na vrat i Švabe... Jadna ti sam! Hoće moj sin, upravo moj magarac, moj odrpanac - da otjera Hitlera iz Bosne! Hitlera, kome ni Bog ništa ne može...

- Mama - prostenja kći s kreveta - ne griješi duše! Tko će nam pomoći, ako ne Bog. A kad zatutnje bombe, moliš se i ti... Zdravo Marijo, milosti puna...

- Tiše ti to, Kato, dok ti nisam iščupala brojanice iz prsta. Sad se znaš moliti, a kad si sa Stipom... Onda niste molili Zdravo Marije, nego ste... Kopilice!... Vidi, vidi moje modre i kvrgave ruke, to je od rifljače, od pranja tuđih gaća, tuđih slina iz maramica... Od toga rada ću ti večeras skuhati čorbu, da! Da, da, od švapskih ćeš se košulja i gaća najesti, a tvoje čislo i tvoj ludi pobožni Stipe, vi ste... vi ste... - i starica nastavi nešto gunđati vješajući pritom rublje po rubu kreveta, na razapet konopac iznad štednjaka, na prozor, kvake, gdje god je našla malo prostora.

Sobica utonu u šutnju.

U štednjaku se polagano, ali pogubno stao žariti drveni ugljen šireći svoj otrovni smrtonosni zadah po zraku sobice i gušeći sve više nesretnu devetnaestogodišnju bolesnicu u krevetu. Njezini su šapati postajali sve tiši, sve nejasniji. Zavodila se u neku omaglicu, u polusan fantazije fanatika. Da li je vidjela zbor anđela, lik svoga Stipe, ili možda komadić topla masna mesa? Čemu se tako blaženo smješka u polusnu oponašajući (svjesno ili podsvjesno) one smiješke anđela sa slike ponad njezine glave...

Starica je poskidala sa stola sve što je na njemu bilo, razastrla po goloj stolnoj daski poderano ćebe, s poda pokraj peći podigla žicom zakrpljeno staro glačalo, napunila ga još nerazgorjelim žarom, stavila po njemu komadić zahrđala sulunara i iznijela ga pred vrata.

Nekakav je neugodno nemirni olujni mir zagospodario odajicom. Minute su proticale poput blatne žabokrečne potočine niz vlažno, zeleno, ljigavo i ružno kamenje.

Već se na stolu kočoperila čitava piramida izglačana rublja, na bolesničinoj se glavi već odmarao ledenovreli znoj poluumiranja, petrolejka je već potpuno zacrnila cilindar i svojom čađi začarala oglas o psu Luckyju, kada se vrata naglo otvoriše i u njima se ukaza uplašeno rumeno pjegavo lice petnaestogodišnjeg derana.

- Mama!

- Tiše! Probudit ćeš Katu.

Deran je spustio glas, ali je nastavio unezvijereno,

poput gonjene zvijeri:

- Mama, mene traže. Progone me.

Starica spusti glačalo na komad cigle pokraj stola i uperi oči u sina, sprva hladno, neprijateljski, ali se taj pogled u trenu zagrijao majčinskom ljubavlju, koja je vrlo brzo rastopila u njezinu srcu strah za vlastitu sigurnost. Osjećala je da mu želi, da mu mora reći: "Pa, što si onda, lopove, dolazio ovamo da upropastiš mene i ovu bolesnicu? Tornjaj se! Idi tamo, tvojim prokletim prijateljima, usijanim glavama, kao što je i tvoja, a ovu kuću pusti na miru. Ta, već su preksinoć odveli komšiju Haska, mehaničara, a neki dan su odvukli zadnju Židovku, ludu Rahelu, koja je godinama prodavala pred kinima pržene koštice od tikava, sad ih ti opet domamio ovamo. Bježi kud znaš!... Dosta je meni straha, što znam da su ti i otac i brat pobjegli u šumu. Nikad ih više neću vidjeti, ili... Sad još i ti... Miševi ste vi, koji se bore protiv mačaka... Eto, tvoj je ćaća sanjao o Španjolskoj, malo da nije krenuo u tu daleku zemlju kao dobrovoljac, pa... Još prije rata hapsili su ih, a ja prala tuđi veš... Radnička prava!... Gubi mi se s očiju! Ja moram izdržavati ovu tuberkuloznu jadnicu…" Ali majka ne reče od toga ni riječi, samo je stavila prst na usta i šapnula:

- Gdje su?

- Ne znam, mama. Pobjegli smo. Raštrkali smo se. A sastali smo se tamo u Kovačima. Ispod ćifutskog groblja...

- Sram te bilo! - prekide ga mati. - Zar da im se i ti, jadni komunista, rugaš? Nije im dosta njihove muke, još ih ti, kopile, nazivaš ćifutima... Ti si, eto, cvijeće... Pravi Arijevac, katolik i Hrvat... Pa zaista tebe gone? I to naši - Hrvati.

- Mama, oprosti, loša navika. Ja sam to slučajno, i ne misleći šta govorim... Ovakvu te, mama, volim. Volim - i sin priđe majci, obujmi joj kecelju rukama i htjede je poljubiti u lice.

- Marš. Pusti me! Reci mi radije tko te progoni i zašto.

- Policija, mama. Mi smo se sastali, znaš... Ja bih volio kad bi i ti htjela...

- Ne, ja neću. Neću da znam za vaše gluposti. Djeca! Da je mene trebao tvoj ćaća, poručio bi mi. A ne znam bih li i njega poslušala. Ova jadnica na krevetu... Znam, reći ćeš, nije važno. Vi se borite za sutra, a ne za danas. Ali mi živimo danas, mi crkavamo danas... Šta ja ovo tebi meljem? Vi - balavci! Boriti se želite i ubijati, namjesto da radite i pomognete svojim majkama. Sve što vi tobože za nas činite, sve su to jalova posla. Uh! Moj kopilan hoće da se bori protiv sile... Najradije bih te ovom peglom...

- Nisu to gluposti, mama. Eto, da znaš, tata ti poručuje...

- Šuti!

- Zašto? Kata spava.

- Kuš! Kad ja velim. A - do kuće te nisu dopratili? Čekaj. Idem pred kapiju. Tobože, da upitam koliko je sati. Eno ti na šporetu jelo. Ah, ostavi Kati.

- Mama! - i u mladićevu se oku zablista suza. - Mama, sutra navečer idem u svoju prvu akciju.

- U vraga ideš! Balavac jedan! Knjigu u šake! Ili na zanat... To, što si mi sada lanuo, ne govori se nikom, ni majci... Jadna ti sam, ubit će mi ga... - i starica izađe iz sobe.

Bolesnicu probudiše vrata, koja zalupi iz vana hladni vjetar.

- Mama, zaspala sam... Zdravo, Marijo, milosti puna...

- Kako si, Kato?

- A! Ti si došao. Jesi li gdje vidio Stipu?

- Nisam, hvala Bogu! Prokleti konfident!

- Šuti! Ne vrijeđaj ga. On je čestiti Hrvat, pobožan, dobar, vrijedan. Ko ga je tužio, reci?

-Vidi mu se na blesavu licu da je izdajica. Evo ga, dolazi. Čujem njegov glas. Ide s mamom.

Djevojku ozari neka velika radost. S mukom je na brzinu izvukla lijevu ruku ispod jorgana i zagladila svoju ovlaženu kosu.

- Teta Ana, ja malo došao da vidim Katu. Donio sam joj jabuka...

- Neka, Stipe. Evo, sjedi. Ja moram peglati.

Starica pogleda značajno na sina, kao da mu htjede reći: "Ne boj se, zrak je čist!. Ali pred ovim ovdje - šuti! Dobro je, što se Kata upravo s njim spetljala. Možda te zato ovdje neće tražiti. Bori se, kad baš hoćeš, jer se ova nevolja ne da više podnositi!"

- Stipe!... - tiho se javi zaljubljeni djevojčin glas.

Mladić je brzo dogurao stolicu bliže njezinu krevetu i sjeo do nje.

- Znaš, Kato, moram ti nešto strasno reći. Nešto vrlo teško... Mene su pozvali u domobrane. Moram. Dosad me

je spašavao moj zanat, ali sada valja ići. Banditi se sve više roje, moramo ih uništiti. Žive u šumama kao vukovi, ubijaju djecu i žene, pale sela, pljačkaju crkve i sve što im dopadne šaka. Jadni naš pošteni svijet! Ah, ne boj se! Bog će me spasiti, pa ću se vratiti i povesti te pred oltar. Imam Sv. Antu i onaj molitvenik što si mi ga dala... Ne plači...

- Isuse! - i djevojka se zarumenje, pa naglo problijedi, posivi, i licem joj preleti neka užasna neman...

*

Uplašismo se i moj pratilac i ja, pa brzo pobjegosmo od tog prozora.

- Koji je od nas dvojice Dante, a koji Vergilije? - upitah.

-I, čemu ovaj prizor, čemu?

- Ne, to nije pakao, gospodine ja, to je život za koji ne treba tvojih zlatnih ključeva.

- Strašno!

- Da, da! Tako je to, dragi moj ćelavko. Tako umire svijet dok ti u svojoj sobi, uz oca i majku i lijepe djevojke, pišeš moju liriku, moju krv dok pretačeš u stihove, u romane... A mene se ti želiš osloboditi. Mene - ili ovih nekoliko slika. Čekaj! Prije nego što stignemo na sud, moram ti pokazati još nekoliko prizora. Da, da, nekoliko sličica iz ovog tvog života, u kojemu te ja, kako veliš, sputavam.

- Šta ti zapravo hoćeš od mene?

- Isto to pitam i ja tebe.

- Ti nemaš prava ništa pitati, jer si krivac. Ti me sputavaš i zasljepljuješ, odvodiš me čak u takve ćorsokake iz kojih se ne znam časno izvući natrag na pravu životnu stazu.

- Lažeš! Kukavički lažeš.. Hodi!... Pogledaj!... Sada malo ti, gospodine, stvarnija od krvi i mesa, ambicija i kompleksa, izvoli, gledaj ovo naličje, ovo - za što se u salonima ne zna, ili ne želi znati... Nema tu ni dosade tvojih perverznih dama, ni sladostrasti starih diplomata.

- Dosta! Ta jedna slika bila mi je dovoljna. Taj mališan neće promijeniti svijet. I ne zanima me njegova liliputanska psihologija mržnje. Hodi, krenimo dalje.

- Polako! Moraš još gledati, moraš! Ti moraš zauzeti neki stav prema današnjem i sutrašnjem životu. Moraš ga promatrati i odozgor, i odozdol i sa strane.

- Iz njega ga želim promatrati, ludo zanesenjačka. Sudjelovati želim u životu, u njegovim borbama i nastojanjima, a ti me zoveš - da ga promatram.

- Da li ti imaš dovoljno snage za to sudjelovanje?

- Imao bih da me ti ne sputavaš!

- Opet si počeo. Zar ne osjećaš koliko si nepravedan, koliko sam ja samo dobar izgovor za tvoju neodlučnost. Gledaj! Nagledaj se, gospodine sine svojih roditelja, naužívaj se svijeta u kojemu živiš... I to odavde, iz prikrajka, s ove ulice, iz koje se uvijek možeš vratiti u svoj krevet, u svoj vrt, svojim knjigama, papirima i peru! - i odgurnuo je zastor s jednog prozora prisilivši me da mu se ponovno prikradem poput tata. Tako sam zavirio u još jedan jezivi prizor našeg jadnog ratnog života.

*

Sumrak. Niska tavanica pritisla mali halvat u nekoj kućici na Sedreniku, na vrhu Vratnika, ili negdje u Pasjoj mahali. Neka pogrbljena hanuma vadi iz sehare pregršt marama, muških bezli košulja, gaća i još nekakve krpe. Uza zemljanu peć iskićenu okruglim zelenim lončićima sjedi i prede bezrepi mačak. (Sigurno su mu davno, još prije rata, borbeni porivi mahalske džamogladije otfikarili repinu.) U odaju uđe postariji čaršinlija, zanatlija, s čibukom u ruci, pa sjede na minder, otpuhnu i progovori:

- Pohiti, sijeda. Valja da mu to spremimo na štaciju.

- Uh, lijepi moj Avdaga, uh...

- Štogod je od Boga, Fato, valja da je slađe od meda. A kad se ovaj belaj svrši…

- Poginut će, lud-mlad... Jadna ti sam! Hoće li ga na Rusiju, ili na četnike, ili...

- Ne plači. Jesi li mu skuhala hljeb i lokume?

- Jašta radi. I pitu. Burek. Komšija Hasaga, kasap, zaklo u promidžbu brava.

- Neka, sijeda, neka. Pohiti...

Stari zanatlija pripalio cigaretu, utakao je u čibuk, pa otpuhuje dimove.

- Sve mu smotaj u onaj rusak i dobro stegni. Jah, i spremi mi ovamo Avdu, ako je stigao.

- Zar ga ne biše mogli spremiti kući makar na konak. Već ga desetak dana nijesam vidjela. Otkako je u Hercegovinu otišao... Allahu!... O, Hitleru, Bog ti platio!...

- Šuti, ženo, ne griješi duše! Nije Hitler otpadan. Bori se on za svoj narod, za sve nas... On će osvojiti vas butum dunjaluk... Hitler hiti...

- Othitio dabogda u džehenem!... On će našeg jedinca... Oh, Allahu lijepi... Oči materine, kako će njemu biti...

- De, ne hlini i ne budalesaj! I ja sam vaktile na fronti bio, pa - eto me, živ-zdrav uza te. Pohiti!

Utom se na vratima pojavi prosijedi Avdo, vjerojatno susjed, u "tijesno ruho" obučeni siromašak, pogrbljen, premda još dosta mlad.

- Deder ti, sijeda, iziđi! - zapovijedi domaćin. - Bujrum, imenjače, sjedni. Kada je starica, ponijevši sa sobom iskupljeno rublje, napustila halvat, Avdo se nagnuo prema domaćinu.

- Zna li tvoja sijeda?

- Jok! Ona misli da je bio u Hercegovini i da će sada u domobrane.

- Baš je nesretan. Uhvatila ga racija na čaršiji...

- Dok se je brijao kod brice. Šta ćeš, ne može mladić bradat hodati! Ali - neka! -I sada mora kao "dobrovoljac" u "Crnu diviziju".

- Šta ćeš. Nek se bori protiv dindušmana. Makar tebi ne moram govoriti da nam poklaše braću u Foči, a o Sandžaku da i ne spominjem. Eto, ja sam im, da ti pravo kažem, halalio što me ovako stara ostavljaju bez sina i što ga odvedoše. Samo neka ostane tu, nas da čuva. Žao bi mi bilo, kad biše ga na Rusiju, da tamo kosti lomi...

- Zašto mu materi ne kaza da je silom odveden, lakše bi se smirila.

- Jok! Znaš, mahala ko mahala. Mogu me tužiti da sam ga krio. Ne možeš ti svijetu nakazivati.

- A zašto mene zovnu? Ti znaš šta ja o svemu tome mislim.

- Eto, da mu ti poneseš dolje na štaciju ruksak. Ti si, makar oni tako hesabe, njihov. A bolje da ga ja, kao otac - ne vidim. More mu biti teško... Ne znam, imenjače, šta će od nas biti. Eto, on ode da gine, a ja ostario. Posao ide slabo. Tvrd zeman. More ovaj belaj potrajati još i godinu dana.

- I dvije, i tri... Dok slome toliku silu. Nije lahko razbiti osovinu Berlin - Rim, pa još uz njih i Japan.

- A ko ti veli da će ih slomiti? Hitler će, bolan ne bio, imenjače, osvojiti svijet.

- Da nas Bog sačuva te nesreće. Ne bi se znalo za nas, muslimane...

- Ne budali! Ko nas brani od četnika i od komunista? Ko naš obraz čuva i naše živote?

- A tko podiže protiv nas sve te ljude? Nisu, Avdaga, smjeli ticati, ni u Židove, niti u Srbe!

- Eh, našo se moj imenjak da nas brani od onih, koji nas mrze još od Kosova. Poklaće nas, a ti... Židovi! Vjekovima su nas pljačkali. Pogledaj u gruntovnicu pa ćeš vidjeti čije je bilo Sarajevo! Jah! Jesi li vidio izložbu - kaki su!... Oni su Isa pejgambera htjeli na vješala, borili su se i protiv našeg Alejhiselama. Njihova je vjera - para. Ne velim, nisu ih trebali baš onako... Ma čuješ, imenjače, da te ne znam...

- Šta bi? Bili smo mi nekada zajedno na fronti, Avdaga, zato me čudi što ovako misliš. Izložbe?... I nas da uslikaju kako oni hoće, da nas izvrate i popljuju, mogli biše načiniti sto izložbi muslimana, eto!... A ti, kao da si na mene ljut! Bi li me prokazao, ha?

- Što si onda dozvolio da ti sin ode u ustaše? .

- Mene nije pitao. Otišao je sam. On ima svoje razloge. Žena mu je iz istočne Bosne. Poklali joj braću, ubili joj oca, pa on... Ali nije trebao. Rat je rat. Da se to bogdo udune, pa da se svijet izmiri... Ja se, Avdaga, već danas molim Allahu, da sjutra, kad sve ovo prođe, ljudi ne stanu proganjati svakoga tko je volio Švabe, jer oni, kao narod, nisu krivi što se nisu za vremena sjetili da maknu svoje mahnite vođe... Strah me je, Avdaga, i za nas... Zlo se zlim vraća! Ali, kad akobogda dođe mir...

- Bojim se da nama nejma mira dok Vlasi ne isprtljaju iz Bosne. Dosta su nas klali.

- A reci ti meni, Avdaga, po kojemu šerijatu bi ti istjerao narod sa svoga praga? Kako bi tebi bilo da te Hitler potjera u Tursku, ili u Arabiju? Kako bi tebi bilo, da te sutra, kad Hitler pane, stanu krstiti, ko danas Srbe u nekim selima!

- Stani! Ako Hitler, kako ti želiš, pane, zar šnjime ne bismo propali i mi? Ili bi ti, imenjače, možda htio u šumu s dindušmanima koji na vjeru pljuju i pljačkaju gdjegod šta stignu. Sve su to lopovi, imenjače.

- Partizani ne kolju.

- Ih! Plaho! Otet će nam sve. Oslobodit će nas od imetka, od vjere, od obraza. Da ti pravo kažem, imenjače, meni je dosta oslobađanja. Da nas hoće bogdo kogod zarobiti, pa da znamo: roblje smo i gotova posla. Ovako, sve nekakve slobode gore od ropstva! Švabo nas oslobodio od Turaka, Biograd od Švaba, Hrvatska i Hitler od Biograda,

pa mi od same slobode više ni gaća nemamo na turu! Eto, sad nas ovi iz šume hoće osloboditi od života. Ja, imenjače, više nikome ne vjerujem. Nikome! A kako bi, molim te, vjerovao eškiji? Jedni nose brade, drugi crvene zvijezde, ali nijedan ne nosi mir... Eto ti, imenjače...

- A tvoj će sin...

- Jest! Kao što znaš, odveli su ga, ima desetak dana. Prvo u zatvor, pa u rat. Ali neka! Haman je sigurniji tamo, nego ovdje. Ako opet zaprašte bombe...

Utom se začuše koraci i majka, sva u suzama, unese u halvat tešku naprtnjaču.

- Da ga makar može poljubiti majka prije nego što ga...

*

- Jedan se narod međusobno istrebljuje, a ti, njegov pjesnik, njegov duhovni borac, čamiš u svojoj sobi i pišeš moje stihove! - reče mi moj pratilac i gnjevno povuče zastor.

- Jadna majka! - prošaptah.

- Jadni sin i još jadniji otac! Izvoli! Ta dezorijentiranost, ta bezglavost i neupućenost, to je život tvoje današnjice. Da li za njim žudiš? U njega bi ti i htio i ne htio ući, bez obzira na vrata s raznim posjetnicama.

- Ne razumijem toga Avdagu.

- Vidi, molim te! Ti ga ne shvaćaš! Možda ga čak i optužuješ. On nije kriv, dragi moj gospodine! Za takav njegov neodređeni stav krivi ste vi, muslimani intelektualci, koji ne znate tko ste, ili to jednostavno ne želite da znate. Vi ne znate šta hoćete i čemu težite. Vaša glupa, nečasna i mešetarska politika na vagi između srpstva i hrvatstva, fašizma, komunizma i demokracije, vaša bijedna parola: "Merhaba, čaršijo, na sve četiri strane!", vaše duhovitosti o osmanlijskoj politici ravnoteže, vaš...

- Dosta! Meni to ne bi smio govoriti, zanesenjače. Užasnu mi nepravdu nanosiš.

- Dobro. Odgovori mi onda jasno: Šta ti misliš o zbivanjima oko tebe? Misliš li da je za nas u Bosni bolje da pobijedi Hitler ili Staljin? Koju doktrinu biraš? Hajde, budi bar prema sebi samome iskren!

- Ima i osim njih...

- Da, da, ima... Izvlačiš se, je li? Strah te je cenzure tvoje vlastite kolebljivosti i nedosljednosti čitave tvoje generacije. Ne dopada ti se nijedna od ovih dviju slika. Gledaj onda dalje u ovu ružnu i prljavu stvarnost i sutra se zavuci svojoj mamici pod skute, pa joj pročitaj neku od mojih borbenih pjesama. Ako bi koji od nas dvojice smogao snage i smionosti da ode na barikade bilo koje stranke u ovom ratu, bojim se da to ne bi bio ti.

- Priznajem, nisam junak.

- Ne, nisi ti kukavica, ćelavko moj, ti samo ne znaš za koga i za šta bi se borio. Za tebe na ovom svijetu postoje samo doktrine, knjige, a život...

- Ti mi ga kradeš!

- O, ne! Ne počinji iznova! Ti mi predbacuješ da te sputavam u tvom stremljenju za ugledom i čašću, molim... Ali to nije život! Život pojedinca ne smije danas biti odlučujući faktor! O životu generacije, o životu tvoje Bosne, tvoje Evrope, tvog Svijeta, o životu čovjeka kao biološke i psihološke jedinke, o tome se radi! Prije nego što stupimo pred sud razuma, moraš pogledati još nekoliko prizora iz ovog jadnog života stvarnosti tvoje ljubavnice - Bosne, u ove krvave dane ožujka godine 1942., dok ti estetiziraš, filozofiraš i mojim perom pišeš svoju *Knjigu majci*.

- Meni je dosta! Plašim se i ježim. I plakao bih...

- A ja, vidiš, plačem i gledam, ali mi nije dosta. Sve bih htio vidjeti i opisati i sačuvati i ostaviti u amanet budućim pokoljenjima, zato ti rado opraštam što si uz svoju majku, namjesto u borbenim redovima, zato ti dopuštam, da joj za rođendanski dar pokloniš knjigu o sebi, odnosno o meni, ali ti moraš, moraš sagledati i doživjeti ovu stvarnost. Moraš! Kada je budeš tako jasno vidio kao ja, nećeš me optuživati što ti kradem noćni mir, nećeš me pozivati pred sud razuma, nego ćeš me žaliti, mene, tvoju obesvećenu i upropašćenu mladost idealiste. Gledaj! - trgnuo me je za rukav i odvukao do još jednog prozora.

*

Uska, mračna prostorija u podrumu. Niz zidove se vuku žućkasto-crvenkaste pruge poluzaleđenih svjetlucavih kapljica vlage, koja je našla sebi zmijasti put sve do smeđastosivih pjega jezera-vlage, što poput rascvalih rana tuberkuloze zida, čitavoj toj nastambi bijede i straha, daje draž užasnih koliba vještica, kako ih je teško mogla zamisliti čak i mašta nekog cara-pričala iz davnine. Da li je to ćelija nekog zatvora? Ili je možda podrumski stančić kakve pijanice, pralje, koja rakijom vara svijest o bezizlaznosti

svoga siromaštva? Kakve su se to spodobe skutrile u polumraku? I od čega drhte? Od hladnoće, gladi, straha, ili od nečeg još težeg? Visok, mršav, ozbiljan muškarac srednjih godina šapće ženi, djeci i starcima, vjerojatno svojim ili ženinim roditeljima:

- Tiho! Možda nas neće naći. Za ovaj podrum mnogi stanari uopće ne znaju. Arifaga već godinama ne drži u njemu ni drva, ni ugljen, već samo stare stvari. Kad protutnji racija, pozvat će nas opet gore, u stan. Valja nam dočekati ponoć.

Žena propiska:

- Zvijeri!

Muž joj šapnu:

- Šuti.

Starica, pogrbljena i sva nekako skutrena use, sjela na razvaljeni naslonjač, bačen u taj podrum vjerojatno još prije dvadesetak godina, i gundža nekakvu molitvu na španjolskom jeziku. Do nje sjeo na svoju naprtnjaču njezin muž, sitan, razdrhtan, kao nekakav ošugavjeli štakor.

- Mene će sigurno u Jasenovac. Tamo će mi prvo počupati zlatne zube. Tebi će već prije stanice strgnuti taj tukados s glave... Trebali smo poslušati Arona, pa pobjeći još lani. I to da su ljudi! A ja sam čitava života dijelio sirotinji, ne pitajući koje je vjere... O, Bože, gdje si!

- Ne boj se, tata. Ako nas večeras ne ulove, noćas u ponoć krećemo. Dao sam Alojzu novac. Po dvjesta hiljada za svaku glavu. Prebacit će nas u Italiju, a tamo je već i za nas, Židove, sloboda... Onda možemo dalje...

- Ako te prevari kao i onaj Vaso, kome smo dali Rebekine bisere i svo zlato, što sam ga stekao za četrdeset godina krvava rada?... Ti si pokršten, tebe i djecu bi mogli nekako i spasiti... Ja ne kupujem život vjerom! Židov sam i kao takav ću umrijeti! Žao mi je, djeco, što se vi, mladi, radi nas izlažete ovim nevoljama. Vi ste sada kršćani, pa...

- Vraga! - zaškripa zubima visoki muškarac. - Lopovi! Bio sam kod velečasnog Brale. Dočekao me je da ne može biti ljepše. Dao sam trista hiljada za sebe, ženu i djecu. Prilog za podizanje crkve. Dao bih i za vas, ali vi niste htjeli. Bili ste pametniji. Kada su prvi put došli danas odvedu, ja sam mu otišao. "Velečasni! Mi smo katolici! Spasavajte! Pobjegli smo iz stana, da nas ne ulove, inače bismo već bili u logoru... Eto, dućan su mi uzeli. Stan. Sve. Živote hoću da spasim. Živote, velečasni! Živote katolika! Moja kći ima istom četiri godine... Bit će dobra katolkinja..." A on: "Duše sam vam spasio, a tijela spasavajte sami kako znate!"... Ali, zaboga, tiše!

Žena, koja je sve to slušala, odjednom zavriskala:

- Ja dalje ne mogu! Bježimo iz ovog podruma! Arifaga će zbog nas još i na vješala. Hajdemo k Anti. Tamo nas neće tražiti. On nam je dužan zahvalnosti. Kuću je zaradio pomoću nas.

- Šuti i sjedi gdje si - tužno će joj muž. - Ante me je prekjučer vidio na ulici bez trake i upitao me: "Kako to da ti ne nosiš traku, gazda Levi! Pazi!"...

Djeca, njih četvoro, šutjela su i cvokotala zubima, veća od straha, manja od hladnoće.

- Jesi li išao kojem drugom popu? - upitao starac sina.

- Bio sam. Kod velečasnog Ante. Plakao je sa mnom zajedno. Rekao mi: Znam da si dobar Hrvat, pošten čovjek i da nisi nikada nikom ništa nažao učinio. Pravo da ti kažem, sinko, koliko mi je drago da si se pokrstio, toliko mi je i krivo. Stidim se što si u lijepu Kristovu vjeru ušao iz straha za goli život, koji ti - evo - ja ne mogu ni zaštititi, a nekmoli spasiti. Ja bih ti, vjeruj mi, radije pomogao nego da biskup postanem, ali ne mogu. Švabe to vode. Oni, i ovi naši podivljali mahnitovi. Crkva je nemoćna, vjeruj! Čekaj!... Nešto bih ipak mogao učiniti za te. Tvoju manju djecu, onu predškolsku, nekako bismo u klošter... Ti i žena, ako hoćete, možda biste mogli u ludnicu. Poznam doktora... Stari?... Ne, za njih ne znam. Bježite, ako imate novaca i veza... Ja bih ti mogao dati nekoliko hiljada kuna. Plaća mi je malena, a ima mnogo bijednih, pogotovo Srba, dobrih ljudi. Znam ih kad su djeca bila... Sakriti vas?... Ja bih, bogami bih, ali ovo je župni dvor"... Onda sam, po njegovu nagovoru, otišao jednom drugom svećeniku. Ni vama, tata, neću reći njegovo ime. Dobar čovjek. On mi je ponudio da se sakrijemo kod njega, u crkvi. Spavali bismo u sakristiji. Obećao mi je naći vezu za šumu. Ah, kako biste vi, stari i djeca...

- Dobar čovjek! Šta smo mi zgriješili, majko moja! - zavapi žena.

- Ne pita se to. Jučer me je susreo onaj musliman, Hasan-efendija, u ustaškoj uniformi. Već sam mislio, odmah će me predati policiji, a on me uhvatio za ruku. "Gazda Levi, budi oprezniji. Obrijao si brkove, ali svejedno! Mnogima si ti učinio dobro, pa imaš sigurno dosta

neprijatelja, koji bi te prokazali." ... "Šta da radim?" - upitao sam ga, a on mi šapnuo: "Dođi k meni, ali kući. Znam za jednu vezu, koja će ti pomoći da odeš. Šta ćeš, obukao sam ovu odoru da pomognem kome mogu, pa nek ide glava! Sjećaš li se, gazda Levi, kako smo nekad..." Nisam mu otišao. Oprez je majka mudrosti.

- Mama, gladna sam! - proplaka jedno od djece.

- Šuti sad. Ne plači!

Onda se odjednom utišalo sve. Visoki je muškarac udunuo svijeću. Majka je pritisla uz grudi prestravljenu djecu. Mrak, u koji se nakon jezovito dugog trenutka stanke, kao nožem u katran, urezaše šaptavi glasovi starice:

- Šemal Izroel adonae...

Opet tišina. Koraci.

- Nejma u mene nikoga. Niks, bite šen. Tirkiš! Muslinianiš haus. Hrvati! Za dom spremni!

- Šuti stari, ne melji! Mi ćemo pretražiti.

- Licht, Hans! Licht!...

*****

- Nema. Nikoga tu nema! Ne tražite, vi...

- Kome se to dereš, gospodine ja? Vrati se kući u svoju udobnu sobu i napiši pjesmu. Ovima je odzvonilo. Glavno je da su im spašene duše! - tužno mi je rekao moj pratilac i opet me uhvatio za rukav.

Dalje! Ulica postaje sve tješnja, a noć sve uzbudljivije tamnija.

Koračali smo bez riječi. Dopuštao sam mu da mi redom pokazuje prizore iz ove naše stvarnosti, koju ne vidimo, ili ne želimo vidjeti, ili nas je možda strah od gledanja pa sa svojim uplašenim vlastitostima igramo žmire. Mi kanda ne želimo sami sebi vjerovati da su užasi mnogo užasniji nego što to i pretpostavljamo! Mi smo siti i nismo na bojištu, nismo ni Židovi, ni Srbi, ni ustaše, ni Nijemci, ni Rusi, pa mislimo da smo zaštićeni našom nezanimljivosti, ali se varamo! Bombe ne pitaju tko si, a savjesti? Da, te naše jadne, mučene savjesti ljudi koji vole bližnjega...

Kod jednog se prozora užasavao i moj pratilac. I - tu smo se našli. Nismo više bili neprijatelji. Zbližile su nas suze. Nikada, nikada taj prizor zaboraviti neću, a njega molim da ga opiše, makar što je grozan, makar što ne spada u ovu knjigu, posvećenu tebi, najmilija majko, najveća mučenice ove stvarnosti, koju si sagledala i shvatila dublje, čovječnije, nego tvoj sin, pa patiš, patiš teže muke nego raspeti čovjek, jer je tebi ova ratna godina razapela srce, osakatila ti je dušu, oslijepila, pa opet dala vid tvojoj svijesti žene koja ljubi čovječanstvo i vjeruje u bratstvo ljudi. Tvoj sin u njega već vrlo često sumnja.

- To moraš opisati! - šapnuh mom pratiocu kad ugledasmo najjezovitiji prizor one stvarnosti, od koje zaista želim pobjeći, majko, pobjeći - pa makar u ludnicu, ili u grob...

- Ne, ne! Od toga se ne može nikuda pobjeći, samo u jedno čovječnije sutra - šaptao je, pogađajući moje misli, moj pratilac-zanesenjak, tresući svojom razbarušenom kosom.

Čim je njegova ruka makla zastirač nevidjelice s onoga prozora, meni se učinilo da ću pasti od užasavanja.

*****

Seoska džamija. Po bijelim, nedavno okrečenim zidovima velike crvene mrlje krvi prošarane sivkastim pjegama prosuta mozga. Na hasurama, ovnujskim kožicama i na ona dva-tri jeftina ćilima leže porazbacani leševi ljudi, nedavno silovanih žena, izmrcvarenih djevojaka i - djece. Među njima i po njima gaze opanci, vojničke cokule, čizme, pa i polubose natečene i promrzle noge. Mržnja upravo završava svoj zvjerski pokolj.

Bradati đavoli s redenicima poprskanim krvlju nevinih žrtava klali su, davili, čupali bajunetima oči, poodrezivali uši, majke pojili krvlju njihove djece, staricama tiskali među noge ruke njihove unučadi. Jedno su preklano dijete dvojica pijanih četnika gurali polumrtvoj majci u rasporeni trbuh, cerekajući se i urlajući nerazgovijetne riječi. Žrtve su stenjale, vikale, molile, ponavljale: "Živio kralj Petar! Pavelić je pas!", ali im to nije pomagalo. Neki su nesretnici i prkosili, neki svezanim rukama pritiskali kožu na čela, koja su ih bridila, jer su im noževima ili užarenim mašicama po goloj koži našarali veliko slovo "U".

Kod mihraba, na mjestu, gdje inače seoski hodža zaziva Boga, gdje je svakog petka u hudbi spominjao kraljevo ime i molio se za njega, sada ga u ime istog tog kralja upravo kolje jedan od četničkih vođa i muči se da mu sijedu bradu proturi kroz prorez na vratu. Oko nesretnika, koji još grgoće u posljednjem hropcu, postrojena njegova obitelj, a iza njih - polukrug nasmijanih zvijeri. Žena, pre-

stravljenih, užagrenih očiju, koje nisu zasuzene, nego ostakljene, umrtvljene - gleda u svog muža, pa u djecu i - šuti. Niti ne osjeća kako joj odostrag, s leđa, jedan četnik nožem pori dimije i gaće. Istom kada joj je uz golo meso prislonio zatvarač svoje puške, jezovito hladan, žena je vrisnula, ali se nije okrenula.

Do nje stao sakati sin. Stopala mu skvrčena u nekakve gumene opanke, vrhovi nožnih prsta okrenuti jedni drugima, petice izvrnute. Tanane noge vire iz šalvarica. Dječak, jedva trinaestak godina star, stisnuo zube da ne vrisne:

- Babo!

Šačice mu se tako strastveno upestile, da je osjećao bol od nokata koji su mu se usjekli u meso dlanova.

Hodžina kći, lijepa, vitka, crnooka, stala uz majku i promatra nož na pušci uperen ravno u njezine grudi.

- Skidaj se, turska golubice, da te vidim golu. Sise pokaži, te jasle Muametove, da na njima srpski brci sijeno tvoje krvi žderu...

- Ubij je, ali joj nemoj na obraz! - viče majka.

- I ti ćeš to gledati, stara! Da, gledati! A onda ću ti iščupati oči. Uzlaješ li, ispeći ću ti jezik na žaru, pa ga dati tvom sakatom kopiletu... Hajde, mali, loči ćaćinu krv, od toga će ti se ispraviti ti batrljci!

- Neću! - zavrišta momčuljak. - Pucaj, pasji sine, pucaj amo, u srce!

- Zar na ovakvo sakato tursko govno metke da trošim? Liži krv - i gurnuo ga je nogom na oca.

- Pij! Srči!

Oči su ugledale očeve uvenule obrve, koje su pokrile zakrvavljene trepavice. Poljubio je još toplu lešinu, ali ga je četnikova noga tako žestoko udarila, da nije znao, liže li očevu, ili vlastitu krv, koja mu je u toplom mlazu šiknula na usta.

- Sad ustaj i gledaj kako ti sestra uživa!

Dok su dvojica držala djevojku za ruke, a jedan joj zatisnuo usta, ubojica njezina oca trgao je s nje krpe tankih dimija. Ukaza se svježe ružičasto djevojačko meso.

- Allahu, gdje si! - zavriska majka. - Milost!

- A ko se mojoj pokojnoj Anđi smilovao, kurvo? I nju su ubili, a moju kćer silovali. I selo su nam zapalili. Oca objesili... Jesu!... Skidaj se, curo!...

- Majko! - uzviknula je djevojka i u trenu se, brže nego što je četnik dospio ispaliti metak, ili je spriječiti, istrgla iz ruku zvijeri pa jurnula pravo na oštricu bajuneta. Sama se natakla na bodež.

- Zumro! Dijete moje! - i starica pade...

Udarac cokulom u glavu završio je njezine muke. Zastakljene oči gledale su dalje, nijeme, gluhe, mrtve.

Strast nije oprostila probodenoj djevojci. Divlje joj je, onako polumrtvoj i raskrvavljenoj, stale dalje bucati dimije i gaće. Onda je sakati dječarac skočio na zvijer i ukradenim nožem stao bosti i bucati debeli, suncem opaljeni vrat. Drugi ga je četnik svukao sa svoga smrtno ranjenog druga i poput janjeta preklao nožem. Grkljan izletio iz rane...

Četiri su četnika grizla mlado svježe djevojačko meso...

*

- Vidiš li, gospodine ja? Domalo će planuti džamija i sve će pasti u zaborav.

- Ne, ne mogu vjerovati da je to istina.

- Vjeruj! Ovakav prizor ne može izmisliti ničija mašta! Ni moja! - odgovorio mi je moj uplakani pratilac, onaj nesretni vječito mladi ja. - Takvo zvjerstvo mora nažalost biti upravo ona istina koja se zove stvarnost. Mržnja je to, ćelavko moj! Vjekovna mržnja i primitivnost. Krvna osveta u interpretaciji današnjeg modernog totalnog rata. A da li su ti četnici ljudi, o tome neka povijest kaže svoje. Povijest - i tvoje pero, materina mazo! Kaniš li još loviti ulaznice za svijet koji sve ovo vidi, ali ne želi da vidi.

- Dosta! Umoran sam.

- Još! Još! Moraš gledati, gospodine ja. Koračaj kroz ovaj rat otvorenih očiju, a zatvorenih usana. Ti ga moraš preživjeti, jer te treba moja neuništiva volja da sačuvamo doživljeno. Ti sebe čuvaj za tvoju majku, a ja te čuvam za sebe. Ja nisam kriv što je moje otjelovljenje, moj nosilac upravo taj ćelavi dobričak, koji ponekad sanja o karijeri i malograđanskim častima. Čak ni književni ugled ti ne mogu donijeti, ali ne tuguj! Bez njega, a ti mirniji, a ja slobodniji. Moraš pogledati i sagledati još tisuću ovakvih prizora prije nego što pokušaš bilo koga optuživati ili braniti. Moraš upoznati lice i naličje svoje domovine, svoje braće, da bi ih shvatio i - oprostio im neoprostivo. Karijera? Kako je to bijedno i ništavno u usporedbi s istinom da tvoja domovina treba ljude koji neće živjeti od nje, već za nju. Uspjeh i mjesto u salonu, u fotelji, ili medu visokopo-

štovanim estetama i poetama koji umiju iz slavujeve pjesme ili iz zalaska sunca nad nekim planinskim jezerom izgraditi "veliku" poeziju?! Ne, dragi moj! Poeziju naše stvarnosti, naše zaostalosti, naše bijede i našeg zvjerstva, naše složene problematike, nju ti spjevaj! Nama više nego stotinu pisaca "Povijesti matematike", ili tvojih, pa i mojih estetskih analiza i sladunjavih romana, treba registratora stvarnosti, liječnika naše vjekovne bolesti i učitelja koji će nas, namjesto da čitamo i pišemo, naučiti da ljubimo i poštujemo, i shvaćamo, da živimo na ovom komadu Balkana životom kakav smo zavrijedili, kakav su nam ostavili naši pređi. Užasan je bio ovaj prizor, ali džamija je izgorjela. Šta da sutra podignemo na njezinu zgarištu? To je pitanje na koje moramo tražiti odgovor bez obzira na ovaj rat, a da ne bismo još pogubnije i još više griješili nego one zvijeri, moramo gledati i dalje. Gledati, velim, i doživjeti, i proživjeti, i preživjeti, nadživjeti, da ne bismo pali u zablude naših otaca! - i, prije nego što sam ga mogao spriječiti, ponovno odgurnu zastor s jednog rasvijetljenog prozora.

*

U veliku svijetlu seosku sobu proviruju kose zrake najedralog jesenjeg sunca prije smiraja. Nekoliko se muha uzalud muči da pronađu kakav uski procijep na zatvorenu prozoru, pa iz uglova okana padaju na cvijeće u loncima i limenkama nekadašnjih konzervi. Dva se kreveta odmaraju od noći i protekla dana, koji već umire. Na omašnom stolu drijema klupko crvene vune uz dvije pospane čaše u kojima se srebrnasti mjehurići zraka bore da isplivaju na površinu možda još sinoć nepopijene vode. Na velikom razboju spava nedovršeni šareni ćilim. Promatra li ga onaj sanduk s djevojačkom opremom drsko prislonjen uza zid?

Jedini živi stvor u toj sobi, osim zarobljenih muha, mršavi tigrobojni mačak, legao na izvezeni jastuk krevetnjak, pa predući promatra čas svoje oštrokandže šape, čas ikonu, svetoga Nikolu, i pod njom ugašeno crveno kandilo u kojemu na tananom sloju ulja pluta splav sitnog žiška. Tišina je, kanda, uspavala čak i popce u zidovima, pa i one loše jeftine fotografije poslagane na najgornju dasku u selu oblanjane i nevještom rukom zeleno oličene police, u kojoj dremuckaju limeni tanjuri, šolje s velikim crvenim pjegama, nekakva poluraspala lutka, hrpa kukuruza-pečenjaka i dvije pole nepojedene tikve mehkokore.

Da li se tako predsmrtno utišala samo ta soba, ili možda čitavo selo? Gdje su ljudi, žene, djeca, psi tornjaci, ovce mlijekom nabreklih vimena, momačke dosjetke i pjesme djevojačke?... Možda su svi u polju. Možda kose, kupe sijeno otavu, ili su na vršaju, ili lome kukuruze, iskopavaju krumpire, trgaju grah... Tišina... Samo zuj muha... Kao da neki davno umrli predak vlasnika te kuće uzdahnu svojim okoštalim plućima i okamenjenim srcem, tako su jezovito zaškripale nepodmazane baglame širokih vrata, za kojima se ukaza prazna kuhinja, ugašeno ognjište, a nad njim na verige obješen crni kotao.

U sobu se polagano, kao da zadržava dah, uvukla neka starica, bacila unezvijeren, divljački, uplašeni pogled po krevetima, zatim pošla sanduku, otključala ga, nešto izvadila iz njega pa skrila u njedra i opet na brzinu zaključala sanduk. Onda je - isto tako tiho - pobjegla.

Sumrak je stao zavijati u omaglicu svoje čarobne koprene i razboj, i krevete, i police, i stol.

Je li to selo izumrlo?

Odjednom vrisci, jauci, pucnjevi, prašina koja zamagljuje ionako utamnjeli vidik oknima zaklopljenih prozora.

Trka.

Zbrka.

Lom.

Psovke i leleci.

Smijeh...

Zatim opet mukla, nesnosna tišina. Mrak. Još se samo naziru kandilo i razboj...

Onda se u tren kroz prozor ukaza plamen. Crven, ogrnut gustim plaštem dima. Pa bijeli dim, čitavi klobuci, kao da se zapjenio zrak...

U crvenkasto-bjelkasto-crnoj rasvjeti kroz prozor naziru se spodobe koje nahrupiše u odaju. Noga je istrgla vrata iz baglama. Ruke su čupale zavjese, otvorile sanduk, vadile stvari, ispremetale jastuke. Kundak je porazbijao sve stvari na polici. Lutka se, začuđena, našla na vršku bajuneta. Jedna je velika, teška ruka uhvatila mačku za rep pa je izbacila kroz zatvoreni prozor. Staklo je prsnulo, a dim ušao u odaju, čudeći se tom polomu. Nož je rasporio nedovršeni ćilim, a gruba šaka oslobodila mjehuriće zraka, razbivši čašu. Onda se iz divljih nerazgovijetnih riječi stao

razabirati razgovor.

- Nikog živog! Sakrili su se. Gotovo čitavo selo.

- Da nisu u susjedstvu, kod muslimana? Sve su to komunisti i četnici! Banda!

- Da prodremo tamo, gospodine poručniče? Bit će dobra lovina!

- Ne! Ono je selo naoružano. Milicija! Kome sve puške daju! Jadna naša glupa vlast! Povući ćemo se, pa iza ponoći... Neka misle da smo otišli... Pogasite vatre.

- Našao sam u jednoj kući mater i novorođenče. Četnička banda!

- Gdje su?

Jezivi znak rukom ispod vrata i iskeženi zubi, uplaminjale oči. Kada je prvu ženu zaklao, a to je bilo davno, njega je to potreslo, sada se tome već smije. Naučio je zanat klanja, gotovo bolje nego mesar. Ponosan je. Komandant se stresao. Sjetio se valjda svoje majke, ili žene...

- Nisi to smio učiniti! - i već se mašio za revolver.

- A moju su mater smjeli! Mojoj su ženi trbuh živoj rasporili i dijete joj na pušci iznijeli, pa ga nabili na kolac još onako nerođena. A rekli su mi da je bilo muško... Prvi sin poslije sedam kćeri... Najmlađoj mi je devet godina bilo kad su je silovali... Najstarija je skočila u rijeku da se spasi... Ja, gospodine poručniče, smijem sve! Sve!...

- Odstupi! - zaurla poručnik.

Drugi mu donio fotografije s police.

- Vidite, četiri momka i otac... Ovaj, ovaj je u partizanima. Ovaj je sigurno četnik, a možda je i u Njemačkoj, na radu, ne znam. Ovaj je u logoru, a ovaj... eh, on nas više neće klati...

- Zaplijenite slike i zapamti kuću. Kaznena se ekspedicija nastavlja iza ponoći.

Da li su one ruke zaista samo počupale i uništile djevojačku opremu, ili će ponijeti svoj plijen? Jedan pripijani divljak navukao na svoje čakšire duge, na suncu ubijeljene djevojačke platnene gaće, pa se cereka. Poručnik ga udari šakom po licu.

- Svuci to! Kakav si mi ti ustaša! Sutra na prijavak!

Opet tišina, samo se iz daljine čuju: pucketanje vatre i nejasne riječi pjesme:

- Puška puca, a top riče...

Olovna tišina noći unese u odaju svoj pancir mraka.

Zasvjetluca li to zvijezda na modrikastim nebesima? Šta se to vidi kroz razbijeni prozor? Za onom zvijezdom zaredaše i druge, vukući za ruke znatiželjni tanani mjesečev srp. Vrijeme klizi kao smrznuta žaba niz zaleđeni potok.

Kuknjava i vrisci, škrgutanje zubima i plačljivi povici probudiše na ikoni starog svetog Nikolu, pa njegovo desno oko, kojega je ikonopisac Gavrilo izradio po uzoru na oči svoga djeda Save, dobi životni sjaj i zakoluta po razbojištu probuđenih strasti, bezumlja i krvožednosti. Da li se u njemu pojavila crna suza, ili je to samo trag uplašene muhe, već odavno mrtve? Njezina je lešinica pala u uprljanu, kundacima razbucanu jastučnicu.

Veliki fenjer kolnjak nošen u koščatoj ljevici osvijetli odaju žućkasto-crvenkastom svjetlošću tako naglo, da ono oko na ikoni zažmirka. U sobu nahrupi gomila ljudi, žena i djece. Da li će se tu stisnuti čitavo selo? Četiri jaka muškarca unesose lešinu one babe, koja je na tren bila ušla u odaju - pa je šutke položiše na stol. Tiho jecanje žena posta nešto malo glasnije.

- Rekla sam joj da ne ide kući, ali ona htjela spasiti dukate za Soku.

- I babu Katu su zaklali. Šepavog Jovu objesili na šljivu u njegovoj bašči, a Jovanku preklali, pa joj dijete na kolac natakli! O, Bože, spasi nas!

- Nije Mitar smio u šumu. Doznali...

- Ma tko ubi onog Švabu, pas mu mater! Radi njega ćemo svi izginuti. Svi!

- Ne bojte se, dok je nas! - zareža onaj visoki seljak, koji je u lijevoj ruci držao fenjer, u desnoj pušku. - Oko kuće su naši. Imamo i municije.

- Nije tako, Asirne. Nama ne ostaje drugo, nego u šumu. Svi. I djeca. Onu, što su na sisi, ili jedva prohodala, uzmite vi, pa - jeda se kogod vrati. Stoku su nam i tako odvukli. Pa mi u šumi, na kog naiđemo i ko nam da puške - njegovi smo. Samo neka nas naoružaju. I žene!... Vi ne smijete otvarati vatru na svoju vojsku, jer bi i vaše selo planulo. Dosta je od vas što ste nam danas živote zaštitili. Hvala vam!

- Zar tako, Ostoja? Ti bi pustio kućni prag?...

- Neću da čekamo dok nas zakolju. Bez oružja, bez ičije pomoći svaku noć drščći i čekaj koja će ti sorta kucnuti na vrata. Ko da smo mi krivi što smo Srbi i što neki lopovi ubiše esesovca pred našim selom.

- A zar ga ti iza ovoga ne bi? - upitala ga je jedra seljan-

ka, vjerojatno njegova majka.

- Odveli su sve koje su zatekli. Niđe žive duše, sami mrtvaci... - zavriska poluluda žena, uletjevši u sobu. - Jovane moj, janje materino! Milane, materina mazo! Ostala djeca za ovcama. Nismo ih mogli svrnuti... Kuku meni! Što i mene ne ubiše!... Aćime, Bog te ubio, gdje si?

- On je u četnicima. To nam je, bezbeli, on i skrivio! - javi se onaj s fenjerom.

- Neka je! Neka osveti svoje sinove! - zaurla nesretna majka.

- Šuti, ludo! A ko je nas spasio?

- Komšije su to, nisu životinje, kao oni...

- Svijeću! Svijeću nam nađite, da je upalimo babi Bosi nad glavom. I kandilo užgi!

Brzo!

- Stan'te! Ne činite to, nego haj'te k nama, pa prenoćite u našim kućama. Sutra ću ja u Saraj'vo na komandu, Ne može to tako...

- Da zakopamo mrtve dok je noć.

- Ne luduj! Mogu se oni i vratiti.

- Neće, otišli su... Utom izvana čuše viku:

- Bjež'te! Idu!...

- Ne daj im amo, Ismete. Ako uspucaju, otvori i ti vatru, ko je da je. Trojica ovamo, u kuću! Nider! Svi polijegajte po podu!

Fenjer se ugasi. Mrak. Nekoliko hitaca. Glasovi.

- Braćo muslimani, izlazite iz kuće. Mi smo kaznena ekspedicija. Oni vam djecu kolju, a vi ih branite! U ime zakona, izlazite!

- Ja sam ovdje zakon. Ja, Asim Balaban, komandant milicije. Ovo su sve žene i djeca. Uniđite i vidite!

- Izlazi, ili ćemo pucati!

- I ja ću na vas!

Hitac. Komandant milicije pade ranjen. Žene zavriskaše. Tri puške iz kuće planuše. Vani netko zajauka.

- Ostoja, evo ti moja puška. Brani se! Mene je u rame zgodio, a možda i u pluća!

Uh!...

- Otvarajte! U ime poglavnika! Mi tražimo Mitra. Znamo, da je u kući. Neka se on preda, pa mi odosmo.

- Nejma tu nikakva Mitra! Tu je samo jedna ubijena žena. Opljačkali ste joj dukate!

- Još si živ, komandante? Momci, juriš!

Novi pucnjevi. Iz vana se čuje smijeh. Uz kuću se prislanjaju ljestve. Na tavanu planu sijeno. Unutra tihi lelek i molitve majki, samo što se lešina na stolu mimo ispružila, čekajući lomaču. Na zidu se ikona kanda pomakla. Sveti se Nikola čudi i netremice gleda preda se kroz onu crnu suzu.

- Izlazite! Opkoljeni ste! Kuća gori. Nećemo vam ništa.

Jedna žena izađe. Pucanj. Potmuli pad.

Smijeh, divlji, reski smijeh... Kao da negdje zavijaju šakali...

*

- I to da su ljudi? - upitah svog pratioca. - Pa, kuda to vodi?

- U tvoje salone sigurno ne! Hodi!. I s ovima je gotovo... Asim Balaban, bivši domobran, pao je eto - štiteći svoje susjede. Hoće li mu zato ženu baciti u Jasenovac? Tko zna?... Požurimo!... Kaznena ekspedicija nastavlja svoj rad. Možda ćemo s onog zida preko puta vidjeti...

- Smiluj mi se, zanesenjače, i oprosti mi! Hoću da se vratim u krasni mirni svijet tvoje uobrazilje.

- Iz njega su ovi prizori još porazniji, gospodine ja. Noćas ih se moraš nagledati.

- Ta i sinoć smo, preksinoć... Već sam napola lud... Ja moram, čuj me, moram donijeti sudbonosnu odluku, i...

- I vratiti se u svoj krevet grickati malo svoje srce, pa napisati pjesmu. O tome ćemo poslije suđenja. Hodi! Izložba tvoje humane stvarnosti nastavlja se. Još jedan eksponat, gospodine promatraču. Ulaznica?... Samo jedno razočarano srce, koje krvari.

I već je podigao zastor s novog prozora.

*

Livada. Tridesetak seljaka drhti. Ruke su im povezane na leđima. Dovukli su ih iz sela kamionom. Morali su iskopati duboki šanac. Sad stoje nad njim. Pred prestravljenim ili već otupjelim pogledima postrojena četa vojnika. Nijemci, ili Talijani, ili ustaše... Svejedno. Uniforme. Plotun. Srbi. I blizu tog su sela našli lešinu nekakva vojnika. Možda je prije rata bio operni pjevač, konobar, čistač cipela, činovnik, seljak. I opet svejedno. Odmazda... A tamo - u selu... Žene cvile, lome ruke, mole se Bogu - ili ga proklinju. Djeca se - kao da to nisu njihovi očevi - igraju u prahu.

*

- Ovi nisu pobjegli u šumu. Nisu ni četnici, ni partizani. Oni su susjedi, ako ne priznaješ da su braća tvog naroda, koji se kočoperi sa svojom tisućgodišnjom kulturom.

- A ona džamija? Tko je započeo taj pokolj? Tko je kriv?

- Svi smo krivi i nitko nije kriv. Čak ni onaj diplomat, koji grli kupljenu mladost.

Čak ni one perverzne žene...

- Nijemci...

- Ne osuđuj! Ne podlijeći strastima kao primitivci koji se igraju pravednika i sudaca. Odmazde... Grozno je to, grozno! Prije nego što bilo koga pokušaš učiniti odgovornim, znaj, da ni pojedinac, ni narod, ni rasa, ni klasa, ni čitav ljudski rod ne mogu biti odgovorni, nego samo suodgovorni. I nema pobjednika ni pobijeđenih. U ovoj krvavoj 1942. godini svi smo mi žrtve. Svi! I zaklani, i oni - koji ih zaklaše. Vjeruj mi da među svim tim zvijerima ima ljudi, dobrih ljudi, nesretnih zanesenjaka. Sve bi te životinje, kada bi im netko utišao strasti i svladao onu ludu neman u njihovim grudima, jasno uvidjele šta počiniše i - kajale se. A kada bi im još mogli namjesto kazne pružiti oproštenje i ruku pomirnicu, stid bi ih urazumio.

- A pravda? Velika, vječna, nepokolebljiva pravda?

- Misliš li na sud razuma? On će osuditi - mene, zanesenjaka, koji i u dvadesetom stoljeću, i na ovoj ulici kušnja, i uz ove prizore ljudske čovječnosti u ovom paranoičnom ratu, vjeruje u ljubav, u neuništivost humanosti, u ljude iz bajke, iz uobrazilje tvoje i moje majke.

- Pa tko onda da ponese odgovornost, jer netko za sve ovo mora biti kažnjen. Ovo više nije rat, ovo je ludnica, zločinačko istrebljenje!

- A koji i kakav rat nije zločin?

- Lako ti je, zanesenjače, razbacivati se pacifističkim frazama. Ima nužnih, opravdanih ratova. Oslobađanje naroda, borbe za ravnopravnost... Obrambeni ratovi...

- Pa ti čak ni meni, svojoj najintimnijoj nutrini ne priznaješ ravnopravnost!... Zar bi moja obrana od tvoje nepravedne optužbe bila opravdana, kad bih se, recimo, udaljio od tebe i pustio te... No, to sada nije važno!... Hodi!

- Ne mogu više...

- Moraš! Ovo će ti, uostalom, biti zanimljivo - reče mi nakon što je provirio kroz prozor. - I nije tako krvavo, premda je krvavije. Sreća, što razumiješ jezik Goethea, Schillera, Heinea i Thomasa Manna. Sad ga se možeš naslušati u svim varijacijama njegovih dijalekata. Strah me je, da ti sadržaji tih riječi neće dozvoliti nikakve filološke analize. Izvoli! Ja digoh zastor.

*

Kao što se uplakana obitelj, kada se vrati s ukopa kojeg svog člana, u tugom obavijeni stan, iznenadi i dugo ne može naviknuti na njegovu nenazočnost pa uporno gleda na upražnjeno mjesto za stolom pri večeri ili na poluobespredmećeni suvišni krevet u kojega nitko ne bi legao, kako se jadovito skutrio u kut žaleći što ne može izgubiti prostornost pa uvrijeti u zid kao kakva ponornica, ista takva zbunjenost obuzima i sve stvari. Upravo je čudnovato kako nežive stvari oživotvori i očovječi njihova uska povezanost s ljudima, kako se one prilagođuju navikama ljudi koji ih često rabe. Te stvari, tako mile, odomaćene, prijateljski ugodne onima koji s njima žive, pružaju svakom strancu otpor nenaviklosti. Gost u tuđem krevetu nikada ne nađe upravo onaj najugodniji položaj u koji tijelo spavača nekako same od sebe namještaju opruge i strunjače, već navikle na njega. Svaki je ormar provalniku novi neprijatelj i brava mu se opire otpiraču, drvo prijeteći škripi, police - kao osramoćeni pobijeđeni čuvari zlokobno skrivaju skupocjene predmete. Nema toga malo starijeg staretinara, koji po vanjskom obliku kupljenog namještaja ne bi mogao izvući neke psihološke zaključke o bivšem njihovom vlasniku. Samo što on prvenstveno gleda na sačuvanost i sve misli usredotočuje na prijevaru: kako sniziti prodajnu vrijednost obezgospodarenih stvari. Možda zato namještaj u hotelskoj sobi, koja skoro danomice mijenja gospodare, nikada nikome ne može "otvoriti srce" ni pružiti pravu udobnost, premda za to ima sve uvjete.

Stan još dugo nakon što su iz njega odselili njegovi stanari pobožno čuva njihov fluid, miris njihove puti, tragove njihovih ruku, nogu, odjeće. Ako netko ustupi svoju sobu, ili čitav stan, prijateljima, oni se dugo ne mogu sažvjeti s namještajem, a od njihove senzibilnosti ovisi, hoće li to osjetiti i u kolikoj mjeri.

Onaj mladi muškarac, kojemu samo o naslon stolice obješena odora i nove visoke čizme na nogama daju obilježje vojnika - tako oprečno njegovoj nježnoj, britvom jedva primjetno ogrubjeloj koži lica, sigurno vrlo teško i bolno osjeća svoju suvišnost i nametljivost u tom opustjelom

stanu. Možda je zato pootvarao sva vrata širom, kao da je dijete, koje se plaši samoće, premda na onoj odori visi njemački križ za hrabrost.

Sin čita majčino pismo, koje je primio još sinoć, ali ga je dobro skrio od sudrugova u tom "Judenwohnungu", koji im je dodijeljen kao podoficirima, da se ne tiskaju u prenatrpanoj kasarni. Zar taj mladi muškarac - plače? Ne, samo je - kanda - raznježen.

Ponavlja, tiho, plašljivo, posljednje rečenice pisma, koje mu nije stiglo poštom. Donio mu ga je jedan susjed - vojnik. Prekjučer je pošao u borbu, a već danas će ga ukopati.

"...Gertruda više ne ide u školu. Bolesna je. Tata radi u banci dvokratno. Hellmuth je u Hitlerjugendu dobio strogi ukor, jer nije htio prokazati onog malog židova Rosenkranza, sina našeg bivšeg krojača. Znaš, bili su u istom razredu i Jakob je za njega pisao zadaće iz povijesti Austrije i matematike. Odvedeni su, mislim, u Dachau. Hellmuth je plakao. I ja... Mi u Ostmarcku (kako mi je čudno pri duši, da više nisam Austrijanka!), a osobito mi, ovdje u Salzkammergutu nismo imali mnogo Židova, pa ne znamo kakvi su oni tamo, u Reichu... Čuvaj se, sinko... Još nešto. Tata me je zamolio da potražiš tamo u Sarajevu obitelj Haase. Oni su iz Saske. Mislim da mi je kazao, iz Zoerbsta. Kada je još prije onog prvog rata tata bio u inspekciji Wiener Bankvereina u Sarajevu, upoznao se je sa sada sigurno već starim Haaseom. Čini mi se da je kustos u tamošnjem muzeju... Samo ako se nisu vratili u Reich na Führerov poziv, ili ako nisu umrli, oni će ti ići na ruku. Lijepo je u tuđini, među divljacima, među tim krvavim balkancima, naići na topli dom kulturnih ljudi. Tata mi nikako ne dopušta, da o Bosni govorim kao o koloniji; on vjeruje da su ljudi tamo dobri. Ja ne. Ovdje novine pišu o nekim banditima i guerilli u Hrvatskoj, ali nas uvjeravaju da ćete vi lako potamaniti tu gamad... Gamad, čudna oznaka za ljude, sinko!... Tvoj smo klavir iznajmili onoj ljepuškastoj studentici bečkog konzervatorija, koju si nam uputio. I ona te pozdravlja. (Uostalom, sve mi se čini da ti danomice piše pisma i da ti plete nekakve čarape i rukavice!) Ne volim se, Hans, petljati u stvari, koje me se - ipak pomalo tiču. Niste bili dovoljno hrabri da priznate roditeljima, je li?... Ako dođe gospođica, iznajmite joj sobu, pa i klavir... A ona stalno gleda u tvoju sliku i dražesna je kad me ispituje o tvom djetinjstvu. Zgodna je. Dobra. Sama. Ne bi li se ljutila da mi postane snaha. Kad se rat svrši i ti dobiješ diplomu, pa opet počneš komponirati. Slušaš li u dokolici radio?...

Prekinuo je čitanje. Ustao. Prišao radiju i upalio ga. Ošamućen se zatim stao okretati oko sebe, čuje li ga tko. Nemoguće!

Bivši su stanari, užurbano spremajući najpotrebnije stvari za bijeg, zaboravili okrenuti vijak, pa sada mladi Hans sluša izvještaj radio Londona o teškom položaju generala Paulusa kod Staljingrada. Brzo je potražio Berlin. Koncert po željama. Topli, nježni zvuci jedne od mnogih Mozartovih sonata... "Ipak smo mi viša rasa!"- pomislio je. - Možda moji drugovi, koji su u N. S.D. A.P. imaju pravo"... Već se htio sručiti u duboki naslonjač kraj stolića s radijem i nastaviti čitanje, kad primijeti da bivši vlasnici tog četverosobnog stana nisu zaboravili samo okrenuti vijak, nego su na radiju ostavili i uokvirenu fotografiju. Pod staklenim se okvirom smješka sretna obitelj. Bakica, djed, mama, tata, djeca... Kao i njihova obiteljska slika u Salzkammergutu.

- Herrgott! - viknuo je mladić i uzeo u ruke sliku. Vidio je on ta lica sinoć u podrumu onog uhapšenog Muslimana. Bio je u službi. Kako su ta dječica drhtala! A onaj visoki muškarac. Rimokatolik!

Na bojište! Ne mogu ja podnijeti ovu polupozadinsku službu! Nisam ja policajac, ni strvinar, ja sam vojnik... Kompozitor!... Šuti! Ne cvili mi više moju kulturu nadčovjeka... Prokleti Nietzsche!. Oprosti, dragi mladi Mozarte, sada te ne mogu slušati... Jadna dječica... Gertruda je bolesna i ne ide u školu, a vi, vi..."

Bijesno je ugasio radio, obukao koporan, s užasom pogledao križ na prsima, zaslužen u Francuskoj. Uspjelo mu je upaliti i uništiti jedan veliki tenk... Ako je u njemu izgorio kakav obožavalac Berlioza, ili čak Wagnera? Ako je u njemu ispečen kakav zaručnik studentice klavira, koja - namjesto u Salzkammergutu, vježba negdje u Normandiji, u kućici blizu morske obale... Ako su se u tom tenku razgrijale i poprskale oči kakva brata bolesne sekice, koja ne ide u školu... Da, tamo je okupacija... Krušne karte tiskane na dva jezika... "Ja sam vojnik – uspravio se - i vršio sam svoju dužnost... Mi stvaramo novu Evropu, novi, pravedniji, čovječniji poredak... Životni prostor... Ali ovaj stan, pa i čitava ova zemlja, ovi ljudi s crvenim fesovima i velikim turevima na čakširama, ove žene s crnim šalčićima

pred uplašenim licem, ovi bradati popovi i one čudne, u kaftane obučene hodže, ovo nije, ovo ne smije biti naš životni prostor. Samo da me nitko ne čuje... Moji drugovi ne misle kao ja... Danas sam slobodan... Idem u grad...“

Namještaj mu se zlobno smijao. Uživao je u mukama neprijatelja, kompozitora Hansa, koji je upalio svoj nažigač i otkrio onu židovsku obitelj spašenih duša.

Već je bio kod ulaznih vrata. Već je stavio ruku na kvaku, kad plašljivo, stidno zadrnda zvonce. Otvorio je. Pred njim se ukazaše izmorena, mršava, prerano ostarjela žena s crvenom maramom na glavi i jedan nepočešljani deran. Nosili su košaru s rubljem.

- Heil Hitler! Ljubim ruke! - reče žena lošim njemačkim jezikom. - Donijela sam oprani veš... I došla sam da vam počistim stan.

- Ostavite tamo na stolu. Koliko komada?

- Izvolite. Imam cedulju. Da pometem i oprašim?

- Sutra. Kasnije. Sad nemam vremena. Ti, mali, kuda si pobjegao?

- Evo me. Pogledao sam ovaj radio. Krasan!

Izašli su sve troje. Deran užarenih obraza, starica tužna što nije dobila svoj novac, a gospodin podoficir - zabrinut. Nesretnu je majku mučila misao: “Sutra. Kasnije! A moja Kata zar da crkne od gladi?!“...

Ostavši sam, namještaj se stao tresti od užasa. S poda se, s one bačene slike smijala mala četirigodišnja djevojčica, zločinka, protiv koje se bori stomilijunski narod, kulturni narod Goetliea, Schillera, Baclia, Handela, Dtirera, Holbeina, Kanta, Hegela, ali i Moltkea, Friedriclia Velikog, Bismarcka, pa i Hitlera, Goringa, Goebelsa i... i ovog plačljivog junaka Hansa iz Salzkammerguta, koji kanda nije čuo onaj dirljivi govor kancelara Scliuschniga preko radija, nekrolog pokojnoj Austriji...

*

- Nisi se okoristio nikakvim filološkim raritetom. Oprosti! Htio sam ti pružiti mali odmor od užasavanja, premda je ovaj prizor u suštini jednako grozan kao i onaj u džamiji, u spaljenu selu. Hodi, malo ćemo pratiti ovog muzičara.

- Ti fabuliraš. Ti stvaraš zaplete, pjesniče.

- Ne, ja ih samo promatram. Premda bih volio da je taj Hans sin moje mašte, jer bih mu onda savjetovao...

- Šta?...

- Da, da. Biti strijeljan kao dezerter, kao saboter, nekada je časnije nego...

- Zar misliš? Ta, Nijemci...

- Ne kanim sam sa sobom politizirati. Ti, ćelavi gospodine, nisi tome dorastao, a ja želim ostati izvan toga, iznad toga!

- Griješiš!

- Divno mi se zahvaljuješ za svoj biološki opstanak. Zar bi ti mogao napustiti svoju majku, odmah, sad, u ovoj jezivoj noći?

- A kada bih ti rekao: “Da!”, kuda bi me uputio? U domobrane? Ta, oni bi me izbacili kao nesposobnog radi tvog srca, koje nosim u grudima, ili u šumu, ta njima bih samo smetao, a ti znaš da ja...

- Dosta o tome... Hodi! Potražimo našeg Hansa.

- Varalico! Te slike stvarnosti ipak su samo djelo tvoje mašte.

- Misliš li to ozbiljno?

Pokunjeno sam mu priznao, da me je pobijedio.

*

Velika svijetla radna soba gospodina kustosa odjela za beskičmenjake, nadsavjetnika Haasea. Na stolu stotinjak leptirova nabodenih na igle. Pod njima latinski nazivi i brojevi. Učenjak elegantno pokazuje svoje bilješke i rijetke primjerke mladom kompozitoru, koji pažljivo sluša objašnjenja o fauni Bosne, posebno, razumije se, o avertebrata, o ovim šarenim leptirima, ubijenim i prepariranim ličinkama, o deformaciji probavnih organa i o degeneraciji, odnosno regeneraciji nekih pigmenata. Gospodin Haase je najuvaženiji entomolog u Bosni.

- Vrlo zanimljivo, gospodine nadsavjetniče. Mene zanima i ovaj narod...

- Zaostao, ali nije loš... Židovi su ga izmuzli... Međuplemenske borbe. Bosna ne zna kuda pripada, povijesno je Hrvatska, ali ima toliko infiltrata... Ljudi su dobri, bez obzira na vjeru i nekako mi je žao, što ih napuštam. Trideset godina... Moja su djeca rođena ovdje... Ali Fuhrer zove - i ja dolazim.

- Razumijem. Disciplina.

- Ja, mein Sohn... Dakle, na ručak ćemo k meni...

- A kome ćete ostaviti ovaj odjel, vaše životno djelo?

Mom asistentu. Studirao je u Beču. Koliko jedan Balka-

nac i Slaven može naučiti, toliko on zna, i više... Nije to germanska rasa, ali ipak...

- I nije vam žao ostaviti ovaj muzej, djelo vaših ruku....

Začuđen, uvrijeđen pogled. Muzičar je shvatio svoju kobnu pogrešku.

Deutschland uber Alles!...

*

- Požurimo! - rekoh svom pratiocu. - Hoću da vidim novi kadar filma o nadčovjeku. A taj je starac primljen u mojoj Bosni mnogo toplije nego moja majka.

- Sumnjam da je uopće naučio naš jezik, osim izraza leptir, stjenica.

- Pretjeruješ. Šta je to? Muzika namjesto vriska i puščanih plotuna. Hvala ti!

Nisam imao vremena za dalji razgovor, jer smo već virili kroz novi prozor.

*

- Heil Hitler!

- Sieg Heil!

- Victoria!

Čaše su zveckale. Crveno se vino uplašeno treslo u rukama nazdravičara, a radio je pritom s bogzna koje stanice prenosio u čast gosta na gramofonske ploče ili magnetofonsku vrpcu snimljeni Brahmsov "Njemački Requiem".

- Neprikladna glazba za ovo junačko doba, ali veličanstvena - reče domaćica. - Lolo, ostavi to! Gospodin Hansje muzičar.

Frau Minona Haase i njezina kći Eleonora, udata za SS Grappenfuhrera, koji već dvije godine unosi tekovine kulture nadčovjeka u primitivnost domovine Chopina, Paderewskog, Mickiewicza i Reymonta, šarmiraju mladog skladatelja i zovu ga klaviru.

- Neku borbenu pjesmu, ali veselu. Poslije Requiema. Recimo: Wir fahren gegen Enge-land, Eeeenge-land...

- Ne znate pratnju? Nevjerojatno! A, da!... Junak, bojište... Imamo note... Oprostite, grozno! Moja kći nije bacila ovog Mendelssohna...

Možda čak čita Heinea i zna napamet "Lorelei"- pomislio je gost i jedva čekao da ode. "Gdje je greška? Šta je ovo sve?"- mučio je svoje pamćenje, svoju uznemirenu vlastitost i uporno želio što prije na bojište, na nove tenkove...

Želi on nešto zaboraviti, ili možda žudi za majkom, za svojim klavirom u Salzkammergutu?

- Ti se prokleti Rusi nečasno bore! Nož u leđa. U šumu, kao zvijeri, ali naš Fuhrer nije Napoleon, niti je Churchil - Meternich! Jednu cigaru, Hans?

- Hvala. Ne pušini. A moram se i požuriti. U četiri sata...

- Dužnost prije svega!

- Bar jednu vašu kompoziciju! Eto malo, samo malo preludirajte.

- Ruke... Milostiva, ja već više od dvije godine, namjesto klavira, sviram na instrumentu rata. Bacam bombe na tenkove i – upaljujem nažigač iako sam nepušač... Uostalom, gospodine nadsavjetniče, izvolite!... Mali dar iz domovine, iz novopripojene domovine... Lijep nažigač! Uvijek pali, nažalost i onda, kada bih želio da zakaže...

Dame ga nisu razumjele. Stari se gospodin Haase naklonio, uzeo igračku u ruke i škljocao njome, uživajući u divnom plamićku, koji je Hansu uvijek pokazivao lik onog uplašenog djeteta u podrumu...

Ipak je sjeo za klavir. A - mol... Neka čudna, ni njemačka ni hrvatska, ni hotentotska, nego općečovječanska muzika u kojoj je jedan nesretni mladi čovjek molio još nesretnije dijete da mu oprosti.. . Muzika, koja je plakala nad razvalinama jednog svijeta i drhtala od straha pred sutrašnjicom... Uplašio se Hans, možda će ga ovi shvatiti, zato je prekinuo.

- Možda je na mene utjecao Brahms... - ispričavao se.

- Krasno! To je glazba Nove Evrope! To je - Rassenmusik! - uzviknu mlada Frau Eleonora, a on zari ruke u kosu. Obradovao se, što mora otići od ovih slijepaca, koji nisu vidjeli rat. Da, on mora na vojničko groblje. Njegova će prijatelja sahraniti tu, u Sarajevu. Lešinu su dovukli iz planina. Lešinu, koja mu je donijela majčino pismo.

*

Kao da se brava na ulaznim vratima u stan iz kog je ljepušni očajnik Hans, pokoleban u svojoj vjeri u domovinu, u rat, u sve, izašao praćen užagrenim očima mladića, nije opirala otpiraču. Da li je to učinila iz osvetoljublja, ugledavši vješte ruke bravara, ili se već navikla na razne ključeve otkako nije vidjela onaj posebni iz aluminija izrađeni, nataknut na kolutić, obješen o lancu pedantna visokog

pokrštenog Židova?

- Pazi! Ti ostani vani i čekaj. Naiđe li kogod uza stube, pozvoni jedamput. Ako te šta uspita, reci da te je poslala mama po novce za pranje rublja i da se obavijestiš kada ona mora doći pospremiti sobe. U tom slučaju pozvoni triput. Ako naiđu Švabe, ili policija - dvaput kratko.

- I ja bih s tobom. Da ti pokažem radio.

- Znam gdje je. Sve si mi opisao.

Mališan je drhtao čekajući svog druga na opasnom stubištu. Ne, nije to strah. To je uzbuđenje. Prva akcija.

*

- Da li bi ga spriječio kada bi mogao? - upita me moj pratilac.

- Zar ubiti toga muzičara, koji nije kriv?

- Rat, gospodine ja. Rat u pozadini, rat u zraku, u vodi, na zemlji i pod njom. Totalni rat. Munjeviti rat s teškom kišom poslije tih munja. Noćima su priređivali taj pakleni stroj. U ovom je stanu smješten i onaj podoficir iz Gestapoa, koji im je pohapsio drugove. On bi sutra možda...

- Ako ih uhvate?...

- Svejedno. Umaknu li sada, stići će ih kad bilo. Umiranje je zakon rata.

- Totalni rat! - prostenjah. - A kuda to vodi?

- Već si me to stoput pitao... Hodi! Eno, za onim se prozorom čak i preko zastora nevidjelice nazire užas. Požuri!

*

Da ne šište mitraljezi, da ne fijuču i pucketaju puščani meci, da onaj bacač ne šara plamene Daumierove karikature ili Goyine crteže užasa, da dim i gar ne prigušuju neljudske uzvike:

- Herrgott!

- Porca Madonna!

- Majku vam banditsku!...

- Naprijed, momci!... Pali!...

- Gdje si, Ivica?... Pao?... Trojica za njegovu strojnicu!... Brzo!... Oko bi pomislilo da je to polje, da su to uzreli kukuruzi i čudio bi se, zašto još nisu obrani... Ali oko ne misli, ono samo gleda.

U pozadini toga polja, prizor kakav ni Neron nije vidio, premda je zapalio Rim. On je bio zaboravio pozatvarati u kuće žene i djecu, pokititi na plastove oko stožina leševe, povješati starce. Neron ne bi znao da je to ustaško selo, iz kojega je petnaest mladića otišlo dobrovoljno da štiti ili uništava druga sela, već prema vjeri kojoj dotično selo pripada i prema doktrini za koju se bori, milom ili silom "Tko nije s nama - taj je protiv nas!"- tu je krasnu, duhovitu krilaticu izmislio mudrac o kome će možda učiti školska djeca da je bio heroj, ili će ga spominjati kao streljana zločinca. Svejedno.

Kukuruzi zaštićuju one, koji se bore prsa o prsa, oči u oči, nož u grudi, zubi pod grkljan...

Neka žena, da, da, mlada, modrooka, rumenousna i panterovski vitka žena uzjahala ranjena vojnika. Ne, ne previja mu ona rane na grudima! Ona završava roman jednog nedavno započetog života. Ne zna ona, da se taj budući smrdljivi kadaver zove Umberto, da u blizini Udina ima svoju urarsku radionicu, da mu je žena u rodilištu sinoć poklonila kćerku, da mu majka upravo sada nosi na vojnu poštu pismo s radosnom viješću. Ona zna samo to, da je on Talijan, da mu je košulja crna... Smrt fašizmu! - smrt onima, koji joj pobiše ukućane, odvedoše dragana u logor, a nju silovaše. Ali i ona pada. Nije dospjela ni vrisnuti, ni progutati svoju, ili žrtvinu krv, koja će joj se usiriti na usnama i dovabiti muhe lešinarke.

Bose, promrzle crvenkasto-modrikasto-bjelkaste noge gaze raskoljenu glavu, dok drhtave ruke užurbano svlače čizme, izrađene negdje u Hannoveru ili Bremenu u dugačkoj radionici međunarodnih obućara - zarobljenika, logoraša ili dobrovoljnih radnika iz cijele Evrope, pa i Afrike.

Jedan se ustaša hrve s partizanom. Pogubili su oružje, pa se sada grizu. Krv im zamagljuje oči, nokti se lome, rebra pucaju. Kada je partizan oborio ustašu i grčevito tražio rukom kakav kamen da ga zatuče, ugledao mu je lice i probhjedio.

- Ante! Kad ti ode u ustaše? Vraže!

Začuđen što ga još ne ubija, bijesan što je podlegao jačemu, ustaša otvori oči.

- Ivo! Zar si ti u šumu otišao? Ti da si Hrvat, moj susjed? Zar da od tvoje ruke poginem.. Pozdravi mi majku, ako se vratiš u selo i reci joj da sam pao za Hrvatsku.

- Nju pozdraviti ne mogu. Zaklali su je četnici. Preksinoć. I moju... Ante, hodi k nama...

- Hodi ti, Ivo, k nama, u bojnu.

- Ubili bi me.

- A mene, misliš, tvoji ne bi?

Ubili su ih obojicu. Tko? Neki je mitraljezac ugledao dvojicu kako se hrvu pa im je poslao smrt iz rafala. Vježbao se čovjek u gađanju.

Iza kukuruzišta pokošeno polje zasijano lešinama i rupčagama od bacača. Niz puteljak koji vodi do zapaljena sela, zaštićen živicom od ljeskovine, spušta se kolona vojnika. S jedinog malo višeg stabla u tom grmlju začuše krikove:

- Skinite me! Upomoć, dobri ljudi!

- Ein lebend aufgehengter! Das muss ich aunhehmen!

Fotografski aparat škljocnu. Hoće li se u kojem ratnom časopisu, u "Signalu", ili "Neue Ordnungu" pojaviti slika za ramena obješena Ciganina, gola golcata, isprutikanih leđa? Ljudi, da, ljudi, sve sami *homo sapiensi*, izrezuckali su mu kao prst tanke žice kože i ogulili je s tijela. Na tim se resama žive, krvave kože roje muhe, a obješeni nesretnik zove u pomoć, ali se Nijemac ne usuđuje izložiti svoj život, a da li bi imalo smisla?

Neki ga smioniji vojnik pokuša skinuti s drveta, ali ih obojicu kazni vješti mitraljezac. Zar bi išta promijenilo na tragikomici te nesreće, ako bismo znali da je to bio partizanski, talijanski, njemački, ustaški ili domobranski mitraljezac?...

*

- Taj živi oguljeni Ciganin nije stvarnost! - stresoh se.

- Misliš? O, jeste! Uhvatili su ga i tako kaznili što je jedno njihovo skrovište prokazao neprijateljima. Njegova je koža platila mnoge živote i stotine izbjeglica, koji otežavaju pokrete kroz vrletne šume.

- Zašto mi pokaza i ovaj prizor?

- Da se teže odlučiš, ako se bilo kada htjedneš privoliti ovom ili onom carstvu - nasmijao se tužno moj pratilac i da smogneš snage za nastavak svojih filozofskih studija. Budi uporni učenjak po uzoru na gospodina Haasea. Hoćeš li možda sutra nastaviti pisanje svoje "Povijesti matematike"?

- Ne ironiziraj!

- Zašto? Ta ja ću odgovarati pred sudom razuma.

- A ja pred savješću i pred filistrima koji traže potpuno opredjeljenje. Ne smije biti neutralaca! - viču i u Zagrebu, i u Berlinu, i u Moskvi.

- Neka samo viču. Pozovi ih ovamo, na ovu ulicu Istine.

Onda smo krenuli natrag prema prozoru stana iz kojega je umjetnik Hans pobjegao od svojih revolucionarnih, ili samo sentimentalnih misli.

*

Večer. Šest muškaraca posjedalo oko okruglog stola u sobi stana odvedenog Židova, a sedmi, najstariji između njih, piše pismo kući i niti ne podiže glavu sa svojih sitnih slova, poslaganih u kose redove.

Najmlađi, muzičar Hans, s užasavanjem sluša kako njegov drag Adolf, Prus, pripovijeda o istrazi koju su danas vodili. Govor mu je tvrd, odsječan, logičan u svojoj apsurdnoj nelogičnosti.

- I ona se budalasta hulja klela da nikada nije sudjelovala u razgovorima profesora u zbornici, koji su pohapšeni. Svi mole da ih preuzmemo mi, Nijemci. Boje se zlostavljanja svojih. Inferiorna rasa! Narod bez svijesti! On je nekakav germanist, profesor njemačkog jezika, studirao je čak u Heidelbergu i sigurno više zna o Niebelungenliedu nego ja... Ustaše su nesposobnjakovići i beskičmeni. Ne znaju oni ratovati, a još manje voditi istrage. Oni su sami krivi što ih narod ne voli. Taj je profesor, đavo ga odnio, Hrvat. Tvrdi da se je 1941. radovao svojoj državi, a sada da bi htio našu okupaciju. Nije komunist, ali je priznao da ih više voli, nego svoje, svoju vlast. Ne tvrdim da ima pravo, ali je činjenica da mi moramo u tuđoj kući praviti red. Nije im dosta što smo ih oslobodili. Ovdje nije nikada bilo toliko marksista kao nekada kod nas, u Reichu i - genijalni pothvat našeg Fuhrera - pa gdje su? "Kraft durch Freude", "Hitleijugend", organizirani javni radovi, dobre nadnice i - nema komunizma. Eto, i ja sam, priznajem, 1918. koketirao s crvenima...

- Ti - junker?

- Nikada ja nisam bio pravi junker. Zar bih inače sada bio s vama? Ja sam običan činovničić, vijak u državnom aparatu. I znam svoje mjesto. Mora biti i takvih, kao što sam ja. Vodim istrage, pišem zapisnike, hvatam neprijatelje tamo gdje borba nije prsa u prsa, nego gdje se sve akcije vode potajno. Paklene mašine, sabotaže, diverzantske akcije... A to je vrlo opasan i odgovoran posao... Uostalom, ja sam i u vojsci ono, što sam u civilu, običan činovničić... Iz prošlog rata vratio sam se kao mladić s bojišta u upropaštenu domovinu. Jedva sam završio fakultet. Moj mali posjed u Istočnoj Praškoj pripao je Poljacima. Bio sam

proletariziran, pa zar je čudo što sam za sve nepravde i nedaće osuđivao Keisera i počeo sa simpatijama gledati na - istok... Ali, čim je Fuhrer organizirao stranku...

- Čudi me da u njoj nisi načinio karijeru.

- Glupost! Nisam ja političar. Bio sam sretan što me nisu reducirali prije preuzimanja vlasti. Borili smo se, ali ja sam bio samo Nijemac i osjećao sam nepravdu. Nama je Versailles ukrao kolonije, stisnuo nas u naše okljaštrene granice, ponizio nas Društvom Naroda, opljačkao inflacijom i nezaposlenošću. Velesile su nastavile imperijalističku eksploataciju svijeta bez sudjelovanja Berlina. To me je, magarca, bilo približilo Moskvi; kad ne možemo imati mi, neka nema nitko, a kasnije me je...

- Dovelo u naciste! - nadoveza namrgođeni Paul, bankovni činovnik iz oblasti oko Rajne. - Već mi je dosta ovog glupog pozadinskog rata! - uzviknuo je. - Postali smo babe. Politiziramo i igramo se sudaca. Šta se nas tiču odnosi između Hrvata, Srba, Bugara i čitave te slavenske horde? Dali smo im slobodu, sada neka se razračunavaju kako znaju.

- Naivan si. Sve to plaća London.

- Ili Moskva...

- Ne, to plaćaju naše majke i žene! - upade Hans.

Kratka stanka. Čak i onaj sedmi stanar ovog obezgospodarenog malog svijeta obitelji Levi prekide svoje pismo u pola rečenice. Upravo je bio napisao: "Nipošto ne mogu privoliti da se Inge uda za onog Waldemara dok ga ne demobiliziraju. A kakav će to biti brak s invalidom? Njegova knjižara je, istina, lijepa, ali čovjek bez ruke..."

- Zar ti, Hans, tako gledaš na stvari? - prekide tišinu Hamburžanin Oskar, onaj iz Gestapoa.

- Glupost! Valjda smijem imati svoje privatno mišljenje. Zašto su nas poslali ovamo? Ovo smo područje osvojili i dali Hrvatima. Zar naša uloga time nije izvršena? Nismo mi ni žandarmi, ni detektivi, mi smo vojnici. Ja se ne volim boriti protiv žena. Pokriju lica šalčićima, a pod svojim neuglednim haljinama nose možda bombe. Kada sam došao ovamo, narod nas je volio kao oslobodiltelje, a sada nas mrzi kao - okupatore! Hvala lijepa na takvim osvojenim područjima i životnim prostorima, gdje te gledaju kao krvnika i gdje se moraš boriti u šumama s patriotima ili banditima. Svejedno!... Naše mjesto je na bojištu, a ne u policijskim stanicama i po podrumima, gdje otkrivamo djecu!

Djecu, drugovi! Dosta mi je borbe protiv curica koje plaču, jer ih odvodimo u konclogore! Eto!...

- Mi moramo biti tamo kuda nas pošalju. Zar tvoja hrana nije prvorazredna? Eto, dobio si krasan stan. Imaš čak i klavir, pa sviraj! Šta bi još htio? Čekaj, dok uništimo Ruse i osvojimo Afriku. Dok se kukasti križ stane vijati iznad Buckinghamske palače...

- Ja čekam završetak rata.

- Ti si totalno lud, Hans!

- Djeco, ovo nema smisla! Vojnici nisu političari Ein Volk, ein Reich, ein Führer. Neka te stvari rješavaju oni gore. Misliš li, Hans, da je meni bilo lako ostaviti ženu, majku, kćer... Prokleti Englezi!

- Oni sigurno uzdišu: prokleti Nijemci! - uporno se upropaštavao Hans, slušajući u mašti još uvijek Brahmsov Requiem.

- Netko je proklet, ali ovo nema smisla. Muziku! Oduševljenja!

- Dobro je ovako slušati mišljenja svojih kolega! I vi ste mi Nijemci! Sramota! - odbrusi Hamburžanin Oskar.

Da li će napisati o meni izvještaj? Bilo bi to dobro i za njega i za mene. Njemu bi dali odlikovanje i možda dopust od desetak dana, a mene bi, s obzirom na moje odlikovanje, prebacili u Afriku, ili na istočno bojište u prve redove... Onda je otišao do radija i okrenuo vijak.

Prasak. Dim. Uzvici:

- Himmel Herrgott nocheinmal! Sabotage! Schweine!

Poginuo je samo Hans. Trojica ranjenih. Oskar im je previjao rane i - da, da, to nije šala! - plakao nad udesom glazbenika Hansa iz Salzkammerguta, koga bi, daje ostao živ, prijavio radi defetističkih izjava što kvari visoki moral vojske.

Uskoro zatuliše sirene.

*

- Koliko li će talaca biti strijeljano radi ovoga? Bolesna Kata vjerojatno neće dobiti tri večere... - uzdahnu moj pratilac. - A tamo, tamo, dragi moj gospodine ja, kamo ne dopiru ovi prizori...

- Bombardiranja. Potapanje brodova. Rat. Užas. Ne shvaćam, ne mogu da shvatim, zašto? Pomozi mi! Objasni mi, ako možeš, zanesenjače, radi čega se prolijeva tolika krv. Zašto su ljudi potjerali iz šuma zvijeri, da se sami nastane u

njihovo neprohodno carstvo... Gdje je korijen ovoga zla, da ga iščupam, makar me to stalo stotine života, makar triput umirao u trenu... Ne mogu više ostati pasivan, ne mogu!...

- Tiše ti to! Sutra navečer pokazat ću ti još mnogo prizora naše stvarnosti za koje ne treba imati ključeva...

- Ipak, ipak treba ključ.

- Pronađi ga!

- Zar mi ti to dozvoljavaš? Zar mi ti ne kradeš razboritost i vjeru u budućnost, u

sreću?

- Vjeru u čovjeka nikada ti ukrao ne bih, nju bih ti tako rado dao, jer osjećam, da se tvoja koleba.

- Zar i poslije ovih prizora da ostane čvrsta?

- Upravo poslije njih. Ljubav će izmiriti sve posvađene i zaliječiti krvave rane.

- I vratiti živote?

- Ne, ali će svima ljudima širom svijeta vratiti vjeru u njega, vratiti im slobodu, radost...

- Ti si nepopravljivi utopist. Trabunjaš o ljubavi u vijeku mržnje. Sav si srce, osjećaj - ali razuma nemaš. Zato te - usprkos svemu što smo noćas vidjeli - tužim. Tužim te kao zatomljivača poriva, kao varalicu, koji samome sebi priča bajke o čovjeku-divu, dok promatra kako umire čovjek-crv. I - još nešto. Zar o svemu tome da pišem svojoj majci? Zar to da joj bude rođendanski dar? Zar da me potraži u tim prizorima i - ne našavši me tamo - pomisli: "Moj sin je nedostojna kukavica!", ili "Moj sin je oprezni samoživac!"

- Jadan si i malen u svojoj strastvenoj ambicioznosti da se istakneš. Da, opiši joj sve što si vidio i tvoja će te majka prepoznati, ali ne u tebi, nego u meni.

- Da joj sve ovo radije prešutim?

- Nemoj! Bar u literaturi nisi ti onaj koji odlučuje. Ne smiješ biti izvan vremena u kojemu živiš, nego budi nad njim. Majka će ti oprostiti mnoge propuste ako joj uspiješ prikazati tisućiti dio tvojih, odnosno mojih, duševnih muka. Ja sam spreman. Hajdemo na sud.

- Čekaj! Prije nego što odemo iz ove ulice užasa, moraš mi obećati da se na nju nećemo vraćati dok ne završim ovu knjigu majci. Ne bih sebi nikada oprostio ako bih se u njoj izgubio, a da majci, onoj divnoj veličanstvenoj mučenici ovoga rata, ostanem dužan ispovijed, odnosno priču o tebi, mom dvojniku, mom prokletom, ali ljubljenom pravom ja.

- Nisam znao, čovječe Envere, da ti o meni ponekad, raznježen prizorima rata i mojom tragikom, imaš tako lijepo mišljenje. Hvala ti, žrtvo mog čovjekoljublja. Želiš li od mene još kakvo obećanje?

- Da. U ovoj mi knjizi više nikada ne spominji današnjicu i rat u kojemu nema humanosti!

- Lažeš! Opet si previše ćelavko, a premalo ja. Mnogo, neizrecivo mnogo, humanosti i čovjekoljublja, srca i nježnosti ima čak i u ovom užasnom ratu. Koliko drugova nosi svoje ranjene prijatelje, pa i neprijatelje, na leđima do previjališta? Koliko se ljudi busa u prsa da više neće, neće ubijati, a ipak ubija! Koliko borbe sa samim sobom, koliko pročišćenja vlastitosti, koliko zavjeta da će, ako samo ostane živ...

- Ali se ipak kolju.

- Ako su porivi jači od volje, zar ih se onda smije osuđivati? Nije etično ni čovjeka dostojno izricati osude onima, koji ne mogu biti odgovorni. Tvoja majka itekako dobro zna da i u ovom ratu ima humanosti.

- Ipak, ipak joj sve ovo ne bi trebalo...

- A ako te onda ona jednom upita kako doživljavaš ovu stvarnost?

- Neće pitati.

- Hoće. Ta svaki njezin nježni pogled po jedno je pitanje i po jedna molba: ostani čovjek! Ostani moj sin!

- Ostani čovjek!... A da li je to danas moguće, zanesenjače? Zar čovjek smije živjeti izvan, ili kako ti veliš, iznad vremena u kome živi? Zar se on ne mora odlučiti za borbu protiv nečovječnosti i poći u nju, poći na barikade, pa i sam pridonijeti ubrzavanju završetka ovoga rata? Kako da opravdam sebe pred sobom? Bolešću srca, kukavičlukom ili junaštvom? Ja sam vrlo nesretan što ne mogu nikome opravdati i oprostiti pokolj! Nikome! Čak ni za odmazdu, ni za kaznu čovjek ne smije...

- Čemu te tlapnje, ćelavi pacifisto, premda vjeruješ u takozvane pravedne ratove. Poslušaj mene i slijedi me, pa ćeš iz ovoga rata izvući bar čistu savjest, ako ti u njemu zaglave tijelo, djela, život, pa i ona tvoja žuđena karijera.

- Tebe da poslušam? Nikada! Ti nemaš razuma!

- O, itekako ga imam. On će mi sada suditi!...

*

Daleko bi me odvelo, majko, ako bih ti htio opisati u cijelosti golgotu kojom sam u tim i takvim noćima prolazio sa svojim personificiranim pratiocem, sa tim mladićem, koji se je razvijao i rastao u onom krasnom svijetu tvoje božanstvene bajke. A ne dopuštaju mi to ni prostor ni vrijeme. Prostor - da, i on je za nas, ljude, rob vremena, i on je karika u lancu sekunda koje čine vjekove. Svi mi, majko, živimo u borbi s vremenom, u žurbi, u trci, u strahu od smrti. I ta žurba, taj strah, majko, to hrvanje - oduzima nam energiju za smišljeno, uredno i lijepo življenje. Mi se ne stižemo naživati ljepotama prirode jer nas borba za hljeb - dakle, za sredstvo koje nam produžuje to življenje - odvlači od nje i zaokuplja. Pa i ovu ti knjigu ne mogu napisati u svoj njezinoj punini. Ovu knjigu? Oh, kud sam se zaletio! Ne mogu ti opisati nijedan trenutak, doživljen u ma kojoj od bezbroj noći užasa u ovome ratu. Stotinu, tisuću teorija izvodim u njima, majko. Čudne su to teorije o nužnosti ili apsurdnosti ratovanja, o potrebi čovjekovoj da u borbi za opstanak uništava bližnje, o neuništivosti nagona koji vode čovječanstvo u sukobe, u krv i mržnju, o utjecaju nemoći pred neminovnošću vremenskog i prostornog na ratove. Teorije, majko, koje me muče, jer im ne mogu odrediti svrhu, niti poricati da praktično postoje, da su stvarnost. Ljudi se međusobno ubijaju i prolaze kroza šibe mržnje i ispod lukova ljubavi, prolaze pokorno, kao roblje, a vjeruju da su slobodni.

Najradije bih iz ove knjige izlučio Čitavo to poglavlje, ali ono je, majko, nužno, jer me bez njega ne bi mogla sagledati do onih dubina, u kojima sazrijeva plod moje patnje - ljubav.

Sazrijeva ljubav za čovjeka, bez obzira na kojoj se strani bori, za čovjeka - žrtvu nametnutih mu ideja, za tog čovjeka - roba kojekakvih Fuhrera, generala, discipline i obzira.

Hoće li moja ljubav pripomoći oslobođenju čovjeka od svih stega i lanaca, od svih nauka koje ga nagone da se s oružjem u ruci podiže protiv drugog čovjeka. Da li je jednako odgovoran onaj koji napada, kao i onaj što se brani, kada ni napadač nije htio borbu, kao ni onaj što se brani, nego njihovi diplomate i muževi onih perverznih dama, jer im unosan posao s oružjem donosi milijune... Ah dosta, dosta, majko, o ovom ludom ratu!

Radije da ti ipak opišem suđenje. Zanimat će te, a i zaboljeti, ali svejedno! Ja se, evo, ispovijedam i od tebe očekujem oproštenje grijeha, mog velikog grijeha prema sebi i karijeri, moje zakopčanosti, mog dualizma.

Da bih ovaj predgovor, pogovor, popratno pismo, roman, pripovijetku, esej, naučnu raspravu, dizertaciju, seminarski rad, humoresku, satiru, burlesku, napisanu besjedu, pjesmu u prozi, niz fragmenata - ili čudnu smjesu svega toga - što nazvah "Knjiga majci" i u što uvrstih 38 pjesama, upotpunio još jednom književnom vrstom, opisat ću ti to suđenje u obliku tragedije, komedije, aktovke ili opet neke zbrke svega toga.

Dakle, pošto smo moj noćni posjetilac i ja prošli kroz mnoge prizore ružnog i paradoksalnog ovozemnog ratnog života, stigli smo pred sud razuma. Zamisli taj sud kao neku sivu granitnu, hladnu i samostanski tihu zgradu. Sudnicu predoči u svojoj mašti kao veliku ovalnu prostoriju, svu crvenu, sa velikim, opet ovalnim, stolom za suce, dvije stolice za obranu i stol za advokata. Desno od sučeva stola zamisli katedru za optužbu, a negdje u dnu te prostorije opet veliki stol za novinare i duga klupa za svjedoke. Na onom ovalnom stolu pred predsjednikom sudskog vijeća - razumom - zamisli hrpu knjiga, raznih zakona i logika, raspeće ili Kur'an, svijeću i hladnu tišinu. Auditorija taj sud nema, jer je rasprava tajna. Ti si, majko, jedini slušalac toga suđenja, jedina osoba na ovome svijetu koju će se svaka riječ te rasprave doimati, kao i mene.

Zvoni. Zastor se polagano diže, uz škripu nepodmazane dizalice.

Sjediš ti, majko, u jedinoj loži, uzimaš dogled da bi bolje mogla zaviriti u srce, u dušu, u razum, u svaku stanicu mog tkiva i da bi u svim učesnicima te drame upoznala svoje najmilije, najvoljenije, svoje neposlušno i nimalo sretno - dijete.

Uzbuđena si, majko, nestrpljivo gledaš na pozornicu i - čekaš zaplet, katarzu, rasplet. Čekaš borbu pred sudom razuma! Obećavam ti da će to biti zabavan spektakl, kakav je, uostalom, i život. Ono tužno, nezabavno, bolno dramatično neće se isticati u samim dijalozima, nego samo "između redaka". I ni riječi neće biti o ovome ratu.

Dobru ti zabavu želim, ljubljena moja, nesretna moja, a ipak najsretnija moja - majko!

Doc. dr. sc. Amira Dervišević, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

Usmenoprozna linija u romanu Envera Čolakovića *Legenda o Ali-paši*

Usmena proza integrirana je u književnoumjetnički tekst na više načina: cjelovito, djelomično i kao aluzija. Najviše je primjera koji su cjeloviti i u kojima autor donosi i priču i izvedbenu situaciju sa komentarima sudionika usmene tradicije. Uvođenje novelističkih pripovijetki religioznog sadržaja motivirano je sadržajem romana u cjelini. One ne samo da potkrepljuju snagu Božije riječi, kao što je to slučaj sa pričom o dervišu koji spašava putnike u šumi, o Imami Azamu, o mljekaru, nego one nude rješenja za životne nedoumice kao što je to slučaj sa pričom o izboru najmanjeg grijeha ili o proždrljivosti.

Prisustvo usmene književnosti u romanu *Legenda o Ali-paši* nagovješteno je već u naslovu Čolakovićevog romana. Da je legenda kao vrsta usmene predaje predložak književnoumjetničkom tekstu, jasno je i iz promišljanja trinaestogodišnjeg dječaka/pripovjedača u uvodu romana: "Ovo je, dakle, samo legenda/hikjaja, ono što je moglo nekada i biti, ali je vjerovatno – sigurno čak – nije ni bilo, nego je sve to rodila samo mašta naših dobrih djedova i pradjedova (...). A njezina svrha nije da vas pouči povijesti Bosne (...), nego da vas, bar za kratko vrijeme, izvadi iz vrtloga i teškoća današnjice. Njezin cilj je, ukratko, da vas, dragi čitatelju, odvede u zlatnu prošlost, u kojoj se živjelo zato da se uživa život, a ne da se stječu i gomilaju milijuni, položaji i medalje...[1]

Iako prenosilac Salihagine priče izražava nevjericu u istinitost predaje, što je u suprotnosti sa temeljnim terminološkim određenjem ovog usmeno-

[1] Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši*, Sarajevo, 1991, str. 24.

proznog izričaja, prenoseći sadržaj kazivanja čitaocima, on ipak preuzima ulogu sudionika lanca usmene tradicije i time prihvata priču kao moguću i istinitu. Primjetno je da se po svojoj kompoziciji Čolakovićev roman bitno razlikuje od stila usmene predaje, ali sadržaj koji je ispunjen čudesnim približava ga ovom usmenoproznom žanru.

Interferentnost usmenoprozne tradicije i pisane književnosti u romanu *Legenda o Ali-paši* vidljiva je na više mjesta, između ostalog i u načinu kako je oblikovan san hamala Alije Lepira. Sadržaj sna predstavljen je u tri epizode koje su gotovo zasebne, što podsjeća na stil bajke. U prvoj epizodi Alija je u podrumu okružen blagom, u drugoj je u odaji pred usnulom Almasom, a u trećoj spoznaje da je postao paša. Usmenoj prozi ova dionica romana je bliska i uvođenjem lika Arapa. Lik Arapa je tradicionalni elemenat predaje i bajke. On može svojom pojavom narušiti svijet kazivanja, kao što je to slučaj u predaji, ili biti sastavni dio svijeta kao u bajci. U ovom slučaju on narušava svijet Alije Lepira, dakle oblikovan je po uzoru na lik iz predaje: "Najednom se pred njim stvori neki Arapin u zelenu *džubetu*, na glavi mu ogromna zelena *čalma*. Gusta bijela brada, a lice i oči crni. Zubi mu se cakle... Alija bi vrisnuo, ali nema snage, nego tiho nazove *selam* pridošlome. Ovaj mu blago odzdravi i poče: 'Alija Lepire, kako si? Ja sam te doveo ovamo da te nagradim što si dobar, što se bojiš Boga, velikog milosnika, što mu se klanjaš i što nikom zla ne misliš niti želiš. Vidiš ove krpe, ovo pljesnivo blago? Ono je pripadalo tvrdici – sad nek je tvoje! Uzmi ga! I pazi šta ćeš s njime uraditi. No, uzmi i prihvati!' "[2]

Način kako je oblikovan sadržaj sna te riječi Arapa upućuju na usmenu prozu, ali rečenica pripovjedača i psihološko nijansiranje lika nedvosmisleno otkrivaju da se radi o piščevom kreativnom zahvatu nad usmenoproznom građom.

Za razliku od sna Alije Lepira, gdje se radi o slobodnijem pristupu usmenoj građi, u dijelu romana u kojem Alihodža kazuje Aliji hamalu o snazi Ajetul-kursijje priča je oblikovana mnogo više po uzoru na usmenu tradiciju.

Jedne noći putovali neki ljudi šumom punom razbojnika i zvijeri. Kako nisu vidjeli puta pred sobom ,zalutaju u veliki gustiš te odluče prenoćiti. Među njima bio jedan derviš mevlevijskog reda. Taj derviš ih tješio: "'Ne bojte se', veli, 'spavajte. Ja ću čuvati stražu sam.' I svi umorni od puta legoše, a on čučnu u jedno ćoše i prouči četrdeset i jedan put Ajet el-kjursiju, pa ode u drugo, pa treće, pa četvrto ćoše i svugdje tako. Zatim između ta četiri ćošeta povuče štapićem pruge i leže do ostalih. 'Što leže?', upitaše ovi uplašeno. 'Rekao si stražu čuvati.' 'Lezite i vi, Bog nas čuva i moja dova.' I svi, sinko, pospaše... Negdje iza pola noći jednog od tih ljudi probudi zavijanje vukova, pa se trgnu i ustade, ali imao je šta vidjeti! Oko njih je bio visok bedem ozidan od sedre, a na četiri ćoška sjedila su četiri meleća i čuvali stražu... Eto, sinko, tolika je snaga Ajet el-kursije, zato je uči..."[3]

U ovom slučaju dionica romana oblikovana po uzoru na fabularno razvijenu usmenu pripovijetku religioznopoučnog sadržaja svjedoči o snazi vjerovanja u Jedinog Boga i u funkciji je pojačavanja religiozne komponente.

I sljedeće uvođenje usmene tradicije u roman je u sličnoj funkciji. Nakon što je Mehaga u moralnoj dilemi gotovo posegnuo za alkoholom, prisjetio se priče poznate usmenoproznim tradicijama ovih prostora. "Muftija je govorio kako je Iblis u nekakvoj okladi pobijedio učena hodžu, pa je on morao izabrati jedan grijeh. *Iblis*, nalet ga bilo, predložio je tri grijeha hodži na izbor. Ili da ubije dijete u kolijevci, ili da obljubi jedinicu svog susjeda, ili da popije velik bokal hamra. Hodža je razmišljao koji li je grijeh od ta tri najmanji, i došao do zaključka da popije hamr. 'Tim ću, mislio je, samo sebi naškoditi', ali se prevario, jer mu je žestoko piće zanijelo pamet i razbudilo nefs, pa je onako pijan otišao da obljubi susjedu jedinicu, ali mu je dijete, koje je u kolijevci plakalo, smetalo uživanje, pa ga je zadavio. Još je, poslije obljube, željan da dalje pije, ukrao nekom gostioničaru puna tri bureta hamara...Uh! Gluho bilo! Baš je to nasihatli!" [4]

U ovom slučaju radi se priči već zabilježenoj u usmenoproznoj tradiciji Bošnjaka. Najraniji zapis donosi Ahmed Kasumović u svojoj rukopisnoj zbirci nastaloj krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Građa koju je Kasumović sakupio zabilježena je u okolini Bosanske Gradiške. Priču poznaju i druge usmene tradicije, a o tome piše Maja Bošković-Stulli u tekstu *Tragovi hrvatskih usmenih priča u srednjovjekovlju*. Ona donosi verziju priče u legendi o svetom Ivanu Zlatoustu. "Legenda o sv. Ivanu Zlatoustu, zapisana u *Žgombićevu zborniku*, a i u drugim hrvatskim verzijama, pripovijeda o pobožnome pustinjaku koji je na anđelovo pitanje 'voliš li opiti se ili človeka ubiti ili device silu svoriti' izabrao pijanstvo kao najmanje zlo, ali ga ono navede da počini druga dva zločina."[5] Usmeno kazivanje poslužit će kao predložak za priču koju je 1932. godine objavio Krsto Stošić.

Usmenu prozu prepoznajemo i u kazivanju o Imami Azamu. Kao i većina novelističkih priča religiozno-poučnog sadržaja, i ova je priča najvjerovatnije posredstvom muslimanskih vjeroučitelja ušla u bošnjačku usmenu tradiciju.

Želeći potkrijepiti izreku *jangija je i mjerilo sabura*, jedan od očevidaca vatre koja je gutala sve pred sobom pripovijeda prisutnima priču o Imami Azamu. I njemu je jednom vatra odnijela pola imetka. Kad su mu došli javiti tu strašnu vijest, "ni čehre promijenio nije kad je čuo, ni čehre, kažem vam, nego je samo pogledao u bradu svoju i uzviknuo: 'Velikom Alahu šućur, a i vama, braćo, kad mi kazaste.'" Nakon nekog vremena on stekne još veći imetak i pošalje karavanu od preko hiljadu deva kroz pustinju. "Kad su došli haberdari i javili da je karavana sretno prispjela i da je on zaradio

[2] Isto, str. 42.
[3] Isto, str. 177.
[4] Isto, str. 184.
[5] Maja Bošković-Stulli, *Tragovi hrvatskih usmenih priča u srednjovjekovlju*, u knjizi: *Priče i pričanje*, Zagreb, 1997, str. 45.

na tovare zlata, on opet pogledao niz bradu, pa kazao: 'Velikom Alahu šućur, a i vama braćo, koji mi kazaste." Onda se svijet začudio." Jedan od prisutnih upita Imami Azama: "Što si", veli, "i onaj put, kad ti za jangiju javismo, i sad, prvo u svoju bradu pogledao?" A on, braćo moja draga, ko pametan i evlijali čovjek, znate šta je odgovorio? Rekao je: "Pogledao sam da mi brada, ne daj Bože, ne bi zadrhtala kad mi javljate za tužnu ili radosnu dunjalučku vijest." [6]

Ova novelistička fabularno razvijena priča u funkciji je pojačavanja religiozno-poučne komponente romana. Stil usmene priče prepoznajemo u dvostrukom ponavljanju epizoda te u brojnim komentarima donosioca kazivanja poput *brate*, *kažem vam*, *helem, što da vam duljim*, *braćo moja draga*.

Slično je i sa primjerom o dervišu koji se zavjetovao da tri mjeseca neće okusiti slatko, a koju donosi Čolaković. Stil usmene priče, fabularno nerazvijene, prepoznajemo u upotrebi brojeva tri, devet, deset.

"Tako je neki derviš, pričaju, poželio pekmeza od šljiva. Poželio toliko da nije mogao izdržati, premda se bio zarekao tri mjeseca slatka ne okusiti. Devet dana ga je, vele, želio, jer Iblis, nalet ga bilo, ne da mira, i pogotovo oblijeće oko pobožnih derviša, a deseti dan pao u postelju od muke. Onda mu šeh dopustio da kupi taj pekmez. I on uzeo veliki čanak, napunio ga i metnuo preda se. Onda se sjetio zavjeta, a i toga da šeh, kao čovjek čovjeku, ne može i ne smije opraštati zavjete Bogu dane, pa je, gledajući pekmez, uzviknuo: 'Evo, nefsu, ja ti sve pripravih! Evo, ja kupih, a ti prokleta požudo tijela i trbuha, izađi iz mene, pa jedi! Kroz usta, beli, nećeš!' Takvi su eto bili derviši."[7]

Narodna izreka *teško onoj trgovini što se osniva na novcu koji nije halal* potkrijepljena je u romanu pričom koja je oblikovana po uzoru na novelističku pripovijetku religiozno-poučnog sadržaja. Kazivanje je smješteno "negdje u Turskoj" i kazuje o mljekaru koji je miješao mlijeko sa vodom. Jednog dana krene na hadž. Kad su bili nasred mora podiže se bura, a đemija se zaljulja i nagne na stranu na kojoj je mljekar sjedio. Iznenada doleti galeb koji se pretvori u majmuna, a ovaj skoči na rame mljekaru i izvuče mu kesu s dukatima. Popevši se na jarbol, majmun počne izbacivati dukate u more, govoreći: "Vodi novac za vodu, tebi za mlijeko!" Kako je bacao dukate u more tako se lađa ispravljala a vjetar prestajao puhati. "Kada je i posljednji dukat pao u vodu, majmun se opet pretvori u galeba i otprhnu put neba. Eto, tako je teška haram para, pa s njom započeti..."[8]

Kazivanje nema suvišnih detalja, epizode se ne ponavljaju i sve je usredsređeno ka poentiranom završetku. Predaja kao sastavni dio književnoumjetničkog teksta pojavljuje se u dionici romana koja govori o babi Mandi. Za razliku od prethodnih primjera, pisac prvo donosi kazivanja o ovoj pobožnoj ženi i to onako kako je to pripovijedao narod. U ovoj dionici romana prepoznajemo i stil usmene predaje u kojoj dominira "kratkoća, fragmentarnost, sklonost prema neobičnome, rastrzan ton."[9] Čestim ponavljanjem riječi *govore* sugerira se kontekst u kojem je predaja nastajala i prenošena. Potom pisac donosi umjetničku obradu ljubavne priče o Mandi i Enesu koja tragično završava i koja će, u neku ruku, biti poticaj za nastanak predaje o vidarici.

Usmena proza integrirana je u književnoumjetnički tekst na više načina, cjelovito, djelomično i kao aluzija. Najviše je primjera koji su: cjeloviti i u kojima autor donosi i priču i izvedbenu situaciju sa komentarima sudionika usmene tradicije. Uvođenje novelističkih pripovijetki religioznog sadržaja motivirano je sadržajem romana u cjelini. One ne samo da potkrepljuju snagu Božije riječi, kao što je to slučaj sa pričom o dervišu koji spašava putnike u šumi, o Imami Azamu, o mljekaru, nego one nude rješenja za životne nedoumice kao što je to slučaj sa pričom o izboru najmanjeg grijeha ili o proždrljivosti. Kazivanja su sadržajem, stilom i načinom oblikovanja epizoda te poentiranjem bliska usmenoj tradiciji, a odstupanja su vidljiva u brižljivo odabranom rasporedu riječi unutar rečenice, te u psihološkom nijansiranju likova, što ukazuje na piščev kreativni udio u oblikovanju. Priče se uvode u roman iskazima koji upućuju na usmenu tradiciju poput *muftija je govorio*, *ovako ti je to bilo*, *tako je neki derviš, pričaju, eto*, *znao je Mehaga za jedan takav slučaj u dalekoj prošlosti*...

Većina kazivanja su pripovijetke religiozno-poučnog sadržaja, čime se povećava poučna sastavnica romana *Legenda o Ali-paši,* ali i ukazuje na Čolakovićevu utemeljenost u usmenoproznu tradiciju ovih prostora.

Literatura:

Bošković-Stulli, Maja (1976), *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb

Bošković-Stulli, Maja (1997), *Priče i pričanje*, Zagreb

Enver Čolaković, (1991), *Legenda o Ali-paši*, Sarajevo ■

Bilješka o autorici

Amira Dervišević (Bihać, 1973). Završila je bihaćku Gimnaziju, a potom diplomirala na Odsjeku za književnost naroda Bosne i Hercegovine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. 2005. je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu odbranila magistarsku radnju pod naslovom *Usmena proza u rukopisnoj zbirci Hamdije Mulića*, a 2011. doktorsku disertaciju *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi*. Učestvovala je na više domaćih i međunarodnih skupova i konferencija. Uže područje bavljenja je usmena književnost. Član je Matičnog odbora BZK Preporod. Radi kao docent na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihaću, gdje je voditelj Odsjeka za bosanski jezik i književnost.

[6] Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši*, Sarajevo 1991, str. 189.

[7] Isto, str. 270.

[8] Isto, str. 286.

[9] Maja Bošković-Stulli, *Narodna predaja-Volkssage – kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze*, u knjizi: *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb, 1976, str. 125.

Mr. sc. Ajka Tiro Srebreniković

Likovi u romanu *Legenda o Ali-paši*

O likovima romana *Legenda o Ali-paši* govorit će sa na razini njihovih funkcija u romanesknom svijetu i moralno-etičkih osobina, mada je instancu lika najteže zadržati u fiktivnom svijetu jer čitatelj lik doživljava kao da je stvarna osoba, identificirajući se s njim, povlađujući mu ili osuđujući njegove postupke.

Kao jedna od temeljnih instanci književnog teksta lik se različito imenuje u diferenciranim jezicima, odnosno diskurzivnim praksama. Diferencirano imenovanje kategorije lika upućuje na razliku u razumijevanju njegove funkcije i značenja u strukturi teksta, a razlika se generira iz diferenciranih književnoteorijskih koncepcija. Likovi romana *Legenda o Ali–paši* kao značenjske jedinice su neutralne u odnosu na bilo koju i kakvu ideologemu, bez obzira što je Čolaković legendu o Ali-paši čuo od svog rođaka Salihage u dječačkim danima, kad je kao trinaestogodišnjak ležao bolestan u krevetu. Kako bi je otrgnuo od zaborava, Čolaković na osnovu davno ispričane priče, "tuđe riječi", piše roman *Legendu o Ali-paši*, hikaju, legendu koju je izmislila mašta "*naših dobrih djedova i pradjedova, pri dimu žuta tutuna i mirisu crne kave*", kako je naznačio autor.

Orijentalni duh i kur'anski kodeks ponašanja koji su prisutni u bosanskoj sredini tonovi su kojima autor sjenči umjetnički svijet ovog romana. Na tra-

gu Laibnicove kategorije "mogući svijet" u kojemu ne postoje dva istovjetna moguća svijeta, likovi u navedenom Čolakovićevom djelu ne egzistiraju na način na koji su prisutni u ispričanoj legendi, osim što su određeni moralni i etički principi, kao svevremene kategorije prisutni i u legendi i u romanu, aktualni ne samo u prošlom nego u ma kojem drugom vremenu. O likovima romana *Legenda o Ali-paši* govorit će se na razini njihovih funkcija u romanesknom svijetu i moralno-etičkih osobina, mada je instancu lika najteže zadržati u fiktivnom svijetu jer čitatelj lik doživljava kao da je stvarna osoba, identificirajući se s njim, povlađujući mu ili osuđujući njegove postupke.

Aristotel u *Pjesničkom umijeću* dovodi u vezu radnju s likom, pa ovisno o ulozi likova u radnji dijeli ih na dobre, loše, dosljedne itd. Funkciju likova Propp u *Morfologiji bajke* tumači kroz njihove uloge preko radnji koje obavljaju u konkretnom žanru (bajka). Strukturalisti, također, lik tumače kao kategoriju teksta/priče, čija odredivost ovisi od funkcije koju dobiva u priči, što znači da su lik određivali kroz radnju, nazivajući ga aktantom (djelatnikom). Barthes će 1970. u svom djelu *S/Z*, za razliku od formalista i strukturalista, naznačiti kako ono što je svojstveno pripovijednom tekstu nije radnja nego lik kao "Vlastito Ime". Lik postaje proces imenovanja što ga čitatelj provodi u činu čitanja; u postmodernoj poetici lik krajnje odredište pronalazi u čitatelju koji mu činom čitanja daje smisao i cjelovito oblikovanje.

O razvoju karaktera M. Solar piše: *Analiza karaktera razvija se obično u dva pravca: jednom se u njoj nastoji zahvatiti i objasniti tip čovjeka koji se u književnom djelu opisuje, drugi put ona nastoji obuhvatiti sredstva kojima je određeni karakter prikazan u književnom djelu. U prvom slučaju radi se o nekoj vrsti tematske analize, jer se pretpostavlja da je određeni karakter u književnom djelu oblikovan prema nekim zbiljskim karakterima, prema nekim ljudskim tipovima, vrstama ljudi ili posebno zanimljivim pojedincima koji ujedno mogu biti nosioci nekih svojstava važnih za utvrđivanje, npr. socijalnih, staleških ili sličnih osobina. Takva analiza može biti korisna za utvrđivanje stanovitih odnosa, npr. između književnog djela i društvene stvarnosti.*

Likovi romana *Legenda o Ali-paši* imaju naznaku oblikovanja tehnike kasnog romantizma, ali u pojedinim sekvencama (snoviđenja Alije Lepira, patološka škrtost Hasan-dedina itd.) može se reći kako su likovi vrlo vješto i psihološki uobličeni tehnikom modernog romana, u kojoj dolazi do izražaja subjektivitet glavnog lika koji je ujedno i karakter u tematiziranoj zbilji.

Glavni lik romana je siromašan čovjek, hamal Alija Lepir, kojeg je narodni pripovjedač u legendi nagradio za njegove moralne vrijednosti titulom paše. Na opoziciji siromaštvo/bogatstvo, dobro/zlo Čolaković je gradio fiktivni svijet romana, a zbog nekih osobina koje nisu tipično karakterološke, provedena je simbolizacija, pa neki od likova funkcioniraju kao simboli. Likovi su smješteni u određeni prostor i vrijeme, pa se nameće pitanje da pored likova (pokretača radnje) postoje i druge konstitutivne jedinice koje određuju likove, a to je prostor, vrijeme, skupina itd. Kako bismo odgovorili na pitanje "Što je bilo dalje ?" i "O čemu se tu zapravo radi?", potrebno je odrediti i semantički ustroj priče koji se ne zadržava samo na instanci lika. "Ono o čemu se govori" tematolozi označavaju općim značenjem (univerzalijom) teksta, odnosno pojedinačnošću, onime što Peleš naziva narativnom figurom koja se ne može ograničiti samo na likove niti samo na univerzaliju, vrhovnu temu teksta jer bi se time značenjski ustroj književnog djela svodio na luk od jedinica osobnosti (lik ili karakter) i na jedinice općeg značenja. Ovim bi se preskočilo nekoliko bitnih pojedinačnosti: skupina, prostor, vrijeme, ideologeme itd. Slijediti ovakvu koncepciju tumačenja lika znači ne zadržavati se samo na instanci lika, niti na nosivim temama (npr. životu, istini, pravdi, dobru, zlu itd.) jer su narativne figure vezane na način da razmjenjuju svojstva, međusobno se uvjetuju, komposibilne su ili sumoguće. Narativne figure su sastavljene od imena ili zamjenica koje pokazuju njihovu pripadnost pojedinoj vrsti narativne figure.

Likovi romana *Legenda o Ali-paši* koncipirani su na način da primarno mjesto zauzima lik Alije Lepira čije oblikovanje ide u smjeru izražavanja njegove individualnosti, njegovih moralnih i etičkih principa. Puno značenje i smisao glavni lik dobiva u odnosu sa drugim likovima romana: Ješua Bararonom, Mula Hasan-dedom, Ali-hodžom, Omeragom, Ismetom, Almasom itd., koji su u strukturu romana uvedeni kako bi se što kompleksnije sagledao glavni lik i njegove moralne i etičke osobine. Značajno mjesto u romanu autor daje skupini, grupi likova (bogati trgovci, siromasi, pomagači itd.) koji su u izravnom odnosu s glavnim likom, koji je nosilac i nekih osobina skupine. Ženski likovi (Almasa, Zahra, Muniba itd.) na funkcionalnoj razini romana vrlo su efektni, bitni su za određenje cjelokupnog semantičkog ustroja djela gdje puni smisao dobivaju u odnosu prema glavnom liku. Ontemske vrijednosti *istina*, *dobro, zlo, škrtost, ljubav, bogatstvo, siromaštvo* itd. određuju se iz analize lika na njegovoj psihemskoj i sociemskoj razini, ali bi se i analizom rečenice na strukturalnoj razini, pogotovo upotrebom glagola koji odlučuje o "načinu bivstvovanja ličnosti i stvari, koji označava njihovo mjesto u vremenu (...) te iskazuje o njihovom bitku ili nebitku", došlo do određenih svojstava koje imaju likovi.

D. Đurić je naprosto ushićen ovim romanom*: S užitkom se čita ovaj osebujni roman Envera Čolakovića. Pred svojim očima kao da vidimo kako žive oni stari ljupki dijelovi Šeher-Sarajeva. Vidimo uske i bučne prolaze čaršije, pune života i rada.*

Alija Isaković se divi romanu: *Nijedna knjiga kao Čolakovićev roman ne daje tako intimnu i cjelovitu sliku čaršije, mahale i njezinih žitelja, sliku tihog kućnog života, morala i ljubavi, suosjećanja i patnje, uzleta duše i padova tijela, trpnje i nadanja*.

U Bilješci o piscu J. Benešić za likove ovog romana je rekao kako su *genijalano ocrtani,* za Dž. Latića to je *najljepši roman muslimanske književnosti*, a M. Krleža za ovaj roman je rekao kako *Čolaković bolje prikazuje Bosnu od Andrića*.

Između autora i njegovog lika Alije Lepira postoji određena sličnost, i jedan i drugi posjeduju vrlo istančan lirski osjećaj, svijesti koje su sklone pjesničkom iskazu. Alija je zaljubljenik u Sunce, taj

simbol života, kao što je zaljubljen i u Almasu. Nemogućnost ostvarivanja ljubavi prema Almasi (između njih se ispriječio socijalni status, ona je kćer najbogatijeg bakala u gradu, a on čaršijski hamal) Alija kompenzira ašikovanjem (ljubavlju) sa Suncem. U opisima Lepirovog snatrenja, bajkovitih snoviđenja ljubavi, možda je najljepše prikazana platonska ljubav ne samo u bošnjačkoj/bosanskoj književnosti nego i šire. Pripovjedačeva pozicija čitatelja vodi u bajkoviti svijet dalekog vremena kad se dobro Božjom ili sudbinskom providnošću nagrađivalo dobrim, a zlo kažnjavalo. Pripovjedačevo Ja ne želi biti samo istinito nego ukazati na "objektivnu istinitost pripovijedanog" u kojemu se etičke i moralne vrijednosti ili devijacije nagrađuju ili kažnjavaju. Autor je u svoju priču utkao i neutralnu instancu čitatelja koji u postmodernoj poetičkoj praksi zauzima značajno mjesto, kojemu se na početku romana obraća: *Vjerujem da će ova legenda i vas, dragi čitatelju, liječiti od teške bolesti današnjice, brzine, vratolomije i brige, kao što je i mene izliječila od djetinje melankolije...*

Česta sanjarenja Alije Lepira, zaljubljenika u djevojku Almasu i Sunce, koja imaju naznaku meditacije, predstavljaju njegovo bjekstvo od svakodnevice koja je bila opterećena egzistencijalnim problemima. Većina likova u romanu je statično, za razliku od Alije Lepira koji svakodnevno putuje širokim prostranstvima svoje mašte, a odlazak iz Saraja u Travnik mu omogućava da svojom zaradom kupi Hasan–dedinu kuću. Oznaka dinamičnosti u njegovom karakteru omogućava mu da dolazi u različite sudnose s drugim likovima koji imaju drugačija svojstva od njegovog. Oznaka slobode se u karakteru Alije Lepira konstituira preko njegove mašte, snova i ljubavi prema Almasi i Suncu, koje simbolizira život. Po Lotmanu, dinamična ličnost, za razliku od statične, ima pravo na neke radnje koje su drugima zabranjene, oni imaju pravo na "osobito ponašanje", ali uvijek slobodno od obaveza koje su neizbježne za statične ličnosti. Osobito ponašanje kod Alije Lepira se reflektira u visokim moralnim vrijednostima njegovog karaktera: praštanju, ljubavi, dobroti itd. I onda kad ga Hasan-dedo zbog moralne osobine škrtosti koju posjeduje u svom karakteru pokušava ubiti iz patološkog straha da drugi ljudi ne bi saznali za njegovo bogatstvo, Alija Lepir mu oprašta. Jezikom vjernika mogli bismo reći kako je Alija Lepir evlija, ima svetačka svojstva u svom karakteru.

Nihad Agić, o karakterizaciji Alije Lepira glavnog lika ovog Čolakovićevog romana, je napisao: *Zapaženo je da je lik Alije Lepira koncipiran u tri ravni: u ravni pripovjedačke funkcije, u ravni umjetničkog simbola, u ravni tzv. antropološke konstante. Kao pripovjedačka funkcija lik uistinu jeste narativna os oko koje se stječu sve niti iznesenih događaja, kao umjetnički simbol on reprezentira ideju umjetnosti kao stapanje višeslojnih realnosti, a kao antropološka konstanta, uz to valja spomenuti i stanovište duhovne emanacije s jakom religijskom podlogom, koje iz religije zrače, on je onaj vrijednosni model u odnosu kojeg se samjeravaju sve druge vrijednosti u romanu. S tim u vezi treba reći da je on ličnost koja uživa veliko povjerenje sviju u čaršiji, iako je hamal i, tako reći, biće nižeg socijalnog reda. Upravo te su ga njegove osobine dovele u blizinu Hasandede, i Ali-hodže i Omerage kazandžije, i Mehage bakala, i Ješue Bararona.*

Čolakovićeva priča je "realizirana metafora", kako je Krešimir Nemec označio *Legendu o Ali-paši*. U pitanju je jedan "idiličan svijet u kojem dobri Bošnjani, bez obzira na vjeroispovijest, žive u skladu i međusobnom uvažavanju ističući kako su temeljem miteme ovog romana: kultura rada, tolerancija, poniznost i strpljivost. U "realnosti" opreka bogati/siromašni na sociemskoj razini romana je nepremostiva, ali narodni pripovjedač u legendi Čolaković u romanu su na matrici dobrote i plemenitosti glavnog lika Alije Lepira rušili dotadašnju koncepciju socijalnih razlika među ljudima, tako da Alija Lepir zbog svojih moralnih osobina biva nagrađen titulom paše, dobiva voljenu ženu Almasu i bogatstvo starog škrtca Hasan-dede, koji se izolirao od svijeta iz patološkog straha da ga ne otruju ili da mu ne oduzmu bogatstvo. Život Ismet-efendijin i Almasin je prepun tragičnih trenutaka. Ljubav je san, jer ništa nema stvarnije od snova – poručuje nam sa stranica romana Alija Lepir i njegova lijepa Almasa.

Bilješka o autorici

Ajka Tiro Srebreniković rođena je u Duvnu 1961. godine. U rodnom mjestu završila je osnovnu školu i gimnazijsko obrazovanje. Diplomirala južnoslavenske jezike i književnost. Do 1991. godine radila kao nastavnik jezika i književnosti u školama u BiH. Nakon dolaska u Zagreb, predavala bosanski jezik u Srednjoj školi za izbjeglu djecu iz BiH i hrvatski jezik u Zagrebačkoj medresi "Dr. Ahmed Smajlović". 2003. godine magistrirala na poslijediplomskom studiju književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu na temu "Koncepcija likova u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića". U izdanju KDBH Preporod 2004. godine objavila studiju "Znakovi osobnosti u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića". U izdanju Sabora bošnjačkih asocijacija RH 2007. objavila je zbirku eseja i književnih prikaza "Identitet - jezik i bosanska književnost". Član je redakcije informativnog časopisa "Preporodov Journal" i suradnik u časopisima "Behar", "Almanah" i Književnoj reviji "Marulić". U izdanju KDBH Preporod 2013. godine objavila je zbirku pjesama "Davna svitanja". U pripremi je druga zbirka pjesama pod nazivom "Kad stupiš na kućni prag". Živi i radi u Zagrebu.

Literatura

1. Aristotel, *O pjesničkom umjeću*, August Cesarec, Zagreb, 1983, str. 33
2. Vladimir Jakovljevič Propp, *Morfologija bajke*, Treći program, 1975, str. 27
3. Roland Barthes, *S/Z*. Pariz, 1970.
4. Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, str. 50-51
5. Roland Barthes, *Uvod u strukturalnu analizu pripovijednog teksta*, (Poglavlje iz knjige *Priča i diskurs*), Republika, Zagreb, 1983, str. 10
6. Gajo Peleš, *Tumačenje romana*, Atresor, Zagreb, 1999, str. 226
7. D. Đurić, u: *Biserje,* Alija Isaković, str. 310
8. Bilješka o piscu, E. Čolaković, *Iz Bosne o Bosni*, Islamska zajednica Zagreb, 1991, str. 317
9. J.M. Lotman: *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, str. 316.
10. Nihad Agić, *Predgovor,* u: E. Čolaković *Legenda o Ali-paši*, Svjetlost, Sarajevo 1991, str. 4 ■

Mr. sc. Vildana Pečenković, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

Refiguracija slike patrijarhalne porodice u romanu *Legenda o Ali-paši*

Izgrađen na paralelizmima, a kako bi legendu pretvorio u stvarnost, roman svoj identitet ostvaruje u socijalno-historijskom rascjepu između tradicionalizma i modernizma, intimnog i javnog. On se ne opire ideji narušavanja patrijarhalnih odnosa, ali ipak implicitno sugerira očuvanje tradicije i patrijarhalne porodice kao nukleusa nacije.

Politika književnosti se, kao i bilo koja druga politika, zasniva na moći. Postojati u književnosti koja definira vlastiti identitet daje moć, dok biti isključen iz te iste književnosti znači iskusiti poseban oblik nemoći. Nije u pitanju samo nemoć pri uočavanju da vlastito iskustvo nije ozakonjeno u tekstu, nego nemoć koja je uzrokovana raskolom sopstva. Nemoć, nastaloj usljed insistiranja da se sopstvo odredi kao nešto drugo, drugačije od onog što uistinu jeste.

O tome kako politika književnosti može i umije biti surova pisala je Judith Fetterley u studiji *Uvod: o politici književnosti,* no upravo takvu nemoć, ali uzrokovanu drugačijim oblicima diskriminacije, iskusio je i Enver Čolaković. Roman *Legenda o Ali-paši* čekao je skoro pola stoljeća, od kako je napisan i

prvi put objavljen u izdanju Matice hrvatske (1944), da doživi svoje prvo bosanskohercegovačko izdanje (1991). Od tada pa sve do danas ova neobična *legenda* svojom širinom natkriljuje sve prethodno učinjeno, vraćajući na taj način dug Čolakoviću, ali i zemlji u kojoj se poostvaruje.

Pišući *Legendu o Ali-paši*, kako je to sam isticao, Čolaković je imao nakanu da stvori jedno sintetičko historijsko bosansko vrijeme, ali i da sačuva jezik Bosne. Sažimajući ukupnost historijskih, tradicijskih, ali i poetičkih odrednica koje se čitaju u romanu, Čolaković je učinio mnogo više. Napisao je jednu od najtoplijih priča o Bosni, njenoj prošlosti i njenim ljudima.

Legenda o Ali-paši, kao kompleksna romaneskna tvorevina, predstavlja autentičan naratološki, ali i kulturološki poligon na kojem se susreću i ovaploćuju raznovrsni književni i društveni procesi. Otvorenije od svih svojih savremenika, Čolaković je izrekao istine o svome narodu i svojoj zemlji, potvrđujući tako stajalište Viktora Žmegača, da je romanopisac povjesničaru nadmoćan. Nadmoćan jer istinu o prošlosti iznosi na složeniji način, sugerirajući univerzalnost u ljudskim sudbinama. U tom smislu je i Paul Ricoeur, a kako bi istakao razliku između fakcije i fikcije, uveo u interpretaciju termin *refiguracija*. On podrazumijeva preobražaj stvarnosti koja je najprije "prefigurirana" u svijest autora teksta. Zatim se ta ista stvarnost "konfigurira" u tekstu, a tek nakon toga kroz proces čitanja, u susretu "svijeta teksta" s čitateljevim svijetom, preoblikuje u iskustvo koje vodi spoznaji ili samospoznaji.[1]

Potpunu produktivnost Čolaković je u romanu *Legenda o Ali-paši* ostvario u kontekstu fikcionalizacije vlastite kulture i mehanizmu kulturne interpretacije. Na predmetnotematskoj razini patrijarhalni svjetonazor se ostvaruje u problematiziranju motiva ljubavi i braka u okviru kojeg se semantičko polje patrijarhalne porodice tretira u različitim okolnostima. Osnovni dinamički motiv u romanu je ljubav hamala Alije Lep(t)ira prema lijepoj Almasi, jedinici sarajevskog bakala Mehage. Njihova ljubav nije dozvoljena zbog staleških i društvenih razlika, a preplitanjem narativnih slojeva realnog i irealnog na kraju se ispostavlja da je u legendama sve moguće ("Znam ja koju si ti begenisao: Mehaginu Almasu. Bogme ona i nije za te. Znaš onu pametnu lakrdiju: slika priliku, vreća zakrpu"[2]).

Već na početku romana konfigurira se slika patrijarhalne porodice. Patrijarhalnost, kao osnovna struktura svih savremenih društava, uobličava patrijarhalnu porodicu kao osnovni mehanizam putem kojeg funkcionira cjelokupni sistem. Takav patrijarhalni poredak temeljen je na biološkim, ideološkim i sociološkim načelima u okviru kojih porodica, kako naglašava Kate Millet, služi kao "tvrđava za odbranu svojinskih odnosa i tradicionalnih interesa".[3]

Žena je neophodna za proces identifikacije muškarca, a njeno se tijelo integrira u muškarčevu sliku dominacije, jer bez nje – on ne bi bio ostvaren. Almasa je stoga neophodna, jer bez nje, ni Lepir ne bi postao Ali-paša. Žudnja za ženom projektovana na imaginativnu stvarnost omogućila je Aliji Lepiru samorealizaciju i samoartikulaciju.

Takvu porodicu koju Castells naziva "kamenom temeljcem patrijarhalnosti"[4], prepoznatljivom čini specifična distribucija autoriteta među muškim članovima porodice. Ovakva hijerarhija omogućena je prisustvom dva modaliteta, spolnog i starosnog, na osnovu kojih se kontinuirano reprodukuju značenja. To je i osnovno biološko načelo patrijarhata temeljeno na isticanju biološke superiornosti muškaraca nad ženama. Žene su slabe, pokorne, vezane uz prirodni segment, a muškarci su snažni, nadmoćni te vezani uz društveni i intelektualni stratum.

Heterogenost narativnih elemenata u tekstu se prikazuje kao integrirajući posrednik u zaokruživanju slike patrijarhalne porodice, koja se neophodno konstituira u interaktivnom odnosu poželjnog muškarca i potčinjene žene. Svaki iskorak iz tog odnosa vodi ka diskontinuitetu, dok održavanje ustaljenog poretka uspostavlja ravnotežu i kontinuitet.

Biološko načelo patrijarhata prepoznajemo i u raspadu braka Almase i Ismet-efendije, jer muškarac poput Ismet-efendije ne služi kao ogledni primjer muškosti:

"Ne nalazeći lijeka bolesti, koja ga je sve češće i nemilosrdnije bacala u okrilje posestrime neumoljive smrti, u pandže nesvijesti, Ismet-efendija je, tamo odmah iza Hadžilarskog Bajrama, morao napustiti džamiju i posao u mektebu, morao drugom predati mjesto hatiba, i povući se u kuću. On nije bio više ni za kakav rad." *(Legenda o Ali-paši,* str. 194)

Iako se na prvi pogled čini da raspad braka sa Almasom ukazuje na narušavanje čvrstih patrijarhalnih obrazaca, pokazuje se, zapravo, da je ovo tekstualno čvorište integrirajući faktor u osnaživanju slike patrijarhalne porodice. Zbog svoje bolesti, Ismet-efendija je manje muškarac i manje čovjek (poželjan) te time i nesposoban da bude gospodar, da bude *pater familias*.

Podjela romanesknog tkiva otkriva društvene i kulturalne polaritete i disparitete unutar kojih funkcioniraju muškarac i žena, a ideološka načela patrijarhata podržavaju mušku prevlast u društvu. Na osnovu dominantno preuzetih i ukorijenjenih patrijarhalnih modela, likovi su jasno razgraničeni na spolove i funkcioniraju u striktno utvrđenim domenima. Osobno ili privatno odnosi se na ženu, dok je muškarcima dato pravo na korištenje javne sfere. Čolaković se u tom kontekstu poslužio metaforičnim prikazom zgrade ljudskog

[1] Jadranka Brnčić, "Naracija u historiografiji", u: *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,* Knjiga 39, Zagreb, 2007, str. 291-292.

[2] Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši,* Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 55.

[3] Kate Millet, "Teorija politike polova", u: *Marksizam u svetu*, br. 8-9, 1981, (168 – 184), str. 184.

[4] Manuel Castells, *Moć identiteta,* Golden marketing, Zagreb, 2002, str. 141.

života koja stoji na četiri direka:

"Prvi direk, direk duše, jest *ibadet* (...), drugi direk, direk srca, jest *ahlak* (...), treći direk, direk tijela, jest rad, poslovanje kojim se *idara* stječe. Četvrti direk, direk kuće i površitelj njezin – to ti je žena. Njezino carstvo jest kuća, kao što je muško čaršija." (*Legenda o Ali-paši*, str. 38).

Patrijarhalni svijet je svijet muškaraca, a logika binarnih odnosa podrazumijeva ustaljenu hijerarhiju između dva konstituirajuća elementa koja pripadaju istom nivou distinkcije. Drugi, ženski element se isključuje iz vrijednosnog domena i manje je značajan od prvog, muškog, koji postoji kao referentna tačka u poređenju.

Moć patrijarhata zasniva se upravo na društvenom uslovljavanju, potencijalnim rodnim i spolnim ulogama muškaraca i žena u okviru kojih se afirmiraju tradicionalne norme. One isključuju i negiraju svaki drugi oblik prezentiranja i identifikacije. Rodno dihotomizirane uloge žena podrazumijevaju da žena nije jedinka, već dio muškarca, njegova svojina, definirana u odnosu na njega. Osnovni problem ne leži u preuzimanju njihova ženskog identiteta, već u identifikaciji s identitetom koji je pod patrijarhalnošću društveno obezvrijeđen.[5]

Uvodeći čitaoca u svijet tradicionalne porodice, pripovjedač nagovještava da se Almasa po svemu uklapa u patrijarhalnu matricu žene, koju odlikuje ljepota i čistoća duše. Živeći na granici realnog i imaginarnog, ona je suočena s muškarcima koji usmjeravaju njenu sudbinu koja se neumitno utapa u patrijarhalno kodiranoj kulturi. Njen lik ne bježi od folklorno-romantičarskog konteksta, niti izmiče stereotipu da se žena i njen svijet dočaravaju u pasivnoj atmosferi snova, uzdaha, iščekivanja i ašikovanja. Mlada djevojka i ne razmišlja prihvatiti drugačiju identitetsku poziciju osim one koju joj nameće tradicija, a to je da se uda i bude dobra supruga i majka. Sanjajući o idiličnom životu sa odabranim muškarcem, ona doživljava i prvo razočarenje:

"Sreća, radost, ljubav i prve strasti, razbuđene teškim mirisom uda, đulijaga i mladih puti, zagospodariše tom odajom radosti prve bračne noći. Prije nego je Almasa usnula kraj umornog tijela svog muža, plakala je osjećajući kako se pred njom otvara kapija novog svijeta. Plakala je jer je očekivala nešto ljepše, više i slađe. Te suze rijetko da nije prolila koja mlada, ne samo u ona dobra stara vremena već i prije i kasnije", (*Legenda o Ali-paši*, str. 112).

Na ovaj način konfigurirana slika patrijarhalne porodice dovoljno svjedoči o marginaliziranom položaju žene, a patrijarhat, kako smatra Kate Millet, po tome predstavlja primarni oblik društvenog porobljavanja čija legalizacija omogućava ne samo provođenje emocionalnih ili seksualnih već i svih drugih oblika porobljavanja: političkih, ekonomskih, klasnih...

Većina ženskih likova u romanu patrijarhalne odnose usvaja kao samo-

Podjela romanesknog tkiva otkriva društvene i kulturalne polaritete i disparitete unutar kojih funkcioniraju muškarac i žena, a ideološka načela patrijarhata podržavaju mušku prevlast u društvu. Na osnovu dominantno preuzetih i ukorijenjenih patrijarhalnih modela, likovi su jasno razgraničeni na spolove i funkcioniraju u striktno utvrđenim domenima.

razumljive i neupitne jer su društveni mitovi struktuirani na način da ih žene bezuvjetno prihvataju, smatrajući se tako društveno korisnim. To je, uostalom, i njihova obaveza, jer "žena mora dočekati domaćina", "red je", mislila je i Almasa pristajući na odricanje od užitaka, emotivnih i seksualnih, u korist poštovanja tradicije.

Brak ne donosi mladoj ženi sreću i spokoj. Najsnažniji potres i najveće razočarenje Almasa doživljava spoznajom da je prevarena, iskorištena kako bi pomogla ozdravljenju Ismet-efendije. Profilirana od početka kao pasivan lik, koji čini ono što se od nje očekuje, Almasa potiskuje vlastitu bol. Ona ne traži izlaz jer "žena mora slušati svoga čovjeka i svoju svekrvu. Mora podnositi sve šta joj je Bog dao". (*Legenda o Ali-paši*, str. 208) Njenu upisanu pasivnost moguće je identificirati unutar povijesti.

Model patrijarhata kojim operira narativno tkivo romana je klasični, očinski patrijarhat, u kojem je otac vladar nad ženom i djecom u porodici. Propitujući oblike patrijathata, Carole Pateman u knjizi *Ženski nered*[6] razlikuje paternalni – očinski i fraternalni – muški patrijarhat, naglašavajući da je *patrijarh* jedini izraz kojim se mogu obuhvatiti specifičnosti podložnosti i tlačenja žena i razlikovati ih od drugih odlika dominacije.

U hijerarhijskom sistemu moći na prvom mjestu je Bog, zatim otac, žena, djeca. Subordiniranost žene se ne dovodi u pitanje, nego se ista usvaja poput ostalih tradicijskih elemenata, ili "Bog, pa otac!" kako je to rekla Mehagina Muniba i time zapečatila svoju nesretnu sudbinu.

Ipak, u romanu se ne susrećemo s potlačenim ženskim subjektom koji je prisiljen na život određen muškom dominacijom. Spas mlada djevojka nalazi upravo u očinskoj ljubavi Mehage: "Riječ... Obraz... Čast! (...) Sve to iđe (...) na jednu stranu, a očeva ljubav na drugu." Kod Mehage je prevagnula ljubav prema jedinici, te on "ukaljanog" obraza, pogažene riječi i sa osjećanjem srama zbog čaršije prima Almasu nazad. Na ovom mjestu se prvi put narušavaju klasični patrijarhalni obrasci, gdje očinska ljubav odnosi prevagu nad snagom date riječi:

"Osjećao se poražen i ponižen pred samim sobom... Pobijeđen... Otrovan... Jer, on je noćas pogazio svojom rođenom nogom, pogazio svjesno i bez ikakva pritiska svoj ponos (...) Noćas mu je izgorio obraz! A njega su samo dva prsta na čitavu tijelu! Obrazom se i Bogu moli, jer njega spušta na crnu zemlju pri sedždi! A on ga je eto izgubio, okaljao, osramotio..." (*Legenda o Ali-paši,* str. 192)

Razvrgnuće braka u njeno ime (u ime žene) čine muškarci, otac i zet, Mehaga i Ismet-efendija. Almasa ovim činom gubi identitet čiste, poštene žene. Ona postaje "pušćenica" – ona gubi

5 Manuel Castells, *Moć identiteta,* str. 237.
6 Carole Pateman, *Ženski nered,* Ženska infoteka, Zagreb, 1998.

pravo na maštanja o sretnom životu i od nje se očekuje da se zadovolji svim što joj sudbina kasnije odredi. A Almasa je spremna i na takvu žrtvu. Njena upisana pasivnost uspoređena je s krotkošću janjeta kojeg vode s klaonice, "kao janje kome su čas poštedjeli život, ali koje je osjećalo nož pod grlom, pa ga sad muči svijest da mu je ostatak života poklon, milodar, a ne pravo na život..." (*Legenda o Ali-paši*, str. 299-300).

U trećem dijelu romana Čolaković preispituje tradicionalnu ulogu žene. Pitanje ženskog identiteta u prostoru romana Čolaković stavlja u širi kontekst propitivanja stvarnosti kao značenjskoga konstrukta, impostiranog poput temelja koji određuje poziciju subjekta i usmjerava njegovo (samo)oblikovanje. On vrši značajan pomak koji se očituje u načinu na koji se razvija karakter ženskog lika. Ženina jedina funkcija u patrijarhalnoj porodici je iscrpljivanje kućanskim poslovima i majčinstvom kao primarnim funkcijama, dok su sve njezine želje, razmišljanja i postupci ostali na razini pasivnog pristajanja na društvene norme.

U romanu Almasina kasnija razmišljanja i polaganje prava na sreću narušavaju dotadašnje stereotipe. Almasin lik se gubi u snažnom kolebanju između tradicionalnih normi i osobnih htijenja. Nirman Moranjak-Bamburać u tom smislu je istaknula da "književni likovi gotovo uvijek propituju, pomiču, premještaju, prelaze neke granice, ili, još češće, na sudbinski se način sudaraju sa njima".[7]

Patrijarhalnim diskursom roman *Legenda o Ali-paši* proizvodi politiku i upućuje na autoritete koji ga determiniraju. Osnovni zahtjevi koji su stavljeni pred ženu patrijarhalnog društva i koji se mogu iščitati u narativnom svijetu romana su: biološki opstanak, očuvanje moralnih načela i tradicionalnih vrijednosti. Žene su stoga prihvaćene samo ako je izvršena njihova potpuna asimilacija unutar tog sistema. One moraju ispuniti svoju osnovnu zadaću da bi bile društveno prihvatljive. U konačnici, i Almasa se ostvaruje poput ostalih ženskih likova u patrijarhalnom diskursu. Njena ljubav majčinstvom dobiva novu dimenziju, a žena-majka je osnovna ženska uloga prema kojoj se mjere i svi drugi njezini odnosi. Rođenjem muškog nasljednika i Almasin lik se utapa u sliku idealne žene:

"A najveća joj je radost bila njezin sin. Isti Alija. I oči i nos i usta i plava kosica... Kad god ga se zaželjela, kad joj je srce zatražilo milovanja i mekoće, ona bi uzela dijete, privila ga na grudi i šaptala mu na malo ružičasto uho: - Doći će babo. Doći će uskoro." (*Legenda o Ali-paši,* str. 471)

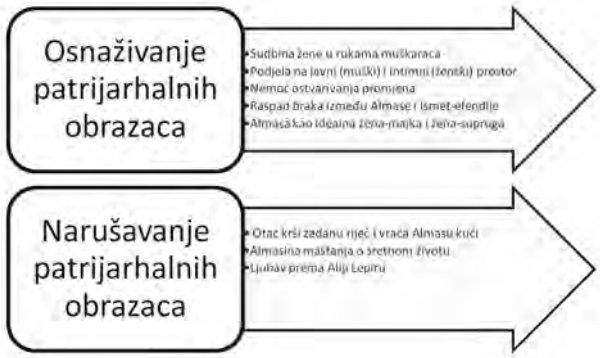

Tekstualna čvorišta ukazuju na osnaživanje/urušavanje patrijarhalnih obrazaca u romanu *Legenda o Ali-paši.*

Ovim se vraćamo na patrijarhalne mitove, koji stoljećima prenose poruku da žena nije samoj sebi dovoljna te da uz nju mora uvijek biti muškrac da je zaštiti, kontrolira i urazumi. Žena je neophodna za proces identifikacije muškarca, a njeno se tijelo integrira u muškarčevu sliku dominacije, jer bez nje – on ne bi bio ostvaren. Almasa je stoga neophodna, jer bez nje, ni Lepir ne bi postao Ali-paša. Žudnja za ženom projektovana na imaginativnu stvarnost omogućila je Aliji Lepiru samorealizaciju i samoartikulaciju. Slika snažnog, nadmoćnog muškarca ostvarena je uz prisustvo žene koja je nužna kako bi se glorificirala pojava muškarca.

Poigravajući se sa subverzivnim znanjem suprotstavljenim dominantnim strujanjima, roman na ovaj način postaje poprište značenja, koncepata, spoznaja i tradicije. On nema namjeru da utječe na transfomaciju odnosa moći i poretka koji ih proizvodi, nego da progovori o prešućivanom, učini vidljivim ono što je do tada skrivano od pogleda.

Izgrađen na paralelizmima, a kako bi legendu pretvorio u stvarnost, roman svoj identitet ostvaruje u socijalnohistorijskom rascjepu između tradicionalizma i modernizma, intimnog i javnog. On se ne opire ideji narušavanja patrijarhalnih odnosa, ali ipak implicitno sugerira očuvanje tradicije i patrijarhalne porodice kao nukleusa nacije.

Literatura:

Brnčić, Jadranka (2007), "Naracija u historiografiji", u: *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,* Knjiga 39, Zagreb

Castells, Manuel (2002), *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb

Čolaković, Enver (1991), *Legenda o Ali-paši*, Svjetlost, Sarajevo

Millet, Kate (1981), "Teorija politike polova", u: *Marksizam u svetu*, br. 8-9, Beograd

Moranjak-Bamburać, Nirman: "Topos granice i granični fenomeni u književnosti BiH; Lekcije o granici", http://www.openbook.ba/forum/nirman_moranjak.htm

Pateman, Carole (1998): *Ženski nered,* Ženska infoteka, Zagreb ■

Bilješka o autorici

Vildana Pečenković rođena je 1973. godine u Bihaću. Završila je Razrednu nastavu na Pedagoškoj akademiji u Bihaću te Pedagoški fakultet i stekla zvanje profesora bosanskoga jezika i književnosti i historije. Magistarski rad na temu "Doseg soneta u pjevanju i mišljenju Skendera Kulenovića" odbranila je 2009. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Dugi niz godina bavila se novinarstvom, te radila kao profesor bosanskog jezika i historije. Od 2010. godine radi kao viši asistent na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihaću. Sarađuje sa domaćim i inostranim časopisima i piše oglede iz historije i teorije književnosti. Učesnica je velikog broja naučnih skupova u zemlji i inostranstvu.

[7] Nirman Moranjak-Bamburać, "Topos granice i granični fenomeni u književnosti BiH; Lekcije o granici", http://www.openbook.ba/forum/nirman_moranjak.htm, (dostupno 23. 12. 2012.)

Prof. dr. sc. Amel Alić, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

Identitet u strukturi tradicionalne obitelji:

optika transgeneracijskog modela na primjeru Čolakovićevih pripovijetki

Pitanja koja sam na početku čitanja i analiziranja Čolakovićevih djela postavio sebi bila su: u kolikoj mjeri su pisci/književnici dobri poznavaoci života, bar u sposobnosti opisivanja života? Da li su neke zakonitosti teorija o ponašanju i razvoju ličnosti u suglasju sa opisima života i životnih kriza kroz koje prolaze glavni likovi? Na koji način razumjeti povezanost nastajanja književnog djela sa primjerima iz svakodnevnog života? Naposljetku, možda je moguće dobaciti i toliko daleko da se na primjeru književnih djela dokazuje estetizirana, autentična naracija o zakonitostima funkcioniranja čovjeka u svjetlu legitimnih teorija o kojima uče pedagogija i psihologija... ili čak: da li je, pozivajući se na Leopolda Szondija, kreativni čin pisanja potaknut nesvjesnim nagonom da se pisac izbori sa borbom predaka u sebi?

Uvodna pitanja

Priliku da učestvujem na jednom književnom skupu, a potom i da pišem o književnom djelu doživio sam kao poseban akademski izazov, iskustvo u kojem se nisam oprobao do sada. Stoga je čitanje književnog djela u mom slučaju i za ovu priliku bilo moguće isključivo iz ugla izučavanja obitelji – oblasti kojom se bavim.

Pitanja koja sam na početku čitanja i analiziranja Čolakovićevih djela postavio sebi bila su: u kolikoj mjeri su pisci/književnici dobri poznavaoci života, bar u sposobnosti opisivanja života? Da li su neke zakonitosti teorija o ponašanju i razvoju ličnosti u suglasju sa opisima života i životnih kriza kroz koje prolaze glavni likovi? Na koji način razumjeti povezanost nastajanja književnog djela sa primjerima iz svakodnevnog života? Naposljetku, možda je moguće dobaciti i toliko daleko da se na primjeru književnih djela dokazuje estetizirana, autentična naracija o zakonitostima funkcioniranja čovjeka u svjetlu legitimnih teorija o kojima uče pedagogija i psihologija... ili čak: da li je, pozivajući se na Leopolda Szondija, kreativni čin pisanja potaknut nesvjesnim nagonom da se pisac izbori sa borbom predaka u sebi?

Uviđajući važnost transgeneracijskog modela u kontekstu razumijevanja životnog iskustva pisca i procesa nastajanja književnog djela, bilježio sam na marginama knjige odgovore na neka od prethodnih zapitanosti. Stajališta transgeneracijskog modela nastojao sam potkrijepiti odgovarajućim primjerima prepoznatim u Čolakovićevoj knjizi "Lokljani". Tekst koji je u međuvremenu nastao ne završava nikakvim zaključcima. Činilo mi se to primjerenim s obzirom da pisac nastavlja živjeti s novim generacijama čitatelja, skriven u zbiru sudbina svojih likova, na isti onaj način na koji svaka priča o drugima, prije svega, sadrži priču o nama samima.

Poveznice: život – književnost – teorija

Razmatranje uloga i različitih stilova odnosa između ljudi moguće je i putem analize odnosa utemeljenih djelovanjem "unutarnjih sila", koje kao da traže svojevrsnu "dubinsku analizu" životnih nesvjesnih izbora. Takva analiza moguća je ukoliko se pozovemo na biološko-analitičku teoriju ili Schicksal analizu Leopolda Szondija. U ovoj teoriji Szondi nudi niz intrigantnih hipoteza o djelovanju genetike nesvjesnog, smještajući svoju rekonstruktivnu psihoterapijsku tehniku između individualnog nesvjesnog (prema Sigmundu Freudu) i kolektivnog nesvjesnog (prema C. G. Jungu). Još kao osamnaestogodišnjak, Szondi je pitanja o djelovanju nesvjesnog u nastajanju književnog djela postavljao čitajući Dostojevskog, u kojeg su dominirali likovi preljubnika, varalica, ubica, sveštenika i slično. Analizirajući genealoško stablo, Szondi je vrlo rano zaključio kako je Dostojevski naprosto bio prinuđen pisati o takvim karakterima kako bi se izborio s precima u sebi (Janković, 2004; Sondi, 2011)[1]. Osnovne forme genotropizma ispoljavaju se kroz pet osnovnih oblika: libidotropizam – izbor ljubavnog objekta; sociotropizam – izbor prijatelja, ideala i srodnika; operotropizam – izbor profesije; morbotropizam – izbor vrste bolesti; tanatotropizam – izbor vrste smrti. Schicksal analizu Szondi još naziva i "humanom genetikom nesvjesnog", (Nastović, 2011) budući da se ova tehnika zasniva na analizi predaka koji u nama žive preko tzv. latentnih recesivnih gena. Ovu borbu između nositelja naslijeđa Szondi naziva primordijalnom borbom gena ili "borbu predaka" (Janković, 2004). Primjere nalazimo i u književnosti. Tako, pozivajući se na biografiju Dostojevskog, moguće je pretpostaviti kako se i u razvijanju dinamike književnog djela unutar pisca odvija svojevrsna unutarnja borba: piše se da se odupre porivima, izbori sa vlastitim naslijeđem ili stvarnost učini podnošljivijom.

Uz doprinose Leopolda Szondia, nezaobilaznim se nameće i pozivanje na stajalište Bele Hamvaša (1996:58): "Više puta je već bilo reči da se roman nije rodio iz psihologije, nego se psihologija rodila iz romana. I to ne datumski, što samo po sebi ne znači mnogo. Psihologija i nije ništa drugo do jedan od metoda jednog važnog konstitutivnog elementa romana, konfesionalne svesti. Konfesionalizam je zapravo razaranje sudbine i likvidacija mita. Postupak kojim se čovek od individue razvija u ličnost. Psihologija kao scijentična disciplina o tome nema ni pojma."

Ako bismo uvažili stajališta Szondija i Hamvaša, onda bi bilo nužno i u analizu Čolakovićevih likova unijeti saznanja o piščevom iskustvu, poznavanju života, ali i relacijama uspostavljenim između fikcije i stvarnosti.[2]

Opisivanje identiteta u Čolakovićevim pripovijetkama

Psihosocijalne i emocionalne karakteristike mladih prema teoriji psihosocijalnog razvoja Erika Eriksona, moguće je promotriti kroz osam međusobno povezanih i uvjetovanih psihosocijalnih kriza.[3] Prema Eriksonu, centralna osobina mladosti je obnovljeno traženje identiteta svoga JA. Pitanja poput: "Ko sam JA, a ko NISAM?", "Jesam li ja dijete ili odrastao čovjek?", "U kojim područjima sam zreo-la i na koji način?", "Da li slika o meni zavisi od drugih?", "Mogu li ostvariti intimnost i plodnost?" i mnoga druga pitanja koja se prelamaju kroz osam međupovezanih životnih stadija. U tim stadijima rješavaju se statusi: povjerenja nasuprot nepovjerenju, nezavisnosti nasuprot sramu, inicijative nasuprot krivnji, marljivost nasuprot podređenosti, ostvarenje identiteta, intimnost

---

1 Tek će se 1940. godine objaviti biografija Dostojevskog u kojoj će i sam Dostojevski priznati kako je u njegovom genealoškom stablu prisutan veliki broj osoba opisanih u njegovim knjigama (Nastović, 2011).

2 Drugi će, pretpostavljam, detaljnije pisati o životu Envera Čolakovića. U nekim epizodama iz njegove biografije moguće je prepoznati unutarnju borbu koju ovdje tek nagovještavamo.

3 O Eriksonovoj teoriji psihosocijalnog razvoja vidjeti opširnije u: Woolfolk, A. (2004). *Educational Psychology.*

nasuprot osamljenosti, plodnost nasuprot zastoju i integritet nasuprot očajanju. Identitet možemo definirati kao doživljaj vlastitog ja, pojam kojeg pojedinac ima o samom sebi. To je i doživljaj osobne istovjetnosti i kontinuiteta sjećanja, ciljeva i namjera, koji se usvaja osobnim zalaganjem. Zbog toga se o identitetu, posebno u kontekstu cjeloživotnog rješavanja psihosocijalnih kriza, ne može govoriti kao o nasljednoj datosti, već mnogo prije kao o cjeloživotnom projektu svake osobe. Krize koje se rješavaju proistječu iz specifičnog odnosa sa okolinom, društvenim zadatostima i kulturalnim modalitetima. Dvije komponente neophodne za razumijevanje vlastitog JA su: *opisivanje samog sebe* i *samopoštovanje, pouzdanje*.

U Čolakovićevim pripovijetkama pronalazimo mnoštvo samoopisa glavnih likova. Ovdje je, zapažajući ovakav piščev postupak, već moguće predložiti jednu dodatnu tezu - opisivanje samog sebe uzrokovano je kulturološkim kontekstom viđenja drugog i stava društva o meni: sirotinja ostaje sirotinja, a kada osobi malo bolje krene onda se stječe poštovanje. Ukorijenjenost *self* – koncepta je uvjetovano patrijarhalnom društvenom ljestvicom. Otuda i nivo samopoštovanja, koje je u granicama unaprijed određenih granica društveno prihvatljivog identificiranja uvijek u vezi sa konceptom sirotinje, maloumnika ili djevojke koja gubi "obraz". Izlaz iz toga je ili korekcija identiteta koji je mapiran od zajednice ili put u tragediju pojedinca, kao neke vrste kazne koju zajednica i očekuje i propisuje, jer bez kazne bi se urušile utvrđene norme ponašanja.

U petoj fazi rješavanja krize identiteta, po Eriksonu, mlada osoba se može zateći u jednom od četiri identitetna statusa. Ostvarenje identiteta podrazumijeva da je osoba prošla kroz krizu identiteta i stekla osjećaj identiteta. To rezultira čvrstom obavezom prema stvarima kao što su posao, vjera, moralne vrijednosti. Odgoda ili moratorij je prepoznatljiva kod osoba koje su u stanju krize identiteta i aktivno traže alternative u pokušaju da se nečemu posvete. To ujedno podrazumijeva i vrijeme eksperimentiranja sa različitim životnim stilovima. Isključenje se dešava kod osoba koje nisu doživjele krizu identiteta. Roditeljske i društvene vrijednosti, norme itd. nikada nisu bile ni upitne. Prihvata se identitet kroz identifikaciju sa roditeljima/društvom/odraslima kao dovoljan identitet. Ovaj status je najčešće prisutan u tradicionalnim društvima koje karakterizira nasljeđivanje imetka, društvenog položaja, sklapanje brakova od strane starijih generacija (najčešće roditelja). Rasap ili konfuzija identiteta predstavlja negativni identitetni status. Pojedinac pokazuje malu ili nikakvu posvećenost prema poslu, vjeri, vrijednostima, odnosima... Ne pokušava se aktivno nečemu posvetiti ili potražiti identitet.[4]

U Čolakovićevoj knjizi *Lokljani* posebno je zanimljivo promatrati slike i opise identitetnih statusa glavnih likova s obzirom na životnu dob, društveni status, posjedovanje imetka i specifičnu životnu povijest. Postavili smo pitanje: "Da li većina likova s obzirom na dosljedno opisivanje tradicionalne bosanskohercegovačke porodice i društva zauzima status moratorija i isključenja?"[5]

Za ovu analizu mnogo je važnija bila socijalno-psihološka dimenzija identiteta. U pogledu ove dimenzije vidljivo je da na pitanja: "Ko sam ja?" i "Kako razrješavam krizu identiteta u različitim životnim ciklusima?", nalazimo mnoštvo primjera. Kroz priču "Bajram" počinje da se plete priča o glavnom liku Muji, koji se prikazuje u identitetnom statusu moratorijuma/odgode. U ovoj pripovijeci glavni lik Mujo opisan je u stanju potrage za identitetom: "Nijesam ti za fameliju. Ja sam postao gradska lutalica. Hamal i cjepar" (Čolaković 1991:12). Traganja za odgovorima na pitanje "Ko sam ja?" uporedo se isprepliće kroz dijaloške, kao i kroz solilokvijumske epizode glavnih likova.

Ostvarenje intimnosti nagovještava se u priči *Nesanica*: "Tako je počelo. Onda su brbljali sve dok ona nije zaspala. Približili su se jedno drugome, premda se nisu ni makli sa svojih ležaja. Razvezali im se jezici. On njoj pričao o sebi, ona njemu o svojoj mladosti, o nadama i mučnom životu udovice". (Čolaković 1991:65). "Šta će reći selo" pita Ajša, a Mujo odgovara pitanjem: "A šta ćeš reći ti?", izlazak iz moratorijuma i podfunkcionalnosti ima za posljedicu i lakše nošenje sa socijalnim pritiskom.

Ali nisu samo pojedinci u statusu moratorijuma. Tako nalazimo iznimno zanimljivu opservaciju Tifana u priči "Nesanica" o općem, kolektivnom moratorijumu: "Sve sa zakašnjenjem stiže u Bosnu", ali i "Taj sa zakašnjenjem ispunjeni san mladosti: kućica, ženica" (Čolaković 1991:56), u kojem kao da se želi opisati kolektivni usud Bosne.

U priči "Njiva" Čolaković svoj lik opisuje kroz prve naznake izlaska iz moratorijuma i rješavanja krize identiteta, dok će definitivno rješavanje krize i zauzimanje statusa ostvarenja identiteta podrazumijevati Mujin ulazak u prostor intimnosti i plodnosti kroz bračni i intimni status s Ajšom, povratstjecanje imetka, te prisvajanje Alije i konačno rođenje sina. U sljedećem primjeru nalazimo jedan od događaja koji najavljuje prekretnicu u smislu izlaska iz prethodne krize:

"Našavši se na peronu, Mujo nije ni znao kako je prvi put u životu smogao snage da pobjegne od napasti da pomogne jednoj od svojih sestara..." (str. 90, prvi put nije dao svu ušteđevinu sestri i zetu kockaru).

Vidimo kako drugačije opisivanje sebe u odnosu na druge i postojanija slika o osobnoj poziciji s obzirom na

---

4 O utjecaju obiteljske dinamike na rješavanje kriza u individualnim ciklusima vidjeti opširnije u: Alić, A. (2012). *Struktura i dinamika obiteljske kulture*. Dobra knjiga i CNS.

5 U tom smislu, određenje i opis identiteta analizirali smo kroz dvije dimenzije: 1. socijalno-psihološka; 2. politička.
Premda druga dimenzija nije bila posebnim predmetom interesiranja, moguće je ovdje tek napomenti kako se kulturni, jezički, etnički, religijski i lokalni identitet da razumijevati kroz pitanja: "Šta smo mi, babo?" (str. 203) u priči *Školac*, te na pozitivnim primjerima suživota između Bošnjaka i Srba u terminima uvažavanja, pomaganja, razvijanja socijalne osjetljivosti.

društveni status korelira sa opisima izlaska iz krize identiteta (iz statusa moratorija /odgode u intimnost i plodnost), a nadalje, Mujo izlazi i iz podfunkcionalnog statusa, submisivne društvene pozicije, što je posebno naglašeno u pasusima o iznenadnom pozivanju na sijela od strane mještana (kao potvrde novog društvenog statusa) te raniji odlazak sa sijela koji je pivilegija viđenijih itd.

Primjer "razgovora" Muje sa vraćenom zemljom (Čolaković 1991:106) je primjer vraćenog ili novostečenog društvenog statusa. Zemlja je ovdje metafora statusa, autoriteta, društvene potvrđenosti, pa se želi na taj način nedvosmisleno ukazati na činjenicu da Mujo, nije samo ostvario intimnost i plodnost već rješavanjem krize identiteta savladao neophodnu stepenicu za postizanje izgubljenog društvenog statusa. Na ovaj način Čolaković na primjeru svojih likova (a posebno Muje Halvadžije) kao da definira neophodne pretpostavke za ostvarenje identiteta u jednoj tradicionalnoj mikrozajednici, kao što je ona opisana u "Lokljanima". Na drugoj strani, opis Sulje Hodžića odgovara statusu rasapa identiteta s obzirom na besciljna lutanja, pijanstva i nesposobnost da ostvari intimnost.

Tako se sukladno opisima idealnog samopoštovanja Mujo premješta iz potpune nesigurnosti u područje samosvijesti i samopouzdanja. Vidljivo je to u onim pasusima kada Mujo počinje sebe prihvatati u terminima samopoštovanja i ostvarenja, stječe globalni pojam o sebi, pri čemu se duhovno dokazuje, a stid stalno panoptikumom nanovo obnavlja, te materijalna dobra u toj tradicionalnoj postavci preporučuju je kao preduvjet dobrog i čestitog. Slike samopouzdanja i kompetentnosti Čolaković kroz sudbinu Muje povezuje sa dokazivanjem za sposobnost društvenog djelovanja, metafore zemlje kao izvora blagostanja, te nedvosmislena osuda društvenodevijantnog ponašanja, pri čemu je moralnost moguće i u siromaštvu ostvariti, pod uvjetom da se hijerarhija odnosa ne krši. Na ovim primjerima vidljivo je kako Čolaković dosljedno i u suglasju s psihosocijalnim

Svaka se porodica može promatrati unutar specifično uspostavljenog emocionalnog sistema. To znači da sve što se tiče jednog člana ima utjecaj i na sve ostale članove obitelji; te da se članovi obitelji fuzioniraju u zajedničke relacije, gradeći svojevrsno, obiteljsko "JA". Dijelovi naracije vezani za simboliku zemlje u "Lokljanima" predstavljaju stub razumijevanja emocionalnog sistema obitelji. Nadalje, cijeli kolektivitet posjeduje snagu emocionalnog fuzioniranja pojedinaca unutar samog sebe.

razvojem pojedinca, glavnog lika transformira iz statusa potrage ka stausu osobe koja je u stanju postići razvoj i ostvarenje uspješnih intimnih veza, zajednički identitet s partnerom (stadij intimnosti), te pomaže drugima, dopušta djeci da budu nezavisna i podstiče razvoj drugim važnim osobama iz svog okruženja (stadij plodnosti).

Čitanje Čolakovićevih pripovjedaka kroz optiku transgeneracijskog modela

U našim svakodnevnim praksama moguće je osvijestiti obilja ponašanja koja nesvjesno, gotovo automatski radimo, najvjerovatnije jer smo ih kao "naslijeđe" preuzeli iz obitelji orijentacije. To naslijeđe nije nužno povezano samo sa genetskom osonovom već i sa socijalnim učenjem. Način oblačenja, peglanja odjeće, čišćenja stvari, kuhanja i izbora hrane, do izbora partnera i prijatelja, sigurno su rezultat transgeneracijske transmisije. Obrasci ponašanja koji se dosljedno prenose s generacije na generaciju prisutni su i u načinima uspostavljanja emocionalnih veza, kvalitetu uspostavljanja relacija s bliskim i udaljenim osobama, a posebno su očiti u načinima odgajanja djece. Neuralgične tačke transmisije opisuju i brojne narodne izreke poput: "Kakav otac, takav sin" ili "Iver ne pada daleko od klade". Složit ćemo se da značenja takvih izjava premašuju nasljedni faktor te ukazuju na sistemski utjecaj okruženja koji se, jednom naučen, može i generacijama nesvjesno prenositi. Uz neosporne utjecaje na planu prijenosa izbora profesije, sklonosti različitim bolestima, naučeni i transgeneracijski prenesena ponašanja vezuju se i za područje životnih stilova (sklonost hedonizmu ili nasuprot, sklonost principijelnoj radnoj etici – u Čolakovićevim "Lokljanima" svi rade i pokušavaju privređivati, a najveće veselje je kada se dobije zemlja nazad u vlasništvo, ali i u slučaju muškog potomstva, naprimjer), stupanj otpornosti na bračne izazove, pa s tim u vezi i sklonost olahkoj rastavi braka i slično.

Bowen (1988) razvija i osam međusobno povezanih obiteljskih koncepata:

1. Emocionalni sistem nuklearne porodice
2. Diferencijacija Selfa
3. Triangulacije
4. Proces obiteljske projekcije
5. Sibling pozicija
6. Emocionalni cutoff (prekid)
7. Multigeneracijski transmisijski proces
8. Socijalna regresija

Emocionalni procesi u nuklearnim i proširenim obiteljima, prema Bowenu, sadržani su u okviru prvih šest koncepata, dok se emocionalni procesi kroz generacije u obitelji i društvu odnose na preostala dva koncepta: multigeneracijski proces i socijalnu regresiju.

Kao i u slučaju individue, za obitelj se može ustvrditi kako predstavlja neponovljivu i univerzalnu emocionalnu jedinicu. Svaka se obitelj može promatrati unutar specifično uspostavljenog emocionalnog sistema. To znači da sve što se tiče jednog člana ima utjecaj i na sve ostale članove obitelji; te da se članovi obitelji fuzioniraju u zajedničke relacije gradeći svojevrsno obiteljsko "JA". Dijelovi naracije vezani za simboliku zemlje, u "Lokljanima" predstavljaju stub razumijevanja emocionalnog sistema obitelji. Nadalje, cijeli kolekti-

vitet posjeduje snagu emocionalnog fuzioniranja pojedinaca unutar samog sebe.

Stanje obitelji kao socijalnog miljea odražava se na kvalitet procesa socijalizacije, a slika obitelji kao autentičnog socijalnog središta prenosi se na socijalnu percepciju u cjelini. Obiteljsko zajedništvo ostvaruje se putem emocionalnih fuzija koje mogu biti labave, optimalne i isprepletene. U bilo kojoj formi uspostavljanja relacija između dvije osobe zapaženo je da se osobe mogu ponašati nadfunkcionalno na jednoj, ili podfunkcionalno na drugoj strani[6]. Težnja jedne osobe da dominira može biti praćena istovjetnom tendencijom ili pristajanjem na dominaciju drugog. Ovakvo pod ili nadfunkcionalno ponašanje je u Čolakovićevim pripovijetkama sadržano u slikama susreta kolektiva, odnosno kod pojedinaca unutar kolektiva.

S druge strane djeca se nemaju šta puno pitati o svom identitetu, tu su uglavnom svedeni na "gotov čin" preuzimanja zatečenih vrijednosti i normi. Posinak će postati Halvadžija iako ima drugo prezime, ali Mujo ga prihvata kao sina i njegov identitet se mijenja, a na savjet žene on ga ništa ne pita već mu samo kaže: "Od danas si Halvadžija" i gotova stvar.

Cjelokupni kontekst prikazan je u kontrastima, likovi su portretirani ili kao nadfunkcionalni ili podfunkcionalni, primjer kontrastnih pozicija Tifana i Muje, Muje u bolnici dok se opisuje interakcija sa Omer-efendijom dok čita novine.

"Tifan, ugledni Lokljanin, onaj što najviše izvrgava ruglu nesretnog Muju, iskoristio je njegovu molbu, koju će mu naravno uslišati, da ga malko pecka i zbija šalu, pogotvu jer se uz ognjište griju njegova žena, kći Sejda i najstariji sin" (Čolaković 1991:15).

Nadalje, Tifan je portretiran kao sveznalica: "Tifan je uopće znao sve (Čolaković 1991:27)".

Na drugoj strani, Mujo je sve do priče "Njiva" u modusu podfunkcionalnosti, povratkom zemlje i ženidbom postaje potvrđenim u društvu. Slika podfunkcionalnosti prikazana je i u terminima dominacije pasivnih crta volje, submisivnosti, mirenja sa sudbinom, marginalno-pasivne pozicije koja pojedinca i cijele gupe smješta u kvadrant ukrštanja vanjskog lokusa kontrole i vanjskog lokusa odgovornosti. Primjer za ovu konstataciju nalazimo u rečenici: "Ako sirotinju neko uopće stvara, onda je to ona sama" (Čolaković 1991:20), što predstavlja mirenje sa kulturalnom depriviranošću. Ili primjer utjehe u trenutnom statusu: "Sirotinji je sve dato tvrdo osim srca..." (Čolaković 1991:43)", "Strpljen - spašen" (Čolaković 1991:22), zloupotreba i pogrešna definicija sabura kao pasivizacije, umjesto proaktivnog djelovanja i spremnosti za novo djelovanje, nešto što pripada tradicionalnom konstruiranju kulturalnog skripta. Također, opisi likova u ovom statusu potvrđuju deficit individualističkih i previše prosocijalnih vrijednosti, nesposobnost da pojedinac zadovolji i vlastite potrebe jer osoba koja nije u stanju zadovoljiti u optimalnoj mjeri vlastite, neće biti u stanju u optimalnoj i u uravnoteženoj mjeri zadovoljiti i potrebe drugih (naprimjer: Mujo se nije oženio niti očuvao imetak zbog brige o ocu i sestrama).

Diferencijacija Selfa podrazumijeva sposobnost osobe da definira vlastite životne ciljeve i vrijednosti bez pritiska sredine, da u situacijama anksioznosti "izađe" iz vrtloga anksioznosti sistema i s maksimalnom odgovornošću odgovori različitim izazovima. Ova sposobnost da se iskaže autentični stav i "ja" se ne može poistovjećivati s umišljenošću ili autonomijom zasnovanom na narcizmu. To je, zapravo sposobnost u kojoj svoje autentične stavove i ciljeve nastojimo ispuniti ne oštećujući druge i ostajući vezani za druge (u ovom slučaju za obiteljski sistem) (Friedman, 2011).

Osobe koje se nalaze nisko na skali diferencijacije Selfa karakterizira: više anksioznosti, više relacijske fuzije, više emocionalne fuzije, više problema u životu vezanih za slabije odlučivanje, problemi u vezama, zabrinutost zbog mišljenja drugih. Osobe s visokom diferenciranošću Selfa opisane su kao: manje anksiozne, pate od manje relacijskih fuzija, manje emocionalnih fuzija, ostvaruju uspješnije veze, bolji su u procesu donošenja odluka, te iskazuju manju zabrinutost zbog mišljenja drugih.

Primjere opisa likova s niskom diferencijacijom Selfa nalazimo u događajima poput: ubistva Sejde, tuče Ostojinih sinova, a posebno u uvodnim pripovijetkama u "Lokljanima", kada je Mujo u stalnom problemu zbog slabijeg procesa odlučivanja, neodlučnosti, zabrinutosti zbog mišljenja drugih, te umnoštvu primjera podlijeganja socijalnom pritisku (što provejava kroz gotovo sve priče). Niska diferencijacija *selfa* naslućena kao kolektivni problem sadržana je i u priči "Šuka", primjeru u kojem sin moli babu da kravu koja je šukasta uvede u selo noću kako je niko ne bi vidio. U kontekstu uloga, utjecaj okruženja na kreiranje uloge je iznimno važan. Naime, poznato je da se osoba prema ulogama može odrediti na način: preuzimanja (mijenjanje autentičnog ponašanja pod određenim okolnostima), igranja (prikladno ponašanje sukladno preuzetoj ulozi) i kreiranja vlastite uloge (transformacija društvenim normama zadane uloge vlastitim, zrelim i objektivnim viđenjima).

U tom smislu, mogli bismo konstatovati kako se osoba, gledajući ovakve pritiske kroz optiku simboličko-interakcionističke teorije, može poistovijetiti s nametnutom ulogom ili donijeti odluku da ulogu transformira prilagođavajući je u većoj ili manjoj mjeri društveno propisanim normama. Tako, u "Lokljanima", prateći priču saznajemo kako Mujo prihvata da je sirotinja, kao i njegova žena, i na osnovu toga planiraju život, mada uspijevaju izaći iz tog kruga tek kada dobiju zemlju nazad. Na osnovu toga kupuju kravu, krava

---

[6] Opis nadfunkcionalne osobe: zna sve odgovore, uspijeva riješiti sve životne probleme, ne susteže se od savjetovanja drugih šta da misle, rade, osjećaju, često pretjeruje u pomaganju drugima, osjeća (pre)veliku odgovornost za druge, čini stvari za i umjesto drugih.
Opis podfunkcionalne osobe: oslanja se na druge, traži savjet i kada nema potrebe za to, pasivno ponašanje, prihvatanje pomoći, bilo da je potrebna ili ne, traži od drugih da rade stvari za i umjesto njih, doživljava samog/samu sebe kao problem...

daje bika, i onda polako pristiže prosperitet, dječak-posinak polazi u školu, a supruga ostaje u drugom stanju. Na kraju se rađa i dugoočekivani sin o kojem se maštalo. Prije toga njihova materijalna neimaština doboko određuje njihov život, ujedno i odnos drugih. Poštovanje se zaslužuje stalnim dokazivanjem i materijalnim blagostanjem. Ipak ljubav je tu bitna, kao i sloga među porodičnim članovima, za razliku od priče "Grom je puko" koji tematizira Ostojinu tragediju podjele imanja među sinovima koja završava i pravom tučom sinova i velikom sramotom Ostoje (iako su pojedini tumačili da je za to kriva "prokleta zemlja" koju je Ostoja kupio od Muje).

Emocionalni sistem nuklearne obitelji prema Bowenu počiva na sposobnosti svih članova da prevashodno uspostave funkcionalnost unutar sebe, individualno, te da dosegnu što viši stupanj diferenciranosti selfa, što se u slučaju opisa prethodno navedenih događaja i likova nije desilo.Temeljno pravilo triangulacije glasi: *kada nastupi nestabilnost ili konflikt između dva člana obitelji, treći član obiteljskog sistema će biti uvučen s ciljem vraćanja stabilnosti ili jačine veza unutar obitelji* (Galindo i saradnici, 2006). Triangulacija je iznimno važna za otkrivanje i razumijevanje ukupnih emocionalnih procesa u jednoj obitelji. One se gotovo redovno nesvjesno formiraju kako bi održale homeostazu i balans, te reducirale anksioznost unutar obiteljskog sistema. Može se govoriti o različitim vrstama triangulacije, budući da ona ne podrazumijeva nužno uvlačenje trećeg člana (najčešće djeteta) u trenucima povišene anksioznosti kako bi se nesvjesno tragalo za reduciranjem krize. Neke forme triangulacije podrazumijevaju povećanu brižnost i okretanje jednom djetetu u slučaju kada se jedan od supružnika-roditelja osjeti isključenim od strane drugog supružnika, dok se druge formiraju samo po potrebi i to u situacijama povišene potrebe za podrškom. Priroda nastajanja triangulacije u jednoj obitelji, vremensko trajanje, ko čini triangulaciju, a ko ostaje isključen, te vrsta emocionalnog privlačenja – odbijanja na najsuptilniji način otkrivaju i prirodu emocionalnih procesa u obitelji. U većini situacija potreba za uvlačenjem treće osobe ima za cilj da se reducira tenzija.

Težnja Muje da ima dijete (po mogućnosti sina nasljednika) sa Ajšom i prihvatanje Alije kao vlastitog sina, jedan je od primjera triangulacije. Cilj ove težnje je da se reducira tenzija i doživi stabilizacija u vezi pozitivnom triangulacijom, odnosno pojavom treće osobe u vezi. Nestabilni par kojeg čine likovi Mujo i Ajša doživljava svoju stabilizaciju isključivanjem socijalnog pritiska sela kao kolektivne figure treće osobe. Stanje obitelji kao socijalnog miljea odražava se na kvalitet procesa socijalizacije, a slika obitelji kao autentičnog socijalnog središta prenosi se na socijalnu percepciju u cjelini. Obiteljsko zajedništvo ostvaruje se putem emocionalnih fuzija koje mogu biti labave, optimalne i isprepletene. Bowen (Kerr i Bowen 1988; Gilbert 2006; Friedman 2011) izdvaja kategoriju nedovoljno zrelih roditelja, s niskim stupnjem diferenciranosti selfa te izraženim nadfunkcionalnim i neadekvatnim reciprocitetom funkcionalnosti, kao roditelje koji su skloni izabrati jedno od djece na koje fokusiraju svu pažnju. Ovakvu pojavu Bowen označava procesom obiteljske projekcije. Na dijete koje je, bez obzira na spol ili redoslijed rađanja, izabrano da bude u centru pažnje, prenose svoj vlastiti nivo diferencijacije i nezrelosti. Dijete koje je uvučeno u ovaj proces imat će najniži nivo diferencijacije, autonomije, najviše će biti zavisno i najteže će se odvojiti od roditeljskog doma. Emocionalne relacije između članova sistema se mogu razvijati u rasponu od visoke do vrlo niske relacijske fuzije i mogu imati nekoliko različitih kombinacija unutar različitih relacija.

Čolaković na primjeru svojih likova (a posebno Muje Halvadžije) kao da definira neohodne pretpostavke za ostvarenje identiteta u jednoj tradicionalnoj mikrozajednici, kao što je ona opisana u "Lokljanima". Na drugoj strani, opis Sulje Hodžića odgovara statusu rasapa identiteta s obzirom na besciljna lutanja, pijanstva i nesposobnost da ostvari intimnost.

Zanimljivo je da čitanjem Lokljana možemo naslutiti kako Čolaković djelimično glavnog lika, Muju, opisuje kao objekat emocionalne projekcije. Kažemo, naslućujemo, jer Mujine sestre (Haša, Diša, Fata) izlaz iz prevelike emocionalne fuzije pronalaze u svojevrsnom cut-offu i emocionalnoj distanciranosti sa povremenim prekidima u distanciranostima kada se javljao interes (prodaja zemlje i nasljedstva, izmirenje dugova i slično), što je karakteristično za ovakve konstalacije.

Neriješeni konflikti proistekli iz nesigurnog *attachmenta* utječu na unutarpsihički proces poricanja i izolacije dok se živi unutar roditeljskog doma ili kasnije fizičkim udaljavanjem. Ovo se obično ostvaruje kombinacijom emocionalne izolacije i fizičkog distanciranja. Proces obiteljske projekcije i fokusiranja na jedno dijete također ne mora nužno uzrokovati udaljavanje drugog ili ostale djece. Ukoliko se to ipak desi, tada proces separacije, udaljavanja, izolacije, povlačenja, negiranja važnosti obitelji orijentacije otvara prostor za emocionalni prekid ("cut-off") djeteta koje ne pristaje na emocionalnu fuziju. Ovo se obično ostvaruje kombinacijom emocionalne izolacije i fizičkog distanciranja, zbog čega osobe koje izlaz iz pretjerane kohezije i emocionalne fuzije nalaze u statusu prekida, traže način na koji će ranije napustiti roditeljski dom – bježanjem od kuće, odlaskom u drugo mjesto, preranom udajom/ženidbom ili na neki drugi način. Nisu rijetki slučajevi dugogodišnjih sudskih sporova između najbližih članova familije, a koji ne predstavljaju borbu za parcelu i imovinu već su, zapravo, nesvjesna rasprava o emocionalnoj zaostavštini. Primjer

naslućenog emocionalnog prekida nalazimo u priči "Sejdin grijeh", ali i u tragičnoj svađi zbog imovine između Ostojinih sinova..

Individualni problemi nastali u obiteljskom miljeu s obzirom na emocionalnu fuziju, emocionalni *cut-off*, diferencijaciju *selfa*, odvajanje od obiteljske ego mase ili djelovanja nadfunkcionalne, optimalni funkcionalne i podfunkcionalne osobe, prepoznatljivi su i na širem društvenom planu. Različiti socijalni pritisci u pogledu definiranja skale vrijednosti, društvenih normi ili socijalnog određenja spram koncepta srama i odgovornosti, neki su od procesa na koje pojedinac i čitave obitelji trebaju adekvatno odgovoriti ulazeći u interakciju s društvom. U takvim sredinama nastaju brojne mitske i fantastične priče o utemeljenju sela, koje imaju za cilj učvrstiti poredak i opravdati narodnu mudrost i empiriju. Najbolji primjer za ovu tvrdnju je priča "Lokljani" (Čolaković 1991:202): "Kao god što Lokljani vjeruju u vanrednost svog sela, tako oni poštuju i neke stare običaje, kojih se – bez velike nevolje – ne bi odricali. Oni su se već uzakonili da se među Bajramima ne žene, a uz Ramazan da se ne svađaju među sobom i ne putuju u Sarajevo, osim uoči 27 noći, da se klanjaju u Begovoj džamiji i nabave bajramluke..."

Elementi narodne mudrosti (folkwisdom) ili narodne empirije (o kojoj govori antropolog Robert LeVine 2008) u Čolakovićevim pripovijetkama pojavljuje se kao slika zatečenog društva sa normama tog vremena. Takvih je primjera u "Lokljanima" veoma mnogo: Prikaz društvene stratifikacije sela, odnos sela i grada, brojni socijalni pritisci, zemlja kao metafora auoriteta statusa, produktivnosti i djelotvornosti, ali i porijeklo upravljaju osobnim izborima ljudi. Niska diferenciranost *selfa* na kolektivnom planu, ali i visoko izražena emocionalna fuzioniranost u kolektivitet u kombinaciji sa nadfunkcionalnim pozicijama bogatijih u odnosu na siromašne, grada u odnosu na selo itd., primjeri su socijalne regresije i socijalnog pritiska. Primjer klevete koja završava tragičnim ubistvom kćerke zbog straha od gubitka obraza je jedno od najautentičnijih u "Lokljanima".[7] Koncept srama koji dominira u odgoju suprotstavljen je odgoju za koncept odgovornosti, što u jednom tradicionalnom ambijentu, kakvi su Lokljani, ima za posljedicu podlijeganju socijalnom pritisku i onda kada socijalne mreže etiketiraju bez osnova i argumenata. Primjeri srama u Čolakovićevom prikazivanju tradicionalnog sela brojni su i u raznolikim kontekstima: matrica podizanja djece kao čuvanja obraza (Sejdin grijeh), "udaje" muškaraca ulaskom u ženinu kuću i imanje (Uzeir Arnaut, Mujina ženidba sa Ajšom, naprimjer). Razlika između odgoja unutar kulturalnih dimenzija visokog i niskog izbjegavanja neizvjesnosti je također prepoznatljiva u Čolakovićevim opisima tradicionalnog poretka. U ovakvim primjerima uviđamo i onu negativnu stranu bogatih i tijesno isprepletenih socijalnih mreža: dok će u stanju krize, potrebe ili ugroženosti, solidarnost kolektiva biti od pomoći (slučaj urušavanja Mujine kuće), u nekim drugim će visok stepen izbjegavanja neizvjesnosti (koncept odgoja za i u sramu) biti fatalan (slučaj Sejde).

Bilješka o autoru

Amel Alić rođen je u Zenici 1971. godine, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirao je na Odsjeku za pedagogiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1998. godine. Dana 01.12.2004. godine magistrirao je na postdiplomskom studiju Individualizacija i inkluzija u obrazovanju u organizaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta Joensuu iz Finske, na temu *Etički principi inkluzivnog obrazovanja / Ethical Principles of Inclusive Education* (mentor prof. dr. Mujo Slatina / komentor prof. dr. Kari Ruoho). Doktorirao je 18.01.2008. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu odbranivši doktorsku disertaciju pod nazivom *Povezanost socio-pedagoških faktora obiteljskog života i transgeneracijskog prijenosa vrijednosnih orijentacija* (mentorica prof. dr. Adila Pašalić-Kreso), te time stekao pravo na naučni stepen doktora pedagoških nauka. Proveo je izvjesno vrijeme u okviru studijskih programa na University of Joensuu (Finska), University of Jonkoping (Švedska) te Arizona State University (SAD). Učesnik je više seminara, konferencija i kongresa u BiH i inozemstvu (SAD, Švedska, Luksemburg, Švicarska, Malta, Turska, Belgija, Slovenija). Posebna područja interesovanja su mu obiteljska/porodična pedagogija, interkulturalna pedagogija i sociologija odgoja i obrazovanja. Trenutno je angažovan kao nastavnik na predmetima *Uvod u pedagogiju*, *Obiteljska/porodična pedagogija*, *Interkulturalna pedagogija* i *Sociologija odgoja i obrazovanja* na Univerzitetu u Zenici.

Literatura:

Alić, A. (2012), *Struktura i dinamika obiteljske kulture*, Sarajevo, Dobra knjiga i CNS

Čolaković, E. (1991). *Lokljani, Iz Bosne u Bosnu*, Zagreb: Islamska zajednica

Friedman, E.H. (2011), *Generation to Generation*, New York: The Guilford Pess.

Hamvaš, B. (1996), *Teorija romana.* Beograd, Studentski kulturni centar

Janković, J. (2004). *Pristupanje obitelji*, Zagreb, Alinea.

Kerr, M.E., Bowen, M. (1988), *Family Evaluation,* New York, WW Norton & Company, Inc.

LeVine, R., New, R.S. (2008), *Anthropology and Child Development – a Cross-cultural Rreader*, Blackwell Publishing

Nastović, I. (2011), *Uvod u učenje Leopolda Sondija*, U: Szondi, L. (2011). *Učenje o familijarnom nesvesnom* Novi Sad, Prometej.

Szondi, L. (2011), *Učenje o familijarnom nesvesnom*, Novi Sad, Prometej.

Woolfolk, A. (2004), *Educational Psychology*, The Ohio State University, Allyn and Bacon. ■

[7] Kleveta kao socijalni pritisak – projekcijska identifikacija, ili klevetnici su najčešće oni koji su sami pod pritiskom klevete i vlastitih postupaka izgubili obraz - društveni status, pa klevetom žele izgubljeni status povratiti ili nesvjesno se osvetiti, nadjačati, otkriti slabosti drugih; nadalje, umjesto da se bave sobom, prebacuju unutarnje nesređenosti i nedosljednosti na druge.

Mag. Marija Gavran

Važnost i vrsnost Čolakovićeve

Zlatne knjige mađarske poezije

Čolakovićevo cjelokupno prevoditeljsko i književno stvaralaštvo rezultiralo je najopsežnijim izborom najboljih mađarskih pjesama kod nas. Ta monumentalna antologija sadrži više od 700 stranica. Od iznimne je važnosti i početni predgovor, kojeg je napisao sam Čolaković. On je u antologiju uvrstio izabrana djela gotovo 200 mađarskih pjesnika, a na kraju antologije slijedi i kratak opis stvaralaštva svakog pojedinog autora.

Zlatna knjiga mađarske poezije vrhunac je Čolakovićeva pomnog rada stvaranog dulje od 25 godina na planu čitanja, praćenja te skrovitog prevođenja, odnosno prepjevavanja mađarskog pjesništva. Taj iznimno vrijedan i opsežan antologijski izbor izdan je tek dvije godine nakon Čolakovićeve smrti, 1978. On se tako, na žalost, nije mogao radovati izlasku knjige u čije je sastavljanje i prevođenje uložio toliko truda. No, Čolaković je tijekom dvadesetak stvaralačkih godina nakon II. svjetskog rata ionako bio svjestan da će, zbog nemogućnosti objavljivanja djela pod svojim imenom u komunističkom režimu, o njegovu djelu suditi neki novi, budući naraštaji. Pa tako i njegova literatura oživljava, točnije: zaživljava u hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj kulturnoj javnosti tek nakon njegove smrti.

Iako je najviše poznat po svojim romanima i novelama, te kao prevoditelj, Čolaković je tijekom cijeloga života i sam pisao poeziju. Godine 1946. napisao je zbirku pjesama *Iz moje samice* i *Zatvorske novele*. Uglavnom je pisao lirsku prozu, kao primjerice *Pisma nepoznatom i Mrak – Simfonija riječi u a-molu*. Bio je pripremio za tisak više knjiga pjesama, od kojih će neke od njih također biti objavljene tek poslije njegove smrti. To je važno napomenuti da se vidi kako je Čolaković imao sve kvalitete potrebne za prevođenje poezije: izvrsno poznavanje izvornog jezika, jezika na koji se prevodi te smisao za pjesništvo i sposobnost doživljavanja poezije i poetskog izražavanja svijeta.

Osim književnog, i Čolakovićevo prevoditeljsko stvaralaštvo započinje vrlo rano, s 23 godine, kada je počeo prevoditi svoje omiljene mađarske i njemačke pjesnike, kao što su Petőfi, Schiller i Lessing. Od 1945. do 1965. nije mogao objavljivati svoja djela, a nije se smio ni potpisati ispod svih svojih prijevoda davanih za objavljivanje. S mađarskog je preveo tri romana, knjige pripovijedaka i brojne eseje Ervina Šinka. Od 1965. do 1968. pripremio je najširi prikaz mađarskog i austrijskog pjesništva u časopisima "Republika", "Razlog" i "Mogućnosti". Preveo je i sa staromađarskog Kodályjev oratorij *Psalmus Hungaricus* te, s njemačkoga, Wagnerovu operu "Majstori pjevači". Prevodio je i autore Ferenca i Benedeka, no najviše je ipak prevodio poeziju. Od objavljene poezije istakni-

mo pjesmu Aranya Janosa *Velški bardi*, zatim 70-ih godina dvije knjige prepjeva Zoltána Csuke i knjigu prepjeva Ilyésa Gyule. Za svoj prevodilački rad s mađarskog jezika dobio je plaketu Društva pisaca Mađarske i Petőfi-plaketu.

Kako je bio trojezičan od rođenja, odnosno govorio je mađarski, hrvatski i njemački, prevodio je i s njemačkog jezika, najviše poeziju i dramsku literaturu, a tiskan je i njegov izbor iz austrijske lirike 20. stoljeća. Za svoj prevoditeljski rad primio je i odlikovanje Republike Austrije.

Njegovo cjelokupno prevoditeljsko i književno stvaralaštvo rezultiralo je najopsežnijim izborom najboljih mađarskih pjesama kod nas. Ta monumentalna antologija sadrži više od 700 stranica. Od iznimne je važnosti i početni predgovor, kojeg je napisao sam Čolaković. On je u antologiju uvrstio izabrana djela gotovo 200 mađarskih pjesnika, a na kraju antologije slijedi i kratak opis stvaralaštva svakog pojedinog autora. Jasno, zbog ograničenog opsega, obuhvaćeno je tek nešto više od polovine stihova koji su inicijalno bili zamišljeni i kojima bi se čitatelju prikazala šarolika i raznovrsna mađarska poezija. I odabir pjesama morao je nužno biti ograničen uglavnom samo na liriku – osim nekoliko dužih pjesama epskoga stila i jednog ulomka iz drame Imre Madacha. Uspio je, međutim, u svoj antologijski izbor uvrstiti dovoljno bogat i svakako vrijednosno-kronologijski reprezentativan izbor najboljih mađarskih pjesničkih ostvarenja od početka mađarske književnosti pa do sredine druge polovine 20. stoljeća.

Važno je također napomenuti da su uzeti u obzir samo oni pisci koji su živjeli u tadašnjoj Mađarskoj, čime su izostavljeni i neki pjesmotvori iz izbora mađarske narodne lirike, također vrhunskog poetskog dostignuća. Tijekom pripremanja ove antologije autor se dugo odlučivao i savjetovao s raznim stručnjacima o tome koje autore i koja djela odabrati, pri čemu je morao izostaviti neke suvremene autore. To svjedoči da ovaj izbor nije načinjen samo po "subjektivnim" kriterijima, nego je usklađivan s tadašnjim znanjima i aktualnim vrjednovanjima do kojih je bila došla mađarska književna kritika odnosno znanost o povijesti mađarske književnosti.

Sustavno sastavljanje ove antologije započelo je Čolakovićevim objavljivanjem bogatog "Prepjeva iz mađarske lirike" u splitskom časopisu "Mogućnosti" 1965. godine. Čolakovićev cilj bio je upoznati naše čitatelje s djelima poznatih i vrijednih mađarskih autora. Iako smo susjedi, iako smo tijekom cijelog prošlog tisućljeća bili povijesno povezani i subaštinici europskih političkih i kulturnih tečevina – a znamo i za nerijetka neugodna iskustva u dugoj povijesti hrvatsko-mađarskih, odnosno bosansko-mađarskih odnosa još od Pacta conventa iz 1102. te od razdoblja političkog zatiranja bogumilskim duhom zahvaćene srednjovjekovne Bosne u zrelomu Srednjem vijeku i, dakako, od djelomične i dugotrajne okupacije mađarskih, hrvatskih, bosanskih i drugih zemalja od Osmanlija – o mađarskoj poeziji znalo se kod nas vrlo malo. Ovom antologijom Čolaković je želio upoznati hrvatskog, bosanskohercegovačkog i inog domaćeg čitatelja u tadašnjoj zajedničkoj državi s mađarskom poezijom općenito, a ne samo s odabranim najvrsnijim, već poznatim mađarskim pjesnicima, te putem poezije dati uvid u povijesni razvoj Mađarske. Jer, prema Čolakoviću, poezija jednog naroda jest sam narod, i njome se može, bolje nego bilo kojom drugom knjigom, prikazati književna, kulturna, politička, ekonomska i društvena povijest.

U predgovoru antologije, autor uvodi čitatelja u početke, izvore i korijene mađarske književnosti, objašnjava koji su to kulturalni, povijesni, zemljopisni, ekonomski, religijski i jezični faktori prije početka kršćanske ere i latinizacije doveli do toga da nema pisanih književnih djela pisanih skitskim pismom, kojih je prije zasigurno bilo. Najstariji sačuvani stihovi pisani mađarskim jezikom potječu iz XIV. stoljeća. Riječ je o *Plaču Bogorodice pod križem*, djelu kojeg je nepoznati autor preveo s latinskoga. Budući da tu nije riječ o originalnom mađarskom djelu (no znamo dobro da poetika humanizma i rane renesanse općenito nije težište stavljala na originalnost, nego na umijeće jezično-stilskog oblikovanja u danomu jeziku!), ova antologija ipak započinje djelima iz 15. stoljeća, kada Mađarska već ima svoje istaknute pjesnike i kada se vokabular poprilično obogatio slavenskim, germanskim i romanskim riječima.

Nakon tog uvida u prvo razdoblje sačuvane mađarske poezije, slijedi prikaz poezije narednih stoljeća, od mađarske lirike na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, koja se u sadržajno-tematskom pogledu temelji na prastaroj tradiciji i bavi vjerskim borbama te nastojanjima za oslobođenje od tuđinskih utjecaja. Cvala je, dakle, kao i drugdje, rodoljubna, odnosno domoljubna lirika, ali se mađarsko pjesništvo nije u njoj iscrpljivalo. Na prvih stotinjak stranica prikazane su raznovrsne pjesme od 15. do 18. stoljeća, dok su na sljedećih šestotinjak stranica prikazana djela od 19. stoljeća do otprilike sredine 20. stoljeća, što je ujedno i najplodnije pjesničko razdoblje, kako i u brojnim drugim književnostima tako i u mađarskoj.

Najzastupljeniji su, dakako, po broju odabranih djela najpoznatiji mađarski pjesnici, kao što su Sándor Petöfi, Endre Ady, Dezső Kosztolányi, Mihály Babits, Attila József, Gyula Illyés, ali i drugi ništa manje važni autori, od Balassija, Nikole Zrinskog, Faludija, Bessenyeija, Kazinczyja, Batsányija, Kisfaludyja, Csokonaija, Berzsenyija, Katone, Vörösmartyja, Aranyja, Gárdonyija, Juhásza, Weöresa i mnogih drugih.

Ono što na neki način čini ovu antologiju raritetnom spoj je više faktora koji su se objedinili u osobi Envera Čolakovića – njegova dvojezičnost, savršeno jezično, stilsko i gramatičko vladanje obama jezicima, prevoditeljski talent, temeljito poznavanje povijesti, književnosti, aktualnih političkih i kulturoloških prilika iz njegova doba, te specifično životno iskustvo. A neizostavna činjenica u svemu tome jeste ta da je i on sam bio pjesnik.

Čolaković, radeći marno na prevođenju stihova, pomalo i sam preispituje svoje iskustvo i umijeće, i pita se "unakazuju" li prevoditelji zapravo original, nije li i on potpao pod onu negativnu kvalifikaciju koju Talijani izražavaju kao "traduttore tradittore". Jer, u nastajanju prijevoda pjesama, one se ustvari mijenjaju, uljepšavaju i prilagođavaju kad se prenose u strani jezik. Mora se pribjegavati korištenju drukčijih fraza, izraza i idioma, takvih koji su u duhu ciljanog jezika, čime se može poremetiti duljina stiha i sam sadržaj, da ne govorimo o suzvučjima, konotacijama i semiotičkim aspektima, odnosno o razumijevanju napisanoga u danomu kulturno-povijesnom i receptivno-afektivnom kontekstu. Implicira li nužno udaljavanje od izvornika prevelika "odstupanja" od jedincatog značenja i smisla književnoga djela? Nije li prevođenje poezije više od "prenošenja" rečenoga iz jednoga u drugi jezični sustav, tj. nije li ono stvaranje znatno, ponekad možda i posve novoga umjetničkog djela?

Bilo kako bilo, Zlatna knjiga mađarske poezije potvrđuje vrsnost poetskoga, promatrali ga mi u izvorniku ili u prijevodu. Ona je zasigurno, u što se možemo uvjeriti izvršimo li *ad hoc* komparativnu analizu odabranih primjera, vrhunsko prevodilačko dostignuće. I stoga će se nužno naći na popisu obvezne literature za svakoga tko studira ili se bavi mađarskom književnošću na našim prostorima, tko se bavi književnošću općenito, a i za sve ljubitelje europske i svjetske poezije. ■

Bilješka o autorici

Marija Gavran rođena je 1984. godine u Zaboku. Živi u Zagrebu. U Zagrebu završila XVI. (jezičnu) gimnaziju. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2010. godine stekla diplomu u zvanju profesora talijanskog jezika i diplomiranog hungarologa. U ožujku 2012. godine imenovana stalnim sudskim tumačem za talijanski i mađarski jezik. Radi kao prevoditelj.

Zagreb će dobiti ulicu

Ministar Kaplan je naglasio važnost promocije pisaca dvostruke pripadnosti,

Ministra kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine Salmira Kaplana, zajedno sa ostalim sudionicima Simpozija, u palači Dverce primio je zagrebački gradonačelnik Milan Bandić, koji je tom prigodom obećao da će ulica u Zagrebu uskoro dobiti ime ovog značajnog književnika koji je svojim radom zadužio više država iz regije. Ministar Salmir Kaplan još jednom je izrazio zadovoljstvo zbog suradnje hrvatskog i bosanskohercegovačkog ministarstva kulture na ovom projektu.

"Ljudi koji učestvuju na ovom prijemu, naši profesori, doktori, književnici, pisci, danas će svojim izlaganjima okupljanju dati naučnu dimenziju, koja je temelj svega", rekao je ministar Kaplan i najavio zborno izdanje radova u "Beharu", bošnjačkom časopisu za kulturu i društvena pitanja. Ministar Kaplan je naglasio važnost promocije pisaca dvostruke pripadnosti, poput Envera Čolakovića, za civiliziran razvoj odnosa Hrvatske i BiH.

"Danas obilježavamo 100 godina rođenja kozmopolita, čovjeka koji je zadužio ne samo Bosnu i Hercegovinu, Zagreb i Hrvatsku, nego i Austriju i Mađarsku", rekao je Milan Bandić izrazivši zadovoljstvo posjetom ministra kulture i sporta Salmira Kaplana i sudionika simpozija iz Sarajeva, poželjevši im da se na "Jelačić placu osjećaju kao da su na Baščaršiji".

Predsjednik Društva hrvatskih književnika Božidar Petrač zahvalio se gradonačelniku na prepoznavanju važnosti događaja i značaja simpozija o Enveru Čolakoviću, koji je ujedinio dva ministarstva kulture i tri važna društva za kulturnu suradnju Hrvatske i BiH: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske (KDBH) "Preporod", Bosansko filološko društvo (BFD) iz Sarajeva i Društvo hrvatskih književnika (DHK).

Gradonačelnik Milan Bandić najavio je kako će uskoro na Gradskoj skupštini, na Odboru za imenovanje naselja, ulica i trgova, po književniku Enveru Čolakoviću u Zagrebu imenovati ulicu. ■

Predsjednik DHK-a Božidar Petrač, ministar Salmir Kaplan, predsjednik KDBH "Preporod" Senad Nanić, gradonačelnik Grada Zagreba Milan Bandić.

Ministar Salmir Kaplan daje izjavu hrvatskim medijima hvaleći inicijativu Milana Bandića da se jedan zagrebački trg ili ulica nazove imenom Envera Čolakovića.

Envera Čolakovića

poput Envera Čolakovića, za civiliziran razvoj odnosa Hrvatske i BiH.

Sudionici Simpozija

Moderator Simpozija, izvršni urednik časopisa Behar, Filip Mursel Begović

Dijana Hadžizukić, Sanjin Kodrić, Amira Dervišević i Remzija Hadžiefendić-Parić, dio delegacije Bosanskog filološkog društva

Diskusija na Simpoziju

Prijem u palači Dverce

Enver Čolaković

"CVIJEĆE"

Vele, da smo mi u Bosni
bezi gladni i ponosni,
i seljaci, čak i babe,
i trgovci iz kasabe,
svi - koji smo muslimani
narod čisto odabrani,
da smo katmer, šeboj, neven,
narod - u miris odjeven.
Pa da zato, ko u cvijeće,
u nas nitko dirnut neće.
A za takve odabrane
"cvjetove" treba li hrane?
Ne treba nam ni odjeće,
jer tko još na cvijet meće
opanke, čakšire, bluze?
Tko im daje kukuruze?

Strah me samo često tare
poslovice one stare:

- Šta od cvijeća može biti,
kad se svatko njime kiti?

ISSN 1330-5182
9 771330 518008